

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

सर्वदर्शनसंग्रहः ।

तत्र चार्वाकदर्शनम् ॥ १ ॥

नित्यज्ञानाश्रयं वन्दे निःश्रेयसानिधिं शिवम् ।

येनैव जातं मह्यादिं तेनैवेदं सकर्तृकम् ॥ १ ॥

पारं गतं सकलदर्शनसागराणा-

मात्मोचितार्थचरितार्थितसर्वलोकम् ।

श्रीशार्ङ्गपाणितनयं निखिलागमज्ञं

सर्वज्ञविष्णुगुरुमन्वहमाश्रयेऽहम् ॥ २ ॥

श्रीमत्सायणदुग्धाब्धिकीस्तुमेन महौजसा ।

क्रियते माधवार्येण सर्वदर्शनसंग्रहः ॥ ३ ॥

पूर्वेषामतिदुस्तराणि सुतरामालोच्य शास्त्राण्यसौ

श्रीमत्सायणमाधवः प्रभुरुपन्यास्यत्सतां प्रीतये ।

दूरोत्सारितमत्सरेण मनसा शृण्वन्तु तत्सज्जना

माल्यं कस्य विचित्रपुष्परचितं प्रीत्यै न संजायते ॥ ४ ॥

अथ कथं परमेश्वरस्य निःश्रेयसप्रदत्वमभिधीयते बृहस्पतिमतानुसारिणा नास्तिकशिरोमणिना चार्वाकेण दूरोत्सारितत्वात् । दुरुच्छेदं हि चार्वाकस्य चेदितम् । प्रायेण सर्वप्राणिनस्तावत्—

यावज्जीवं सुखं जीवेन्नास्ति मृत्योरगोचरः ।

भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ॥

इति लोकगाथामनुरुन्धानां नीतिकामशास्त्रानुसारेणार्थकामाधेयपुरुषार्थो मन्थमानाः पारलौकिकमर्थमपह्नुवानाश्चार्वाकमतमनुवर्तमाना एवानुभूयन्ते । अत एव तस्य चार्वाकमतस्य लोकायतामित्यन्वर्थमपरं नामधेयम् ।

तेत्र पृथिव्यादीनि भूतानि चत्वारि तत्त्वानि तेभ्य एव देहाकारपरिणतभ्यः किण्वादिभ्यो मद्शक्तिवच्चैतन्यमुपजायते तेषु विनष्टेषु सत्सु स्वयं विनश्यति ।

१ च. 'दि कार्यजातं स' । २ मुद्रितपुस्तके आत्मोचिताचरितमर्थितसर्वलोकमिति । ३ च. 'जिवा' । ४ क. च. 'न तस्य ह' । ५ च. 'ना नु' क. । ६ क. च. अत्र । ७ च. 'नि दे' । ८ च. 'तेभ्यस्तेभ्यः' । ९ च. विधि ।

तदिह विज्ञानं घन एवेतेभ्यो मूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न भेत्य संज्ञाऽस्तीति ।

तच्चैतन्यविशिष्टदेह एवाऽऽत्मा देहातिरिक्त आत्मनि प्रमाणामावात् । प्रत्यक्षप्रमाणवादितयाऽनुमानादेरनङ्गीकारेण प्रामाण्यामावात् ।

अङ्गनोलिङ्गनादिजन्यं सुखमेव पुरुषार्थः । न चास्य दुःखसंभिन्नतया पुरुषार्थत्वमेव नास्तीति मन्तव्यम् । अवर्जनीयतया प्राप्तस्य दुःखस्य परिहारेण सुखमात्रस्यैव भोक्तव्यत्वात् । तद्यथा मत्स्यार्थी ^{fishes & fishes} सशल्कान्सकण्टकान्मत्स्यानुपादत्ते स यावदादेयं तावदादाय निवर्तते । यथा वा धान्यार्थी ^{calves & other animals} सपलालानि धान्यान्याहरति स यावदादेयं तावदादाय निवर्तते । तस्माद्दुःखमयानुकूलवेदनीयं सुखं त्यक्तुमुचितम् । न हि मृगाः सन्तीति शालयो नोप्यन्ते । न हि भिक्षुकाः सन्तीति ^{but without poles, etc.} स्थाल्या नाधिधीयन्ते । यदि कश्चिद्भीरुर्दृष्टं सुखं त्यजेत्तर्हि स पशुवन्मूर्खो भवेत् । तदुक्तम्—

त्याज्यं सुखं विषयसंगमजन्म पुंसां

दुःखोपसृष्टमिति मूर्खविचारणेषा ।

ग्रीहीञ्जिहासति सितोत्तमतण्डुलाब्जान्

को नाम भोस्तुपकणोपहितान्हितार्थी ॥ इति ।

ननु पारलौकिकसुखमात्रे बहुवित्तव्ययशरीरायाससाध्येऽग्निहोत्रादौ विद्यावृद्धाः कथं प्रवर्तिष्यन्त इति चेत्तदपि न प्रमाणकोटिं प्रवेष्टुमीष्टे । अनृतव्याघातपुनरुक्तदोषैर्दूषिततया वैदिकमन्त्रैरेव धूर्तबकैः परस्परं कर्मकाण्डप्रामाण्यवादिभिर्ज्ञानकाण्डस्य ज्ञानकाण्डप्रामाण्यवादिभिः कर्मकाण्डस्य च प्रतिक्षिप्तत्वेन त्रय्या धूर्तप्रलापमात्रत्वेनाग्निहोत्रादेर्जीविका-मात्रप्रयोजनत्वात् ।

तथा चाऽऽमाणकः— ^{popular saying}

अग्निहोत्रं त्रयो वेदास्त्रिदण्डं भस्मगुण्ठनम् ।

बुद्धिपौरुषहीनानां जीविकेति बृहस्पतिः ॥ इति ।

अत एव कण्टकादिजन्यं दुःखमेव नरकः । लोकसिद्धो राजा परमेश्वरः । देहोच्छेदो मोक्षः । देहात्मवादे च कृशीऽहं कृष्णोऽहमित्यादि-सामानाधिकरण्योपपत्तिः । मम शरीरमिति व्यवहारो राहोः शिर इत्यादिवदौपचारिकः ।

१ च तदाहु । २ च. 'नभेर्' । ३ च. 'नायालि' । ४ च. 'दिजनिते सु' । ५ च. 'न्ते' । भी० । ६ च. 'दौ शैवे' । ७ च. प्रवर्तन्ते । ८ च. 'ष्टे' । ९ च. 'वेदादमा' । १० च. च १५ वंऽहं कृ' । ११ च. 'शोऽहं' ।

तदेतत्पूर्वोक्तं सर्वं शंखोपेयनमप्यम् ॥ -

तदेतत्सर्वं समग्राहि । *—

अत्र चत्वारि भूतानि भूमिधार्यनलानिलाः । ३५

षतुर्ग्यः खलु भूतेभ्यश्चेतन्यमुपजायते ॥

किण्वादिभ्यः समेतेभ्यो वृद्धेभ्यो मक्षक्तियत् ।

अहं स्थूलः कृशोऽस्मीति सामानाधिकरण्यतः ॥

वेहः स्थौल्यादियोगाच्च स एवाऽऽत्मा न चापरः ।

मम देहोऽयमित्युक्तिः संभवेदोपचारिकी ॥ इति ।

स्यादेतत्स्यादेष मनोरथो यद्यनुमानादेः प्रामाण्यं न स्यात् । अस्ति च प्रामाण्यं कथमन्यथा धूमोपलम्भानन्तरं धूमध्वजे प्रेक्षावर्ता प्रवृत्तिरुपपद्येत । नद्यास्तीरे फलानि सन्तीति वचनश्रवणसमनन्तरं फलाधिना नदीतीरे प्रवृत्तिरिति । तदेतन्मनोराज्यविजृम्भणम् । ^{x. 10/11} व्याप्तिपक्षधर्मा- ^{10/11} शालिनि लिङ्गं गमकमभ्युपगतमनुमानप्रामाण्यवादिभिः । व्याप्तिस्थो- ^{10/11} भयविधोपाधिविधुरः संबन्धः । स च सत्तया चक्षुरादिवन्नाद्गमाय मजते किंतु ज्ञाततया । फः सल्लु ^{10/11} ज्ञानोपायो भवेत् । न तावत्प्रत्यक्षं, तच्च घाह-मान्तरं याऽभिमतम् । न प्रथमः । तस्य संप्रयुक्तविषयज्ञानजनकत्वेन भवति प्रसरसंभवेऽपि मूतभविष्यतोस्तदसंभवेन सर्वोपसंहारयत्या व्याप्तेर्दुर्ज्ञानित्यात् । न च व्याप्तिज्ञानं सामान्यगोचरमिति मन्तव्यं, व्यक्त्योराविनाभावाभावप्रसङ्गात् । नापि चरमः । अन्तःकरणस्य बहिरिन्द्रियैतन्त्रत्वेन बाह्येऽर्थे स्वातन्त्र्येण प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । तदुक्तम्—

चक्षुराद्युक्तविषयं परतन्त्रं बहिर्मनः । इति ।

नाप्यनुमानं ध्यातिज्ञानोपायः । तत्र तत्राप्येवमित्यनवस्थादोः स्थप्र-
सङ्गात् । नापि शब्दस्तवुषार्यः फाणादमतानुसारेणानुमान एवान्त-
र्भायात् । अनन्तर्भावे वा घृष्टव्यवहाररूपलिङ्गाद्यगतिसापेक्षतया प्रागुक्त-
वृषणलक्षणाजङ्घालत्वात् । धूमधूमध्वजयोरविनाभावोऽस्तीति पचन-
मात्रे मन्वादिवाहिश्वासाभावाच्च । अनुपदिष्टाविनाभावस्य पुरुषस्यार्था-

* इतः परं श्रीह्रूयमपिकं य. पुरतस्ते तद्यथा ' ब्रह्मनास्तिद्रुमाज्जन्यगुणभेद पुमपंता ।
 दृष्टत्वादिभ्यश्चाजन्यं दुःखं निरय उच्यते ॥ श्रीरक्षिदो भवेराजा परेशो नापरः स्पृतः । देहस्य
 मातो भक्तिस्तु न ज्ञानात्मकिरिच्यते ' ॥ इति ।

१ अ. "तदे" । २ अ. "हि विभावं लमद्वयवृत्त" । ३ अ. अ. तत्र । ४ अ. "भाष्य" ।
५ अ. "यपरत" । ६ अ. "न प्रवृत्तेरप्रवृत्तेः । तः" । ७ अ. "पायम् । त" । ८ अ. "यः कला" ।
९ अ. "नक्षत्रातिमन्त्र" ।

न्तरदर्शनेनार्थान्तरानुमित्यभावे स्वार्थानुमानकथायाः कथाशेषत्वप्रस-
ङ्गाच्च । उपमानादिकं तु दूरापास्तं तेषां संज्ञासंज्ञिसंबन्धादिवोधकत्वे-
नानौपाधिकसंबन्धबोधकत्वासंभवात् । किंच—उपाध्यभावोऽपि दुरवगमः ।

उपाधीनां प्रत्यक्षत्वनियमासंभवेन प्रत्यक्षाणामभावेऽस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि
अप्रत्यक्षाणामभावस्याप्रत्यक्षतयाऽनुमानाद्यपेक्षायामुक्तदूषणानतिवृत्तेः ।

अपि च साधनाव्यापकत्वे सति साध्यसमव्याप्तिरिति तल्लक्षणं कक्षी-
कर्तव्यम् । तदुक्तम्—

अव्याप्तसाधनो यः साध्यसमव्याप्तिरुच्यते स उपाधि रिति ।

शब्दे निरत्यत्वे साध्ये सकर्तृकत्वं घटत्वमव्यावर्ततां च व्यावर्तयितुमुपा-
त्तान्यत्र क्रमतो विशेषणानि त्रीणि । तस्मादिदमनवद्यं समासमेत्यादि-
नोक्तमाचार्यैश्चेति * । तत्रं विध्यध्यवसायपूर्वकत्वान्निषेधाध्यवसायस्यो-
पाधिज्ञाने जाते तदभावविशिष्टसंबन्धरूपं व्याप्तिज्ञानं व्याप्तिज्ञानाधीनं
चोपाधिज्ञानमिति परस्पराश्रयवद्ब्रह्मरूपो ब्रह्मलैपायते । तस्मादवि-
नाभावस्य दुर्बोधतया नानुमानाद्यवकाशः । धूमादिज्ञानानन्तरमग्न्यादि-
ज्ञाने प्रवृत्तिः प्रत्यक्षमूलतया भ्रान्त्या वा युज्यते । क्वचित्फलप्रतिलम्भस्तु
मणिमन्त्रौषधादिवद्याहच्छिकः । अतस्तत्साध्यमदृष्टादिकमपि नास्ति ।
नन्वदृष्टानिष्टौ जगद्वैचित्र्यमाकस्मिकं स्यादिति चेन्न तद्भ्रमं स्वभावा-
देव तदुपपत्तेः तदुक्तम्—

अग्निरुष्णो जलं शीतं समस्पर्शस्तस्याऽनिलः ।

केनेदं चित्रितं तस्मात्स्वभावात्तदवस्थितिः ॥ इति ।

तदेतत्सर्वं ब्रह्मस्पतिनाऽप्युक्तम्—

न स्वर्गो नापवर्गो वा नैवाऽऽत्मा पारलौकिकः ।

नैव वर्णाश्रमादीनां क्रियाश्च फलदायिकाः ॥

* समासमाविनामायावेक एव सति यदा तदा ।

समेन यदि नो व्याप्तस्तयोर्हानाऽप्रयोजकः ॥ इति घ. द. पुस्तकटिप्पणात् ।

१ घ. 'व' । केव कथा परार्थानुमानस्य । उ' । २ घ. 'उपास्यमा' । ३ घ. 'रिधि' । ४ घ.
'वेनाप्र' । ५ क. 'वस्याप्रत्यक्षतयाऽनु' । ६ घ 'म' । ७ घ 'वावे' । ८ घ. 'निले सा' ।
९ घ 'तो व्या' । १० घ 'त्र व्यव' । ११ घ 'मिध्यव' । १२ घ 'रूपमा' । १३ घ. 'दृष्टा-
तस्ते' । त' । १४ घ 'धूमादि' । १५ घ 'वधवदा' । १६ घ 'ज्ञानहो' । १७ घ. 'वेन' । १८
क 'अ म प' । त' । १९ घ 'गो' व 'अपि नैवाऽऽत्मा देवो वा वा' ।

अग्निहोत्रं त्रयो वेदास्त्रिदण्डं भस्मगुण्ठनम् ।
 बुद्धिपौरुषहीनानां ज्वाविका धातुनिर्मिता ॥
 पशुश्रोत्रिहतः स्वर्गं ज्योतिष्टोमे गमिष्यति ।
 स्वपिता यजमानेन तत्र कस्मान्न हिंस्यते ॥
 मृतानामपि जन्तूनां श्राद्धं चेतृप्तिकारणम् ।
 गच्छतामिह जन्तूनां व्यर्थं पाथेयकल्पनम् ॥
 स्वर्गस्थिता यदा तृप्तिं गच्छेयुस्तत्र दानतः ।
 प्रासादस्योपरिस्थानामत्र कस्मान्न दीयते ॥
 यावज्जीवेत्सुखं जीवेदृणं कृत्वा घृतं पिबेत् ।
 मस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ॥
 यदि गच्छेत्परं लोकं देहादेयं विनिर्गतः ।
 कस्माद्भूयो न चाऽऽयाति बन्धुस्नेहसमाकुलः ॥
 ततश्च जीवनोपायो ब्राह्मणैर्विहितस्त्विह ।
 मृतानां प्रेतकार्याणि न त्यन्यद्विद्यते क्वचित् ॥
 त्रयो वेदस्य कर्तारो मण्डधूर्तनिशाचराः ।
 जर्फरीतुर्फरीत्यादि पाण्डितानां वचः स्मृतम् ॥
 अश्वस्यात्र हि शिश्रं तु पत्नीग्राह्यं प्रकीर्तितम् ।
 मण्डैस्तद्वत्परं चैव ग्राह्यजातं प्रकीर्तितम् ॥
 मांसानां सादनं तद्वन्निशाचरसमीरितम् ॥ इति ।

तस्माद्ब्रह्मणां प्राणिनामनुग्रहार्थं चार्वाकमतमाश्रयणीयमिति रमणीयम् ॥

इति श्रीमत्सायणमाधवीये सर्वदर्शनसंग्रहे चार्वाकदर्शनम् ॥

अथ बौद्धदर्शनम् ॥ २ ॥

अत्र बौद्धैरभिधीयते यदभ्यधापि अविनाभावो दुर्बोध इति तद-
 साधीयः । तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यामविनाभावस्य सुज्ञानत्वात् । तदुक्तम्—

कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात् ।

अविनाभावनियमो दर्शनान्तरदर्शनात् ॥ इति ।

अन्वयव्यतिरेकावविनाभावनिश्चायकाविति पक्षे साध्यसाधनयोरव्यभिचारो दुरवधारणो भवेत्, मूले, भविष्यति, वर्तमाने चानुपलभ्यमाने च व्यभिचारशङ्काया अनिवारणात् । ननु तथाविधस्थले तावकेऽपि मते व्यभिचारशङ्का दुष्परिहरेति चेन्मैवं बोधः । विनाऽपि कारणं कार्यमुत्पद्यतामित्येवंविधायाः शङ्काया व्याघातायधिकृतया निवृत्तत्वात् । तदेव ह्याशङ्क्येत यस्मिन्नाशङ्क्यमाने व्याघातादयो नावतर्युः । तदुक्तमव्याघातावधिराशङ्केति । तस्मात्तदुत्पत्तिनिश्चयेनाविनाभावो निश्चीयते । तदुत्पत्तिनिश्चयश्च कार्यहेत्वोः प्रत्यक्षोपलम्भानुपलम्भपञ्चकनिबन्धनः । कार्यस्योत्पत्तेः प्रागनुपलम्भः, कारणोपलम्भे सत्पुलम्भः, उपलब्धस्य पश्चात्कारणानुपलम्भावनुपलम्भ इति पञ्चकारण्या धूमधूमध्वजयोः कार्यकारणभावो निश्चीयते । तथा 'तादात्म्यनिश्चयेनाप्यविनाभावो निश्चीयते ।' यदि शिंशपा वृक्षत्वमतिपतेत्स्वात्मानमेव जह्यादिति विपक्षे बाधकप्रवृत्तेः । अप्रवृत्ते तु बाधके भूयः सहमावोपलम्भेऽपि व्यभिचारशङ्कायाः को निवारयिता । शिंशपावृक्षयोश्च तादात्म्यनिश्चयो वृक्षोऽयं शिंशपेति सामानाधिकारण्यबलादुपपद्यते । न ह्यत्यन्ताभेदे तत्संभवति पर्यापत्वेन युगपदपि प्रयोगायोगात् । नाप्यत्यन्ताभेदे गवाश्वयोरनुपलम्भात् । तस्मात्कार्यात्मानौ कारणेणात्मानावनुमापयत इति सिद्धम् ।

यदि कश्चित्तामाप्यमनुमानस्य नाङ्गी कुर्यात्तं प्रति ब्रूयात् । अनुमानं प्रमाणं न भवतीत्येतादृशमात्रमुच्यते तत्र न किञ्चन साधनमुपन्यस्यते वा । न प्रथमः,

एकाकिनी प्रतिज्ञा हि प्रतिज्ञातं न साधयेत् । इति न्यायात् ।

नापि चरमः । अनुमानं प्रमाणं न भवतीति ब्रुवाणेन त्वयोऽशिरस्कवचनस्योपन्यासे मम माता वन्येतिव्याघातापातात् । किञ्च प्रमाणतदामासव्यवस्थापनं तत्समानजातीयत्वादिति वदता भवतैव स्वीकृतं

१ ख. 'नियामका' । २ घ. 'ति नु प' । ३ क. 'नेऽपि व्य' । ख. 'नेऽपि व्य' । ग. 'ने व्य' । ४ क. 'रिहरे' । ५ न. 'हरेवेति' । ६ घ. 'व वि' । ७ घ. 'न्यनस्तादात्म्यनिश्चयोऽभाविनाभावो निश्चीयते ता' । ८ च. 'योस्तादा' । ९ घ. 'तु यस्या' । १० घ. च. 'रणमात्मानमनु' । ख. 'रिवावनु' । ११ क. 'स्यत उपन्यस्यते वा' । १२ ग. 'नन्याच्छिरस्कव' । घ. 'न वचनप्रमाणानुपपन्नता त्वया स्वपरदीयशास्त्रे ग्रामाण्येवोपगृहीतस्य वचनस्यो' । १३ क. 'या पारस्करवचनस्योपन्यस्तम' । ख. 'या स्वव' । इति पाठः ख. पुस्तकस्य समाप्ते पर्यन्ते । १४ घ. 'तं प्रमाणमात्रम्' । •

स्वभावानुमानम् । परगता विप्रतिपत्तिस्तु वचनलिङ्गेनेति ब्रुवता कार्य-
लिङ्गकमनुमानम् । अनुपलब्ध्या कंचिदर्थं प्रतिषेधयताऽनुपलब्धालि-
ङ्गकमनुमानम् ।

तथाचोक्तं तथागतैः—

प्रमाणान्तरसामान्यस्थितिरन्यधियां गतेः ।

प्रमाणान्तरसद्भावः प्रतिषेधाच्च कस्यचित् ॥ इति ।

पराक्रान्तं चात्र सूरिमिरिति ग्रन्थंभूयस्त्वमयादुपरम्यते ।

ते च बौद्धाश्चतुर्विधया भावनया परमपुरुषार्थं कथयन्ति । ते च
माध्यमिकयोगाचौरसौत्रान्तिकैवैभाषिकसंज्ञाभिः प्रसिद्धा बौद्धा यथा-
क्रमं सर्वशून्यत्वबाह्यशून्यत्वबाह्यार्थानुमेयत्वबाह्यार्थप्रत्यक्षत्वबादानाति-
ष्ठन्ते । यद्यपि भगवान्बुद्ध एक एव बोधयिता तथाऽपि बौद्धव्यानां
बुद्धिभेदाच्चातुर्विध्यं यथा गतोऽस्तमर्क इत्युक्ते जारचौरानूचानादयः
स्वेष्टानुसारेणाभिसरणपरस्वहरणसदाचरणादिसंमयं बुध्यन्ते । सर्वं
क्षणिकं क्षणिकम् । दुःखं दुःखं, स्वलक्षणं स्वलक्षणं, शून्यं शून्यमिति
भावनानुमातव्यं यत्सत्त्वक्षणिकं यथा जलधरपटलं सन्तश्चामी भावा इति ।
न चायमसिद्धो हेतुरर्थक्रियाकारित्यलक्षणस्य सत्त्वस्य नीलादिक्षणानां
प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । व्यापकव्यावृत्त्या व्याप्यव्यावृत्तिन्यायेन व्यापकक्र-
माक्रमव्यावृत्तावक्षणिकात्सत्त्वव्यावृत्तेः सिद्धत्वाच्च । तच्चार्थक्रियाका-
रित्वं क्रमाक्रमान्तराभ्यां व्याप्तं न च क्रमाक्रमान्तरान्यः प्रकारः समस्ति ।

परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिः ।

नैकताऽपि विरुद्धानामुक्तिमात्रविरोधतः ॥

इति न्यायेन व्याघातस्योद्भूतत्वात् । तौ च क्रमाक्रमौ स्थायिनः
सकाशाद्व्यावर्तमानावर्थक्रियामपि व्यावर्तयन्तौ क्षणिकत्वपक्ष एव सत्त्वं
व्यवस्थापयत इति सिद्धम् ।

१ ख. ग. च. 'स्थितेरन्यधियो ग' । २ च. उच्यते । ३ क. ग. 'ति गूढभूयस्त्वम' । ख.
'ति गूढभूयस्त्वभावाद्' । ४ ख. 'क्रियाः । चतुर्विध' । ५ च. 'चारुहस्तौत्रा' । ६ च. 'कस' ।
७ क. स. ग. 'बाह्यार्थशून्य' । ८ च. 'नूनादाहरणार्थोपस्थाः स्वाशयानु' । ९ च. स्वयं । १० च.
'कं दुः' । ११ च. 'त्व य' । १२ क. 'दिल्ल' । १३ च. 'धरः स' । १४ ग. 'टलः स' । १५ च.
'तिरिति न्याय' । १६ च. 'च कि' । १७ घ. 'रः संभवति । प' ।

नन्वक्षणिकस्यार्थक्रियाकारित्वं किं न स्यादिति चेत्तदयुक्तं विकल्पा-
सहत्वात् । तथा हि वर्तमानार्थक्रियाकरणकालेऽतीतानागतयोः किमर्थ-
क्रिययोः स्थायिनः सामर्थ्यमस्ति नो वा । आद्ये तयोरनिराकरणप्रसङ्गः
समर्थस्य क्षेपायोगात् । यद्यवा यत्करणसमर्थं तत्तदा तत्करोत्येव यथा
सामग्री स्वकार्यं समर्थश्चायं भाव इति प्रसङ्गानुमानाच्च । द्वितीयेऽपि
कदाऽपि न कुर्यात्सामर्थ्यमात्रानुबन्धित्वादर्थक्रियाकारित्वस्य । यद्यवा-
यन्न करोति तत्तदा तत्रासमर्थं यथा हि शिलाशकलमङ्कुरे, न चैव वर्त-
मानार्थक्रियाकरणकाले वृत्तवर्तिष्यमाणे अर्थक्रिये करोतीति तद्विपर्य-
याच्च । ननु क्रमवत्सहकारिलामात्स्थायिनोऽतीतानागतयोः क्रमेण क्रमण-
मुपपद्यत इति चेत्तत्रेदं भवान्पृष्टो व्याचष्टां सहकारिणः किं भावस्यो-
पकुर्वन्ति न वा न चेन्नापेक्षणीयास्ते । अकिञ्चित्कुर्वतां तेषां तादृश्या-
योगात् । उपकारकत्वपक्षे सोऽयमुपकारः किं भावान्निधत्ते न वा भेद-
पक्ष आगन्तुकस्यैव तस्य कारणत्वं स्यात्, न भावस्याक्षणिकस्य, आग-
न्तुकातिशयान्वयव्यतिरेकानुविधापित्वात्कार्यस्य ।

तदुक्तम्—

वर्पातपाम्यां किं व्योन्नश्चर्भण्यस्ति तयोः फलम् ।

चर्मोपमश्चेत्सोऽनित्यः खतुल्यश्चेदसत्फलः ॥ इति ।

अथ भावस्तैः सहकारिभिः सहैव कार्यं करोतीति स्वभाव इति चेत् ।
अङ्गं तर्हि सहकारिणो न जह्यात्त्युत पलायमानानपि गले पाशेन
बद्ध्वा कृत्यं कार्यं कुर्यात् । स्वभावस्थानपायात् । किञ्च सहकारिज-
न्योऽतिशयः किमतिशयान्तरमारभते न वा, उभयथाऽपि प्रागुक्तदुपण-
पापाणं वर्षणप्रसङ्गः । अतिशयान्तरारम्भपक्षे बहुमुत्सानवस्थादौःस्थमपि
स्यात् । अतिशये जनयितव्ये सहकार्यन्तरापेक्षायां तत्परम्परापात इत्ये-
काऽनवस्थाऽऽस्थेया, तथा हि सहकारिभिः सलिलपवनादिभिः पदार्थ-
सार्थैराधीयमाने बीजस्यातिशये बीजमुत्पादकमभ्युपेयम् । अपरथा
तदभावेऽप्यतिशयः प्रादुर्भवेद्बीजं चातिशयमादधानं सहकारिसापेक्षमे-

१ च. 'स्यानुपपत्तेः' । त^१ । २ क. ख. तदा कथं । ३ च. भवति । ४ च. 'ये क' ।
५ ग. 'दा न तत्सम' । ६ क. 'तत्र स' । ख. 'तत्र न स' । ७ क. 'भावभेद क्रमणम्' । ख. घ.
'भावक्रमेण क्रमणम्' । च. 'भावक्रमे' । ८ क. ख. ग. तादात्म्यायोः । ९ च. 'क्षे योऽय' । १० च.
'र. स किं' । ११ क. 'रमेत न' । १२ च. 'गम' । १३ ख. 'तर् भवत्यक्षे' । १४ च. 'हु-
दु. खा' । १५ च. 'विज्ञ' । १६ क. 'दि' ।

मतीतानागतकाले तत्कालवर्तिन्यावर्थक्रिये भावं इति प्रसङ्गव्यत्ययो विपर्ययः । तस्माद्विपक्षे क्रमयोगपद्यव्यावृत्त्या व्यापकानुपलम्भेनाधिगत-
व्यतिरेकव्याप्तिकं प्रसङ्गतद्विपर्ययबलाद्गृहीतान्वयव्याप्तिकं [च] सत्त्वं क्षणि-
कत्यपक्ष एव व्ययस्थास्यतीति सिद्धम् । तदुक्तं ज्ञानश्रिया-

यत्सत्तत्क्षणीकं यथा जलधरः सन्तश्च भावा अमी

सत्ता शक्तिरिहार्थकर्मणि मितेः सिद्धेषु सिद्धा * न सा ।

नाप्येकैव विधाऽन्यथा परकृतेनापि क्रियादिर्भवे-

+ द्वेधाऽपि क्षणमङ्गसंगतिरतः साध्ये च विश्राम्यति ॥ इति ।

न च कणभक्षाक्षचरणादिपक्षकक्षीकारेण सत्तासामान्ययोगित्वमेव
सत्त्वमिति मन्तव्यं सामान्याविशेषसमवायानामसत्त्वप्रसङ्गात् । न च तत्र
स्वरूपसत्तानिबन्धनः सद्ब्रह्महारः प्रयोजकगौरवापत्तेः । अनुगतत्वाननु-
गतत्वविकल्पपराहतेष्व, सर्पपमहीधरादिषु विलक्षणेषु क्षणेष्वनुगतस्याऽऽ-
कारस्य मणिषु सूत्रबद्धभूतगणेषु गुणवच्चाप्रतिभासनाच्च । किंच
सामान्यं सर्वगतं स्वाश्रयसर्वगतं वा । प्रथमे सर्ववस्तुसंकरप्रसङ्गः, अप-
सिद्धान्तापत्तिश्च, यतः प्रोक्तं प्रशस्तेपादेन स्वविषयसर्वगतमिति । किंच
विद्यमाने घटे वर्तमानं सामान्यमन्यत्र जायमानेन संबध्यमानं तस्मादाग-
च्छत्संबध्यते, अनागच्छद्वा, आद्ये द्रव्यत्वापत्तिः, द्वितीये संबन्धानु-
पपत्तिः । किंच विनष्टे घटे सामान्यमवातिष्ठते, विनश्यति, स्थानान्तरं
गच्छति वा । प्रथमे निराधारत्वापत्तिः, द्वितीये नित्यत्ववाचोयुक्त्य-
युक्तिः, तृतीये द्रव्यत्वप्रसक्तिः, इत्यादिदूषणग्रहस्तत्वात्सामान्यमप्रामा-
णिकम् । तदुक्तम्-

अन्यत्र वर्तमानस्य ततोऽन्यस्थानजन्मानि ।

तस्मादचलतः स्थानाद्वृत्तिरित्यतियुक्ता ॥

यत्रासौ वर्तते भावस्तेन संबध्यते न तु ।

तद्देशिनं च व्याप्नोति किमप्येतन्महाद्भुतम् ॥

न याति न च तत्राऽऽसीदास्ति पश्चान्न चांशवत् ।

जहाति पूर्वं नाऽऽधारमहो व्यसनसंततिः ॥ इति ।

* स्थिरेषु स्थिरा इति । अ पु टिप्पण्यम् । + नानात्वेन स्थिरत्वं एकविधत्वेनास्थिरत्वेऽपि ।
इति घ पु टिप्पण्यम् ।

१ म घ 'इत्यत्रासौ' वि० । २ य मिति । ३ क 'जहो गौ' । ४ क. ग घ. 'तद्वत्ते' ।
५ य 'एतपदे' । ६ क 'ख य घ, 'नम त' । ७ घ. प्राप्नोति ।

अनुवृत्तप्रत्ययः किमालम्बन इति चेत् । अङ्गः, अन्यापोहालम्बन एवेति संतोष्यमायुष्मतेत्यलमतिप्रसङ्गेन ।

सर्वस्य संसारस्य दुःखात्मकत्वं सर्वतीर्थकरसंमतम् । अन्यथा तन्नि-
र्विषतोपिपूर्णां तेषां तन्निवृत्त्युपाये प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । तस्मात्सर्वं दुःखं
दुःखमिति भावनीयम् । ननु किंवदिति पृष्ठे दृष्टान्तः कथनीय इति
चेन्मैवं स्वलक्षणानां क्षणानां क्षणिकतयोः सालक्षण्याभावात् । नैतेन
सदृशमपरमिति वक्तुमशक्यत्वात् । ततः स्वलक्षणं स्वलक्षणमिति
भावनीयम् । एवं शून्यं शून्यमपि भावनीयं स्वप्ने जागरणे च न मया
दृष्टमिदं रजतादीति विशिष्टनिषेधस्योपलम्भात् । यदि दृष्टं सत्तदा
तद्विशिष्टस्य दर्शनस्येदंताया अधिष्ठानस्य च तस्मिन्नध्यस्तस्य रजतत्वा-
देस्तत्संबन्धस्य च समवायादेः सत्त्वं स्यात् । न चैतद्विदं कस्यचिद्वा-
दिनः । न चार्धजरतीयमुचितं न हि कुक्कुट्या एको भागः पाकायापरो
भागः प्रसयाय कल्प्यतामिति कल्प्यते । तस्मादध्यस्ताधिष्ठानतत्संबन्ध-
दर्शनवद्गुणां मध्य एकस्यानेकस्य वाऽसत्त्वे निषेधविषयत्वेन सर्वस्यासत्त्वं
बलादापतोदिति मगवतोपदिष्टे माध्यमिकास्तावदुत्तमप्रज्ञा इत्थमचीक-
थन्-भिक्षुपादप्रसारणन्यायेन क्षणमङ्गनाद्यभिधानमुखेन स्थापित्वानु-
कूलवेदनीयत्वानुगते सर्वसत्यत्वभ्रमव्यावर्तनेन सर्वशून्यतायामेव पर्यव-
सानम् । अतस्तत्त्वं सदसदुभयानुभयात्मकचतुष्कोटिविनिर्मुक्तं शून्यमेव ।
तथा हि यदि घटादेः सत्त्वं स्वभावस्तर्हि कारकव्यापारवैयर्थ्यम् ।
असत्त्वभाव इति पक्षं प्राचीन एव दोषः प्रादुर्भूयात् । यथोक्तम्—

न सतः कारणापेक्षा व्योमादेरिव शुन्यते ।

कार्यस्यासंभवी हेतुः सणुप्पादेरिवासतः ॥ इति ।

विरोधादितरी पक्षावनुपपन्नौ । तदुक्तं भगवतां लङ्कावतारे—

१ क. ग. घ. 'विबुधैर्गुणा ते' । २ घ. 'दुःखमि' । ३ क. ख. ग. घ. 'ति तदि' । ४ ग.
'शान्तोः क' । ५ रा. ग. घ. 'या स्वात्' । ६ क. ख. घ. 'द। एते' । ७ क. ग. घ. 'न्यमिलयि ।
८ घ. 'सर्वा' । ९ घ. 'तत्त्व' । १० घ. 'गस्याऽऽव' । ११ क. रा. ग. 'तुष्योन्वि' । १२
'गुप्ति' । १३ क. ख. ग. द. 'सत्त्वं स्वभा' । १४ 'सत्य भा' । १५ 'सत्त्वं सहाय इ' । १६ ग.
तदुक्तम् । १७ घ. द. 'अत्र दे' । १८ घ. 'वदन्' । १९ क. ख. ग. 'ताऽलङ्कास' ।

बुद्ध्यां विविच्यमानानां स्वभापो नावधार्यते ।

अतो निरमिलप्यास्ते निःस्वभावाश्च दर्शिताः ॥ इति ।

इदं वस्तुबलोपातं यद्दर्दन्ति विपश्चितः ।

यथा यथाऽर्थान्श्चिन्त्यन्ते विशीर्यन्ते तथा तथा ॥ इति च ।

न काचिदपि पक्षे व्यवतिष्ठत इत्यर्थः । दृष्टार्थव्यवहारश्च न स्वप्रत्य-
यहारधत्तवृत्त्या संगच्छते । अत एवोक्तम्-

परिमादकामुकशुनामेकस्यां प्रमदातनौ ।

कुणयः कामिनी मक्ष्य इति तिस्रो विकल्पनाः ॥ इति ।

तदेवं भावनाचतुष्टयवशाभिसिलवासनानिबृत्ती परनिर्वाणं शून्यरूपं
सेत्स्पर्तीति वयं कृतार्थाः, नास्माकमुपदेश्यं किंचिदस्तीति । क्षिप्येस्ता-
वद्योगश्चाऽऽचारश्चेति द्वयं करणीयम् । तत्राप्तास्त्यार्यस्य प्राप्तये पर्यनु-
योगो योगः । गुरुक्तस्यार्थस्याङ्गीकरणमाचारः । गुरुक्तस्याङ्गीकरणा-
दुत्तमाः पर्यनुयोगस्याकरणादधमाश्च, अतस्तेषां माध्यमिका इति
प्रसिद्धिः । गुरुक्तभावनाचतुष्टयं बाह्यार्थस्य शून्यत्वं चाङ्गीकृत्याऽऽन्त-
रस्य शून्यत्वं चाङ्गीकृतं कथमिति पर्यनुयोगस्य करणात्केपांचिद्योगा-
चारमप्या । एषा हि तेषां परिभाषा-संयंबवेदनं तावद्दङ्गीकार्यम्,
अन्यथा जगदान्धं भ्रंसेज्येत । तत्कीर्तितं धर्मकीर्तिना-

अप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यति । इति ।

बाह्यं ग्राह्यं नोपपद्यत एव विकल्पानुपपत्तेः । अर्थो ज्ञानग्राह्यो
मायादुत्पन्नो भवति, अनुत्पन्नो वा । न पूर्वः, उत्पन्नस्य स्थित्यभावात् ।
नापरोऽनुत्पन्नस्यासत्त्वात् । अथ मन्येथाः, अतीत एवार्थो ज्ञानग्राह्य-
स्तज्जनकत्वादिति । तदपि बालभाषितं वर्तमानतावमासविरोधात् ।
इन्द्रियादेरपि ग्राह्यत्वप्रसङ्गाच्च । किं च ग्राह्यः किं परमाणुरूपोऽ-
र्थोऽवयविरूपो वा । न चरमः, कृत्स्नैकदेशविकल्पादिना तन्निराकरणात् ।

१ क. 'प्रादिकाव्य' । २ च. 'च्य दृष्टव्यः स्व' । ३ च. 'यो नैव' । ४ ख. घ. 'भिलयास्ते ।
ग. 'भिलयास्ते । २ च. 'लभ्यते' । ५ क. ख. घ. 'दस्ति वि' । ७ च. 'हारोऽव्यवहारस्य
स्व' । ८ क. 'धन स्व' । ग. 'ध स्व' । ९ घ. 'वत् । मुदिकल्पितमात्रेण न सत्यविययं
दिना दृष्टव्यवहारोऽपि सत्यविषयको न स्वभावात्सर्वस्या संगच्छत इत्यर्थः । १० घ. 'देत-
देवं । ११ घ. 'परं नि' । १२ क. ग. 'रुक्तं मा' । १३ च. 'र इति प्र' । १४ घ. 'स्वसर्वे' ।
१५ ख. 'प्रसज्ये' । १६ च. 'यो भवन्तु' । १७ क. ख. ग. घ. 'रूपायो' । १८ घ. 'रूप-
विशेषविरूप' । न ।

न प्रथमः, अतीन्द्रियत्वात्पदकेन युगपद्योगस्य बाधकत्वाच्च । यथोक्तम्—

* पदकेन युगपद्योगात्परमाणोः पटंशता ।

तेषामप्येकदेशत्वे पिण्डः स्यादणुमात्रकः ॥ इति ।

तस्मात्स्वव्यतिरिक्तग्राह्याविरहात्तदात्मिका बुद्धिः स्वयमेव स्वात्मरूप-
प्रकाशिका प्रकाशवदिति सिद्धम् । तदुक्तम्—

नान्योऽनुभाव्यो बुद्ध्याऽस्ति तस्य भानुभवोऽपरः ।

ग्राह्यग्राहकवैधुर्यात्स्वयं सैव प्रकाशते ॥ इति ।

ग्राह्यग्राहकयोरभेदश्चानुमातव्यः । यद्वेद्यते येन वेदनेन तत्ततो न
मिद्यते, यथा ज्ञानेनाऽऽत्मा । वेद्यन्ते तैश्च नीलादयः । भवे हि सत्यधु-
नाऽनेनार्थस्य संबन्धित्वं न स्यात्तादात्म्यस्य नियमहेतोरभावात्तदुत्पत्तेर-
नियामकत्वात् । यश्चायं ग्राह्यग्राहकसंविक्तीनां पृथगवभासः स एकस्मि-
न्ध्वन्द्वमासि द्वित्वावभास इव ध्रुमः । अत्राप्यनादिरविच्छिन्नप्रवाहो भेद-
वासनैव निमित्तम् । यथोक्तम्—

सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियोः ।

भेदश्च भ्रान्तिविज्ञानैर्दृश्येतेन्दाविवाद्वये ॥ इति ।

अविभागीऽपि बुद्ध्यात्मा विपर्यासितदर्शनैः ।

ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यते ॥ इति च ।

न च रसवीर्यविपाकादिसमानमाशामोदकोपाजितमोदकोंनां स्यादिति
वेदितव्यं, वस्तुतो वेद्यवेदकाकारविधुराया अपि बुद्धेर्व्यवहर्तृपरिज्ञाना-
नुरोधेन विभिन्नग्राह्यग्राहकाकाररूपवैतया तिमिराद्युपहताक्ष्णां केशोण्डू-
नाडीज्ञानाभेदवैदनाद्युपप्लववासनासामर्थ्याद्यवस्थोपपत्तेः पर्यनुयोगोयो-
गात् । यथोक्तम्—

* मनःसहितज्ञानेन्द्रियेवेति घ. पु. टिप्पण्यम् ।

१ क. ख. 'शिश्र' । २ ग. प्रकाशिता । ३ क. ख. ग. घ. वेद्यते । ४ घ. संबन्धित्वं । ५
क. ग. 'य ग्राह' । ६ घ. 'त्वाभा' । ७ क. 'हा वा' । ८ 'वादे भे' । ग. 'वाद्भे' । ९ घ.
'इत्य हन्तोरेष द्व' । १० क. ग. 'गो विबु' । ११ घ. 'मान विजमानजडस्य चैतन्यात्मावभास-
नियारा' । १२ घ. 'कानाभिदं स्थ' । १३ घ. 'परिप्लवत्' । १४ घ. 'वित्तादास्तिमि' । १५
ग. घ. 'केशेन्द्रना' । य. 'केशोण्डूकादिज्ञा' । १६ क. ख. ग. घ. 'ज्ञानमे' । १७ घ. 'वचना' ।
१८ घ. द. 'गात्' ।

अवेद्यवेदकाकारा यथा भ्रान्तेर्निरीक्ष्यते ।

विमक्तलक्षणग्राह्यग्राहकाकारविप्लवा ॥

तथा कृतव्यवस्थेयं केशादिज्ञानभेदवत् ।

यदा तदा न संचोद्या ग्राह्यग्राहकलक्षणा ॥ इति ।

तस्मादबुद्धिरेयानादियासनावशादनेकाकाराऽवभासत इति सिद्धम् । नतश्च प्रागुक्तभाषनाप्रचयनलान्निखिलवासनोच्छेदविगलितविविधविषयाकारोपप्लवविशुद्धविज्ञानोदयो महोदय इति ।

अन्ये तु मन्यन्ते यथोक्तं बाह्यं वस्तुजातं नास्तीति, तदयुक्तं प्रमाणाभावात् । न च सहोपलम्भनियमः प्रमाणमिति वक्तव्यं, वेद्यवेदकयोरभेदसाधकत्वेनाभिमतस्य तस्याप्रयोजकत्वेन संदिग्धविषयव्यावृत्तित्वात् । ननु भेदे सहोपलम्भनियमात्मकं साधनं न स्यादिति चेन्न, ज्ञानस्यान्तर्मुखतया ज्ञेयस्य बहिर्मुखतया च भेदेन प्रतिभासमानत्वादकदेशत्वैककालत्वलक्षणसहत्वनियमासंभवाच्च । नीलाद्यर्थस्य ज्ञानाकारत्वेऽहमिति प्रतिभासः स्यात् । नत्विदमिति प्रतिपत्तिः प्रत्ययादव्यतिरेकात् । अथोच्यते ज्ञानस्वरूपोऽपि नीलाकारो भ्रान्त्या बहिर्बुद्धेर्भेदेन प्रतिभासत इति, न च तत्राहमुल्लेख इति । तथोक्तम्—

परिच्छेदान्तराद्योऽयं भागो बहिरिव स्थितः ।

ज्ञानस्याभेदिनो भेदप्रतिभासोऽप्युपप्लवः ॥ इति ।

यदन्तर्ज्ञेयतत्त्वं तद्वहिर्वदवभासते ॥ इति च ।

तदयुक्तं बाह्यार्थाभावे तदुत्पत्तिरहिततया बहिर्वदित्युपमानोक्तेरयुक्तेः । न हि वस्तुमित्रो बन्ध्यापुत्रवदवभासत इति प्रेक्षावानाचक्षीत । भेदप्रतिभासस्य भ्रान्तत्वेऽभेदप्रतिभासस्य प्रामाण्यं, तत्प्रामाण्ये च भेदप्रतिभासस्य भ्रान्तत्वमिति परस्पराश्रयप्रसङ्गान्न, अविसंवादात्नीलतादिकमेव संविदांना बाह्यमेवोपाददते जगत्पेक्षेन्नेऽवान्तरमिति व्यवस्थादर्शनाच्च ।

१ घ. 'च्छेदे वि' । २ ग. 'लम्भात्म' । ३ ख. घ. 'ध्यायस्य' । ४ क. ख. ग. च 'न तदैक' । ५ घ. 'य । किंच नील' । ६ च. 'पि भ्रा' । ७ क. 'वारभ्रा' । ८ ख. 'प्रार्थभा' । ९ क. ख. ग. घ. 'तदव्युत्प' । १० ख. 'सुपुत्रो' । ११ क. ख. ग. घ. 'न्ये भे' । १२ घ. 'लत्वादि' । १३ ख. 'दानो ना' । १४ घ. 'ते महत्तु' । १५ ग. 'क्षेपेऽवा' । १६ क. ग. घ. 'ने चान्त' ।

एवं चायमभेदसाधको हेतुर्गोमयपार्षसीयन्यायवदाभासतां मंजेत् ।
अतो बहिर्वदिति वदता बाह्यं ग्राह्यमेवेति भावनीयमिति भवदीय एव
बाणो भवन्तं प्रहरेत् ।

ननु ज्ञानामिन्न कालस्यार्थस्य बाह्यत्वमनुपपन्नमिति चेत्तदनुपपन्नम् ।
इन्द्रियसंनिकृष्टस्य विषयस्योत्पाद्ये ज्ञाने स्वाकारसमर्पकतया समर्पितेन
चाऽऽकारेण तस्यार्थस्यानुमेयतोपपत्तेः । अत एव पर्यनुयोगपरिहारौ
समग्राहिपाताम्—

भिन्नकालं कथं ग्राह्यमिति चेद्ग्राह्यतां विदुः ।

हेतुत्वमेव च व्यक्तेर्ज्ञानाकारार्पणक्षमम् ॥ इति ।

तथा च यथा पुष्ट्या भोजनमनुमीयते, यथा च भाषया देशः, यथा
धा संप्रमेण स्नेहः, तथा ज्ञानाकारेण ज्ञेयमनुमेयम् । तदुक्तम्—

अर्थेन घटयत्येनां न हि मुत्वाऽर्धरूपताम् ।

तस्मात्प्रमेयाधिगतेः प्रमाणं मेयरूपता ॥ इति ।

न हि वित्तिसत्तैव तद्वेदना युक्ता तस्याः सर्वत्राविशेषात् । तां तु
सारूप्यमाविशत्सरूपयितुं घटयेदिति च । तथा बाह्यार्थसद्भावे प्रयोगः—
ये यस्मिन्सत्यपि कदाचित्कास्ते सर्वे तदतिरिक्तसापेक्षाः । यथाऽविव-
क्षति, अजिगमिपति मयि वचनगमनप्रतिभासा विवक्षुजिगमिपुपुरुषान्तर-
संतानसापेक्षाः । तथा च विवादाध्यासिताः प्रवृत्तिप्रत्ययाः सत्यप्यालय-
विज्ञाने कदाचिदेव नीलाद्युल्लेखेना इति । तत्राऽऽलयविज्ञानं नामाहमा-
स्पदं विज्ञानं, नीलाद्युल्लेखि च प्रवृत्तिविज्ञानम् । यथोक्तम्—

तत्स्यादालयविज्ञानं यद्भवेदहमास्पदम् ।

तत्स्यात्प्रवृत्तिविज्ञानं यन्नीलादिकमुल्लिखेत् ॥ इति ।

१ व. ख. 'यवाय' । २ घ. 'यस्य' । ३ क. ख. ग. घ. 'जेत' । अ. 'च' । ४ च. 'यं वाय' ।
५ घ. 'ति गणनीयानेयमती गणनीयमेव' । ६ ख. 'यवाय' ७ ग. 'यवि' । ८ च. 'ये स्वा' । ९ ग.
'य व्यक्तित्व ज्ञाना' । च 'व युक्तिज्ञा ज्ञाना' । १० ख यथा यथा । ११ ख. 'ते तथा' ।
१२ ख 'या च ज्ञा' । १३ घ. 'मुनेय' । १४ च. 'तद्यमेन न हि मुद्वार्यह' । १५ घ. 'त' ।
तत्तत्साध्यामाविशती तत्तत्सरूपता घट' । १६ ख. 'विविक्त' । १७ क. 'रसत्तान' । घ. 'रसा' ।
१८ ख. 'नीलादे' । १९ युद्धेति १ । २० च. 'ख च. प्रवृत्तिविज्ञान व' ।

तस्मादालयविज्ञानसंतानातिरिक्तः कादाचित्कः प्रवृत्तिविज्ञानहेतुर्बाह्योऽर्थो ग्राह्य एव, न वासनोपरिपाकप्रत्ययः कादाचित्कत्वात्कादाचिदुत्पाद इति वेदितव्यम् । विज्ञानवादिनये हि वासनानामेकसंतानवर्तिनामालयविज्ञानानां तत्तत्प्रवृत्तिजननशक्तिः, तस्याश्च स्वकार्योत्पादप्रत्याभिमुख्यं परिपाकः । तस्य च प्रत्ययः कारणं स्वसंतानवर्तिपूर्वक्षणः कक्षी क्रीयते, संतानान्तरनिबन्धनत्वानङ्गीकारात् । ततश्च प्रवृत्तिज्ञानजननालयविज्ञानवर्तिवासनापरिपाकं प्रति सर्वेऽप्यालयविज्ञानवर्तिनः क्षणाः समर्था एवेति वक्तव्यम् । न चेदेकोऽपि न समर्थः स्यादालयविज्ञानसंतानवर्तित्वाविशेषात् । सर्वे समर्था इति पक्षे कार्यक्षेपानुपपत्तिः । ततश्च कादाचित्केत्वनिर्याहाय शब्दस्पर्शरूपरसगन्धविषयाः सुखादिविषयाः पण्डपि प्रत्ययाश्चतुरः प्रत्ययान्प्रतीत्योत्पद्यन्त इति चतुरेणानिच्छताऽप्यच्छमतिना स्वानुभवमनाच्छाद्य परिच्छेत्तव्यम् । ते चत्वारः प्रत्ययाः प्रसिद्धा आलम्बनसमनन्तरसहकार्यधिपतिरूपाः । तत्र ज्ञानपदवेदनीयस्य नीलाद्यवभासस्य चित्तस्य नीलालम्बनप्रत्ययानीलाकारता भवति, समनन्तरप्रत्ययात्प्राचीनज्ञानाद्बोधरूपता, सहकारिप्रत्ययादालोकाद्यक्षुण्डोऽधिपतिप्रत्ययाद्विषयग्रहणप्रतिनियमः, विदेतस्य ज्ञानस्य रसादिसाधारण्यप्राप्तेनियामकं चक्षुरधिपतिर्भविष्यतीति । लोके नियामकस्याधिपतित्वोपलम्भात् । एवं चित्तचित्तात्मकानां सुखादीनां चत्वारि कारणानि द्रष्टव्यानि । एवं चित्तचित्तात्मकः स्कन्धः पञ्चविधो रूपविज्ञानवेदेनासंज्ञोसंस्कारसंज्ञकः । तत्र रूप्यन्त एमिविषया इति रूप्यन्त इति च व्युत्पत्त्या सविषयाणोन्द्रियाणि रूपस्कन्धः । आलयविज्ञानप्रवृत्तिविज्ञानप्रवाहो विज्ञानस्कन्धः । प्रागुक्तस्कन्धद्वयसंबन्धजन्यः सुखदुःखादिप्रत्ययप्रवाहो वेदनास्कन्धः । गौतियादिशब्दोल्लेखिसाविज्ञानप्रवाहः संज्ञो-

१ ग. 'ज्ञानां' । २ च 'नाप्र' । ३ ख. ग. 'लवका' । ४ ग. 'म' । दिव्यज्ञानवादिन ये । ५ ख. 'लव वि' । ३ ख. 'लव वि' । ६ ख. 'सि विज्ञानप्र' । ७ ख. च. 'कार्य प्र' । ८ घ. 'यः' । ९ ख. ग. 'बाह्य' । १० ख. ग. 'सि विज्ञान' । च. 'सि विज्ञानजननाल' । ११ च. 'नपृत्तसंतानक्ष' । १२ ख. 'को न' । १३ ग. 'मद' । १४ ग. 'वाल्मे' । १५ च. 'रुक्ते' । १६ क. ख. ग. घ. 'लादिभा' । १७ च. 'लायाल' । १८ घ. 'नाद्राध' । १९ च. 'वात्स्पयता चतु' । २० च. 'उरि-
त्तस्य' । २१ ख. 'रुपे प्रा' । २२ क. ख. ग. घ. 'चेत्याम' । २३ च. 'नि सोऽय वि' । २४ ख. 'दसज्ञानसंज्ञानसंज्ञा' । २५ घ. 'ज्ञानसं' । २६ च. 'ज्य ए' । २७ घ. 'दिप्रत्ययोलेखविप्रवा' । २८ क. 'क्षिसावि' । २९ ख. 'ज्ञानरक' ।

स्कन्धः । वेदनास्कन्धनिबन्धना रागद्वेषादयः क्लेशा उपक्लेशश्च मदमा-
नादयो धर्माधर्मौ च संस्कारस्कन्धः ।

तदिदं सर्वं दुःखं दुःखायतनं दुःखसाधनं चेति भावयित्वा तन्निरो-
धोपायं तत्त्वज्ञानं संपादयेत् । अत एवोक्तं दुःखसमुदायानिरोधमार्गा-
श्चत्वारः, आर्यस्य बुद्धाभिमतानि तत्त्वानि । तत्र दुःखं प्रसिद्धं, समु-
दायो दुःखकारणं, तद्द्विविधं, प्रत्ययोपनिबन्धनो हेतूपनिबन्धनश्च ।
तत्र प्रत्ययोपनिबन्धनस्य संग्राहकं सूत्रम् । “ इदं कार्यं ये अन्ये हेतवः
प्रत्ययन्ति ” गच्छन्ति तेषामयमानानां हेतूनां भावः प्रत्ययत्वं कारणस-
मवायः, तन्मात्रस्य फलं, न चेतनस्य कस्यचिदिति सूत्रार्थः । यथा
बीजहेतुरद्भुरो धातूनां पण्णां संभवायाज्जायते । तत्र पृथिवीधातुरद्भुरस्य
काठिन्यं गन्धं च जनयति, अग्धातुः ग्रेहं रसं च जनयति, तेजोधातू
रूपमौष्ण्यं च, वायुधातुः स्पर्शनं चलनं च, आकाशधातुरवकाशं शब्दं
च, ऋतुधातुर्यथायोगं पृथिव्यादिकम् । हेतूपनिबन्धनस्य च संग्राहकं
सूत्रम्, उत्पादाद्वा तथागतानामनुत्पादाद्वा स्थितैवैषां धर्माणां धर्मता
धर्मस्थितिता धर्मनियामकता च प्रतीत्य समुत्पादानुलोमतेति । तथा-
गतानां बुद्धानां मते धर्माणां कार्यकारणरूपाणां या धर्मता कार्यकार-
णभावरूपा ऽप्युत्पादादनुत्पादाद्वा स्थिता, यस्मिन्सति यदुत्पद्यते
तत्तस्य कारणस्य कार्यमिति धर्मतेत्यस्य विवरणं, धर्मस्य कार्यस्य कार-
णानतिक्रमेण स्थितिः स्वार्थिकस्तत्प्रत्ययः । धर्मस्य कारणस्य कार्यं
प्रति नियामकता । नैवयं कार्यकारणभावश्चेतनमन्तरेण न संभवतीति
अत उक्तं कारणे सति तत्प्रतीत्य प्राप्य समुत्पादेऽनुलोमतानुसारिता या
सैव धर्मतोत्पादादनुत्पादाद्वा धर्माणां स्थिता । न चात्र कश्चित्तेतनोऽ-
धिष्ठातोर्पलभ्यत इति सूत्रार्थः । यथा प्रतीत्य समुत्पादस्य हेतूपनिबन्धः,
बीजाद्भुरोऽद्भुराकाण्डं काण्डाज्जालो नालाद्गर्मस्ततः शूकं ततः
पुष्पं ततः फलं, न चात्र बाह्ये समुदाये कारणं बीजादिकार्यमद्भुरादि
या चेतीयते । अहमद्भुरं निर्वर्तयामि, अहं बीजेन निर्वर्तित इति । एव-

१ रा. “इवा वृत्तिरोपाया” । २ घ. “यवु” । ३ न. “पुद्गल्याभिग” । ४ घ. “दिया” । ५ ग. “य अन्ये” । ६ घ. “स्ववि” । ७ रा. “समुदायाज्जा” । ८ ग. “न्यस्य” । ९ ग. “स्तिपे विपा” ।
१० रा. ग. “णो धर्मे” । ११ क. “एवेत्पा” । घ. “एवामुता” । १२ घ. “स्य कार्यं” । १३ घ. “निर्वर्त” । १४ घ. “कारण” । १५ क. “तभ्य इति” । १६ घ. “बन्धनः । बी” । १७ क. ग. घ. “वेतयते” । ख. “वेतयन्ते” ।

माध्यात्मिकेष्वपि कारणद्वयमवगन्तव्यम् । पुरःस्थिते प्रमेयाब्धी ग्रन्थ-
विस्तरभीरुभिरुपरम्यते । तदुभयैर्निरोधः, तदनन्तरं विमलज्ञानोद्दयो वा
मुक्तिः । तन्निरोधोपायो मार्गः स च तत्त्वज्ञानं, तच्च प्राचीनभावनाब-
लान्धवतीति परमं रहस्यम् । सूत्रस्यान्तं पृच्छतां कथितं भवन्तश्च सूत्र-
स्यान्तं पृष्टवन्तः सौत्रान्तिका भवन्त्विति भगवताऽभिहिततया सौत्रा-
न्तिकसंज्ञा संज्ञातेति ।

केचन बौद्धा बाह्येषु गन्धादिषु आन्तरेषु रूपादिस्कन्धेषु सत्स्वपि
तत्रानास्थामुत्पादयितुं सर्वं शून्यमिति, प्राथमिकान्विनेयानेचीकथञ्ज-
गवान्, द्वितीयांस्तु विज्ञानमात्रग्रहाविटान्द्रिज्ञानमेवैकं सदिति, तृती-
यानुमयं सत्यमित्यांस्थितान्विज्ञेयमनुमेयमिति, सेयं विरुद्धा भाषेति
घर्णयन्तो वैभाषिकांरयया ख्याताः । एषा हि तेषां परिभाषा समु-
न्मिपति । विज्ञेयानुमेयत्ववादे प्रात्यक्षिकस्य कस्यचिदप्यर्थस्याभावेन
व्याप्तिसंवेदनस्थानाभावेनानुमानप्रवृत्त्यनुपपत्तेः सकललोकानुभवविरो-
धश्च । ततश्चार्थो द्विविधः, ग्राह्योऽध्यवसेयश्च तत्र ग्रहणं निर्विकल्पकरूपं
प्रमाणं कल्पनाप्रोढत्वात्, अध्ययसायः सविकल्पकरूपोऽप्रमाणं कल्पना-
ज्ञानत्वात् ।

तदुक्तम्—

कल्पनापोढमग्रान्तं प्रत्यक्षं निर्विकल्पकम् ।

विकल्पो वस्तुनिर्भासादसंवादादुपप्लवः ॥ इति ।

ग्राह्यं वस्तुप्रमाणं हि ग्रहणं यदितोऽन्यथा ।

न तद्वस्तु न तन्मानं शब्दलिङ्गेन्द्रियादिजम् ॥ इति च ।

ननु सविकल्पकस्याप्रामाण्ये कथं ततः प्रवृत्तस्यार्थप्राप्तिः संवादश्चो-
पपद्येयातामिति चेन्न तद्भ्रमं मणिप्रभाविषयमणिविकल्पन्यायेन पारम्प-
र्येणार्थप्रतिलम्भसंभवेन तदुपपत्तेः । अवशिष्टं सौत्रान्तिकप्रस्तावे प्रपञ्चि-
तमिति नेह प्रतन्यते । न च विनेयाशयानुरोधेनोपदेशभेदः सांप्रदायिको
न भवतीति मणितव्यम्, यतो मणितं बोधचित्तविवरणे—

१ क. ख. ग. 'तेऽपि प्र' । २ घ. 'मिति न्यायेनोप' । ३ ख. 'यविरो' । ४ च. 'दयाम्' ।
५ च. 'नच' । ६ ख. 'न ग्राह्य' । ७ क. 'स्यात्रस्थि' । ग. 'स्याहस्थि' । च. 'स्यास्थायस्थि' ।
८ ख. ग. 'पतिः स' । ९ क. ख. ग. 'नापोढ' । घ. 'नादूषेतात्वात्' । १० क. 'वस्तु' ।
११ क. 'सिद्धौ' ।

देशना लोकनाथानां सत्त्वाशयवशानुगाः ।

मिथ्यन्ते बहुधा लोके उपायैर्बहुभिः किल ॥

गम्भीरोत्तानभेदेन कचिच्चोभयलक्षणाः ।

मिन्ना हि देशना मिन्ना शून्यताऽद्वयलक्षणा ॥ इति ।

द्वादशायतनपूजा श्रेयस्करीति बौद्धनये प्रसिद्धम्—

अर्थानुषाज्यं बहुशो द्वादशायतनानि वै ।

परितः पूजनीयानि किमन्यैरिह पूजितैः ॥

ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चैव तथा कर्मेन्द्रियाणि च ।

मनो बुद्धिरिति प्रोक्तं द्वादशायतनं बुधैः ॥ इति ।

विवेकविलासे बौद्धमतमित्यमभ्यधायि—

बौद्धानां सुगतो देवो विश्वं च क्षणमङ्गुलम् ।

आर्यसत्त्याख्याया तत्त्वचतुष्टयमिदं क्रमात् ॥

दुःखमायतनं चैव ततः समुदयो मतः ।

मार्गश्चेत्यस्य च व्याख्या क्रमेण श्रूयतामतः ॥

दुःखं संसारिणः स्कन्धास्ते च पञ्च प्रकीर्तिताः ।

विज्ञानं वेदना संज्ञा संस्कारो रूपमेव च ॥

पञ्चेन्द्रियाणि शब्दाद्या विषयाः पञ्च मानसम् ।

धर्मायतनमेतानि द्वादशायतनानि तु ॥

रागादीर्ना गणोऽयं स्यात्समुदेति नृणां हृदि ।

आत्मात्मीयस्वभावाख्यः स स्यात्समुदयः पुनः ॥

क्षणिकाः सर्वसंस्कारा इति या वासना स्थिरा ।

स मार्ग इति विज्ञेयः स च मोक्षोऽभिधीयते ॥

प्रत्यक्षमनुमानं च प्रमाणाद्वितयं तथा ।

चतुष्पस्थानिका बौद्धाः ख्याता वैभाषिकादयः ॥

अर्थो ज्ञानान्वितो वैभाषिकेण बहु मन्यते ।

सोत्रान्तिकेन प्रत्यक्षग्राह्योऽर्थो न बहिर्मतः ॥

आकारसहिता बुद्धिर्योगाचारस्य संमता ।

केवलां संविदं स्वस्थां मन्यन्ते मध्यमाः पुनः ॥

१ ग. 'तुगा' । भि० । २ ग. 'भिजते' । ३ क. रां ग. 'लोक उ' । ४ क. ग. च. पुनः ।

५ मूलपु. क्षणा । भि० । ६ घ. परितः * । ७ य. 'श्रेयस्यार्थ' ।

रागादिज्ञानसंतानवासनोच्छेदसंभवा ।
 चतुर्णामपि बौद्धानां मुक्तिरेषा प्रकीर्तिता ॥
 कृत्तिः कमण्डलुर्मण्ड्यं चीरं पूर्वाह्नभोजनम् ।
 संयो रक्ताम्बरत्वं च शिश्रिये बौद्धमिक्षुमिः ॥ इति ।
 इति सर्वदर्शनसंग्रहे बौद्धदर्शनम् ॥

अथाऽऽर्हतदर्शनम् ॥ ३ ॥

तदित्यं मुक्तकच्छानां मतमसहमाना विवसनाः कथंचित्स्थायित्व-
 मास्थाप क्षणिकत्वपक्षं प्रतिक्षिपन्ति । यद्यात्मा कश्चिन्नाऽऽस्थीयेत
 स्थायी तथाऽपीह लौकिकफलसाधनसंपादनं विफलं भवेत् । न ह्येत-
 त्संभविष्यति, अन्यः करोत्यन्यो मुक्त इति । तस्माद्योऽहं प्राक्कर्माकरवं
 सोऽहं संप्रति तत्फलं मुञ्च इति । पूर्वापरकालानुयायिनः स्थायिनस्तस्य
 स्पष्टप्रमाणावसिततया पूर्वापरभागविकलकालकलावस्थितिलक्षणक्षणि-
 कता परीक्षकैरर्हंद्भिर्न परिग्रहार्हा । अथ मन्येयाः प्रमाणवत्त्वाद्वायातः
 प्रवाहः केन धार्यत इति न्यायेन यत्सत्तत्क्षणिकमित्यादिना प्रमाणेन
 क्षणिकतायाः प्रमिततया तदनुसारेण समानसंतानवर्तिनामेव प्राचीनः
 प्रत्ययः कर्मकर्ता उत्तरः प्रत्ययः फलभोक्ता । न चातिप्रसङ्गः कार्यकार-
 णभावस्य नियामकत्वात् । यथा मधुररसमायितानामाश्रयीजानां परिकर्षि-
 तायां भूमावुत्तानामद्भुतकाण्डस्कन्धशाखापल्लवादिषु तद्द्वारा परम्परया
 फले माधुर्यनियमः । यथा वा लाक्षारसावसिक्तानां कार्पासबीजादीना-
 मद्भुरादिपारम्पर्येण कार्पासादौ रक्तिमनियमः ।

यथोक्तम्-

यस्मिन्नेव हि संताने आहिता कर्मवासना ।
 फलं तत्रैव यन्नाति कार्पासे रक्तता यथा ॥
 क्षुसुमे बीजपूरादेर्यद्वाक्षायवसिच्यते ।
 शक्तिराधीयते तत्र काचित्तां किं ? न पश्यसि ॥ इति ।

१ ख. 'सनाच्छे' । २ क. 'वि त्स्यायी नास्थीयेत त' । ख. 'विश्रास्थीयेत' । ग. 'विश्रा-
 स्थीयेत स्थायी नास्थीयेत त' । ३ ख. 'त तदा येऽपि लौकिकरत्नौ' । ४ ख. 'संभवति' । ५ क.
 ग. 'पश्य' । ६ ख. 'रिवत्तल' । ७ च. 'इति' । ८ क. 'नरत्नादा' । ९ ख. 'तताया' ।
 १० ख. 'शतदुत्त' । ११ ख. 'तथा' ।

तदपि काशकुशावलम्बनकल्पं विकल्पासहत्वात् । जलधरादौ दृष्टान्ते क्षणिकत्वमनेन प्रमाणेन प्रमितं प्रमाणान्तरेण वा । नाऽऽद्यः, भवदमि-
मतस्य क्षणिकत्वस्य कचिदप्यदृष्टचरत्वेन दृष्टान्तासिद्धावस्थानुमानस्या-
नुत्थानात् । न द्वितीयः, तेनैव न्यायेन सर्वत्र क्षणिकत्वसिद्धौ सत्त्वा-
नुमानवैफल्यापत्तेः । अर्थक्रियाकारित्वं सत्त्वमित्यङ्गीकारे मिथ्यासर्पदं-
शादेरप्यर्थक्रियाकारित्वेन सत्त्वापाताच्च । अत एवोक्तम्—उत्पादव्ययधौ-
व्ययुक्तं सदिति । अथोच्यते सामर्थ्यासामर्थ्यलक्षणविरुद्धधर्माध्यासात्त-
त्सिद्धिरिति तदसाधुं स्यात्, वादिनामनैकान्ततावादस्येतया विरोधा-
सिद्धेः । यदुक्तं कार्यासादिदृष्टान्त इति तदुक्तिमात्रं युक्तेरनुक्तेः, तत्रापि
निरन्वयनाशस्यानङ्गीकाराच्च । न च संतान्यतिरेकेण संतानः प्रमाणप-
द्वीमुपारोढुमर्हति । तदुक्तम्—

सजार्तीयाः क्रमोत्पन्नाः प्रत्यासन्नाः परस्परम् ।

व्यक्तयस्तासु संतानः स चैक इति गीयते ॥ इति ।

न च कार्यकारणभावनियमोऽतिप्रसङ्गं भङ्गुमर्हति । तथा हि उपा-
ध्यायबुद्धचनुभूतस्य शिष्यबुद्धिः स्मरेत्तदुपचितकर्मफलमनुभवेद्वा तथा
च कृतप्रणाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गः । तदुक्तं सिद्धसेनवाक्यकारेण—

कृतप्रणाशाकृतकर्मभोग-

भयप्रमोक्षस्मृतिभङ्गदोषान् ।

उपेक्ष्य साक्षात्क्षणमङ्गमिच्छ-

न्नहो महासाहसिकः परोऽसौ ॥ इति ।

किंच क्षणिकत्वपक्षे ज्ञानकाले ज्ञेयस्यासत्त्वेन ज्ञेयकाले ज्ञानस्यास-
त्त्वेन च ग्राह्यग्राहकभावानुपपत्तौ सकललोकयात्राऽस्तमियात् । न च
समसमयवर्तिता शङ्कनीया सत्येतरविपाणवत्कार्यकारणभावसंभवेना-
ग्राह्यस्याऽऽलम्बनप्रत्ययानुपपत्तेः । अथ मित्रकालस्यापि तस्याऽऽर्कार-
पकत्वेन ग्राह्यत्वं, तदप्यपेक्षलं क्षणिकस्य ज्ञानस्याऽऽर्कारपकताश्रयताया

* भवभङ्गः परलोकभावप्रसङ्गः प्रमोक्षमहः । अन्यः क्षणोद्भवः क्षणान्तरस्य मुक्तिरिति
मोक्षभावः स्मृतिभङ्ग दोषः । नान्यदृष्टोर्षोऽन्येन स्मर्यते । इति ।

१ घ. 'कस्य' । २ घ. 'पुत्रादौ' । ३ घ. 'रयुक्तः' । घ. 'नुपपत्तेः' । त° । ४ क. ग.
घ. 'यविना' । ५ क घ ग. घ. क. 'ता निव्यति' । ६ ग. 'हेति इति' । त° । ७ ग. यदुक्तम् । ८ घ.
संतानी° । ९ घ. 'इ' भोजुं प्रभवति । १० घ. अपेक्ष्य । ११ ग. 'ते ज्ञेयत्वा' । १२ घ. 'पतेः' ।
घ° । १३ घ. 'विना' । १४ घ. 'वामप' । १५ घ. 'कामा य°' ।

दुर्वचत्वेन साकारज्ञानवादे प्रत्यादेशेन निराकारज्ञानवादेऽपि योग्यता-
 वशेन प्रतिकर्मव्यवस्थायाः स्थितत्वात् । तथा हि प्रत्यक्षेण विषयाका-
 ररहितमेव ज्ञानं प्रतिपुरुषमहमहमिकया घटादिज्ञानमनुभूयते न तु
 कर्पणादिवत्प्रतिषिम्बकान्तम् । विषयाकारधारितत्वेन च ज्ञानस्यार्थं
 घुरनिकटादिव्यवहाराय जलाञ्जलिर्वितीर्यते । न चेदमिष्टापादनमेष्टव्यं
 वृषीयान्दीर्घो बहुरिति व्यवहारस्य निराबाधं जागरूकत्वात् ।
 नचाऽऽकोराधायकस्य तस्य वृषीयस्त्वादिशालितया तथा व्यवहार इति
 कथनीयं, कर्पणादौ तथाऽनुपलम्भात् । किंचार्थादुपजायमानं ज्ञानं
 यथा तस्य नीलाकारतामनुकरोति तथा यदि जडतामपि तदर्थवत्तदपि
 जडं स्यात् । तथा च वृद्धिमिष्टवतो मूलमपि ते नष्टं स्यादिति मह-
 त्कष्टमापन्नम् । अथैतद्दोषपरिजिहीर्षया ज्ञानं जडतां नानुकरोतीति
 भूये हन्त तर्हि +तस्या ग्रहणं न स्यादित्येकमनुसंधितस्ततोऽपरं प्रच्यवत
 इति न्यायापातः । ननु मा भूजडताया ग्रहणं किं नश्छिन्नं × तदग्रहणे-
 ऽपि नीलाकारग्रहणे +तयोर्भेदो नैकान्तो वा भवेत् । नीलाकार-
 ग्रहणे चागृहीता जडता कथं तस्यानुरूपं स्यात्, अपरथा गृहीतस्य
 स्तम्भस्यागृहीतं त्रैलोक्यमपि रूपं भवेत् । तदेतत्प्रमेयजातं प्रतापच-
 न्द्रप्रभृतिभिर्हन्मत्तानुसारिभिः प्रमेयकमलंमार्तण्डादौ प्रबन्धे प्रपञ्चितं-
 मिति ग्रन्थभूयस्त्वमयाग्नोपन्यस्तम् ।

तस्मात्पुरुषार्थाभिलाषुकैः पुरुषैः सौगती गतिर्नानुगन्तव्या, अपि-
 त्वाहृत्येवाहंणीया । अहत्स्वरूपं च चन्द्रसूरिभिरातनिश्चयालङ्कारे
 निरटङ्कि ।

* घ. प्रतिविषयव्यवस्थाया अयुक्तात्वात् ॥ + जडतायाः घ. पुस्तके । × तदग्रहणे इत्यत्र
 जडतायाः इति व्याख्या ग. पुस्तके । ~ नीलाकरजडतयोः । = ग्रहणाग्रहणस्य । ग. पुस्तके ।

१ क. ॥ 'वादप्रत्ययदे' । २ च. नभेदे' । ३ घ. 'स्याया वसि' । च. 'स्यायासिद्धत्वा' ।
 ४ घ. 'दिमाहकम्' । ५ घ. 'विम्याका' । ६ च. 'रिते च' । ७ च. 'विधीयते' । ८ घ. घ. 'मिष्टमापा' ।
 ९ ग. 'कारोपया' । १० ख. 'कस्व' । ११ मू. पु. ट. 'ते नेष्ट' । १२ च. 'ने नीलाकारस्यापि ग्रहणं
 न स्यादित्येको दोषः । एदग्रहणेऽपि निराकारस्यापि । १३ ग. 'रस्यग्र' । १४ घ. 'न्तो
 म' । १५ ग. 'तस्य स्वरू' । १६ ख. 'तस्यागृहीत...मपि अनुरू' । १७ घ. 'रस्यनुरू' । १८ च.
 'रस्यन्म' । १९ घ. 'भिः मूरिभिः प्र' । २० च. 'लक्ष्यमा' । २१ घ. 'तमति' ।
 २२ च. 'वाऽऽभयणी' । २३ च. 'या । आ' । २४ क. ख. 'रूपमहं वन्द' । घ. 'रूपमहं वन्द' ।
 २५ घ. 'धैमव' ।

सर्वज्ञो जितरागादिदोषैर्लोक्यपूजितः ।

यथास्थितार्थवादी च देवोऽर्हन्परमेश्वरः । इति ॥

ननु न कश्चित्पुरुषविशेषः सर्वज्ञपदधेदनीयः प्रमाणपद्धतिमध्यास्ते
सद्भावग्राहकस्य प्रमाणपञ्चकस्य तत्रानुपलम्भात्तथा चोक्तं तौता-
तिकैः ।

सर्वज्ञो दृश्यते तावन्नेदानीमस्मदादिभिः—

दृष्टो न चैकदेशोऽस्ति लिङ्गं वा योऽनुमापयेत् ॥

न चाऽऽगमविधिः कश्चिन्नित्यसर्वज्ञबोधकः ।

न च तत्रार्थवादानां तात्पर्यमपि कल्प्यते ॥

न चान्यार्थप्रधानैस्तैस्तदस्तित्वं विधीयते ।

न चानुबदितुं शक्यः पूर्वमन्यैरबोधितः ॥

अनदिरागमस्यार्थो न च सर्वज्ञ आदिमान् ।

* कृत्रिमेण त्वसत्येन स कथं प्रतिपाद्यते ॥

अथ तद्वचनेनैव सर्वज्ञोऽन्यैः प्रतीयते ।

प्रकल्प्येत कथं सिद्धिरन्योन्याश्रययोस्तयोः ।

सर्वज्ञोक्ततया धाक्यं संत्यं तेन तदस्तिता ।

कथं तदुभयं सिध्येत्सिद्धमूलान्तरादृते ॥

असर्वज्ञप्रणीतात्तु वचनान्मूलवर्जितात् ।

सर्वज्ञमवगच्छन्तस्तद्वाक्योक्तं न जानते ॥

सर्वज्ञसदृशं किञ्चिद्यदि पश्येम संप्रति ।

उपमानेन सर्वज्ञं जानीयाम ततो वयम् ॥

उपदेशोऽपि बुद्धस्य धर्माधर्मादिगोचरः ।

अन्यथा नोपपद्येत सार्वज्ञ्यं यदि नाभवेत् ॥ इत्यादि ।

अत्र प्रतिविधीयते यदभ्यधार्य सद्भावग्राहकस्य प्रमाणपञ्चकस्य
तत्रानुपलम्भादिति तदयुक्तं तत्सद्भावविदकस्यानुमानादेः सद्भावात् ।
तथा हि कश्चिदात्मा सकलपदार्थसाक्षात्कारी तद्ब्रह्मणस्वभावत्वे सति

* ग. पुस्तके एतत्पद्विहितप्रथं नास्ति ।

१ क. स मुक् । २ घ. 'स्ते । तत्तद्वा' । ३ ख. सौमात्रितः । छं । घ. द. पांतावेतेः
सं । घ. 'ततेः । सं । ४ क. स ग. द्यतां ता' । ५ क. नादिरा' । ६ घ. आपते । ७ घ. 'मवेदि' ।
८ घ. 'यितस्मद्वा' । ९ घ. 'वादेवैक' । १० घ. 'वादेक' ।

प्रक्षीणप्रतिबन्धप्रत्ययत्वाद्यद्ग्रहणस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्धप्रत्ययं
तत्तत्साक्षात्कारि, यथाऽपगततिमिरादिप्रतिबन्धं लोचनविज्ञानं
रूपसाक्षात्कारि । तद्ग्रहणस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्धप्रत्ययश्च कश्चि-
दात्मा तस्मात्सकलपदार्थसाक्षात्कारीति । न तावदशेषार्थग्रहणस्वभाव-
त्वंमात्मनोऽसिद्धं चोदनाबलान्निखिलार्थज्ञानात् । नाप्यन्यथाऽनुपपत्त्या
सर्वमनैकान्तात्मकं, सत्त्वादिति व्याप्तिज्ञानोत्पत्तेश्च । चोदना हि भूतं
भवन्तं भविष्यन्तं सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृष्टमित्येवंजातीयकमर्थमवग-
मयतीत्येवंजातीयकैरध्वरभीमांसागुरुभिर्विधिप्रतिषेधविचारणानिबन्धनं
सकलार्थविषयज्ञानं प्रतिपद्यमानैः सकलार्थग्रहणस्वभावकत्वमात्म-
नोऽभ्युपगतम् । न चाखिलार्थप्रतिबन्धकावरणप्रक्षयानुपपत्तिः सम्यग्दर्श-
नादित्रयलक्षणस्याऽऽवरणप्रक्षयहेतुभूतस्य सामग्रीविशेषस्य प्रतीतत्वाद्-
नया मुद्रयाऽपि क्षुद्रोपद्रवा विद्राव्याः ।

नन्वावरणप्रक्षयवशादशेषविषयं विज्ञानं विशदं मुख्यप्रत्यक्षं
प्रभवतीत्युक्तं तदयुक्तं तस्य सर्वज्ञस्यानादिमुक्तत्वेनाऽऽवरणस्यैवासंभवा-
दिति चेत्तन्न, अनादिमुक्तत्वस्यैवासिद्धेर्न सर्वज्ञोऽनादिमुक्तः, मुक्तत्वादि-
तरमुक्तवद्बुद्धापेक्षया च मुक्तव्यपदेशस्तद्रहिते चास्याप्यभावः स्यादाका-
शवत् । नन्वनादेः क्षित्यादिकार्यपरम्परायाः कर्तृत्वेन तत्सिद्धिः । तथा हि
क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वाद्घटवदिति तदप्यसमीचीनं कार्यत्वस्यैवा-
सिद्धेः । न च सावयवत्वेन तत्साधनमित्यभिधातव्यं यस्मादिदं विकल्प-
जालमवतरति । सावयवत्वं किमवयवसंयोगित्वं, अवयवसमवायित्वम्,
अवयवजन्यत्वं, समवेतद्रव्यत्वं, सावयवबुद्धिविषयत्वं वा । न प्रथमः,
आकाशादावनैकान्त्यात् । न द्वितीयः सामान्यादौ व्यभिचारात् । न
तृतीयः साध्याविशिष्टत्वात् । न चतुर्थो विकल्पयुगलार्गलग्रहणलत्वात् ।
समवायसंबन्धमात्रवद्द्रव्यत्वं समवेतद्रव्यत्वम्, अन्यत्र समवेतद्रव्यत्वं
वा यिवक्षितं हेतु क्रियते । आद्ये गगनादौ व्यभिचारस्तस्यापि गुणादि-
समवायवत्त्वद्रव्यत्वयोः संभवात् । द्वितीये साध्याविशिष्टता । अन्य-
शब्दार्थेषु समवायकारणभूतेष्ववयवेषु समवायस्य साधनीयत्वात् ।

१ च. 'हृत्' । २ च. 'तिसाक्षात्कारि य' । ३ च. 'त्काशे । य' । ४ क. 'यावदत' ।
५ घ. 'मन्धल' । ६ घ. 'रक्षारी । त' । ७ क. 'ए । नोत्पलन्द' । ख. 'त । नोत्पलन्द' ।
ग. 'त । नोत्पलन्द' । घ. 'त । न च व्याप्तिघटकप्रतिक्रियके प्रक्षीणता ॥ हीतुं शक्या, परा-यन्य' ।
८ घ. 'ति, अनुमानेन व्या' । ९ ख. 'नव' । १० ग. 'तीवरे' । घ. 'तीव्रद्वय' ।

अभ्युपगम्यैतदभाणि वस्तुतस्तु समवाय एव न समस्ति प्रमाणाभा-
वात् । नापि पञ्चमः, -आत्मादिनाऽनैकान्त्यात्तस्य सावयवबुद्धि-
विषयत्वेऽपि कार्यत्वाभावात् । न च निरवयवत्वेऽप्यस्य सावयवार्थ-
संबन्धेन सावयवबुद्धिविषयत्वमौपचारिकमित्येष्टव्यं निरवयवत्वे व्यापि-
त्वविरोधात्परमाणुवत् । किं च किमेकः कर्ता साध्यते किंवा
स्वतन्त्रः प्रथमे प्रासादादौ व्यभिचारः स्थपत्यादीनां बहूनां पुरुषाणां
तत्र कर्तृत्वोपलम्भादनेनैव सकलजगज्जननोत्पत्तावितरवैयर्थ्यं च ।
तदुक्तं धीतरागस्तुतौ-

कर्ताऽस्ति नित्यो जगतः स चैकः

स सर्वगः सन्स्ववशः स सत्यः ।

इमाः कुहेयाः कुविडम्बनाः स्यु-

स्तेषां न येषामनुशासकस्त्वम् ॥ इति ।

अन्यत्रापि-

कर्ता न तावदिह कोऽपि यथेच्छया वा

दृष्टोऽन्यथा कटकृतावपि तत्प्रसङ्गः ।

कार्यं किमत्र भवताऽपि च तक्षकाद्यै-

राहत्य च त्रिभुवनं पुरुषः करोति ॥ इति ।

तस्मात्प्रागुक्तकारणात्रितयबलादावरणप्रक्षये सार्वज्ञ्यं युक्तम् । न
चास्योपदेष्टृन्तराभावात्सम्यग्दर्शनादित्रितयानुपपत्तिरिति भणनीयं पूर्व-
सर्वज्ञप्रणीतागमप्रभवत्वादमुष्याशेषार्थज्ञानस्य । नचान्योन्याश्रयतादि-
दोषः । आगमसर्वज्ञपरम्पराया बीजाद्भुरवदनादित्वाङ्गीकारादि-
त्यलम् ।

एतन्नयपदवेदनीयतया प्रसिद्धं सम्यग्दर्शनादित्रितयमर्हेत्प्रवचनसंग्र-
हपरे परमागमसारे प्ररूपितं सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गं इति ।
विवृतं च योगदेवेन येन रूपेण जीवाद्यर्थो व्यपस्थितस्तेन रूपेणार्हता
प्रतिपादिते तत्त्वार्थे विपरीताभिनिवेशरहितत्वाद्यपरपर्यायं, श्रद्धानं
सम्यग्दर्शनं तथा च तत्त्वार्थसूत्रं तत्त्वार्थ-श्रद्धानं सम्यग्दर्शनमिति ।
अन्यदपि-

१ र 'जग' । २ च. 'धियादे' । ३ घ. 'हृदय' । ४ ग. 'प्रहेपर' । ५ क. ग. 'ग' ।
'गर्वादा' । ६ ग. 'रीतमावना' । ७ ख. घ. 'उपरत्वादि' । ८ ख. 'त्सार्वज्ञ्याणां ध' ।

रुचिर्जनोक्ततत्त्वेषु सम्यक्प्रज्ञानमुच्यते ।

जायते तन्निसर्गेण गुरोरधिगमेन वा । इति ॥

परोपदेशनिरपेक्षमात्मस्वरूपं निसर्गः । व्याख्यानादिरूपपरोपदेश-
जनितं ज्ञानमधिगमः । येन स्वभावेन जीवादयः पदार्था व्यवस्थिताः,
तेन स्वभावेन मोहसंशयरहितत्वेनावगमः सम्यग्ज्ञानम् । यथोक्तम्-

यथावस्थिततत्त्वानां संक्षेपाद्विस्तरेण वा ।

योऽवबोधस्तमत्राऽऽहुः सम्यग्ज्ञानं मनीषिणः । इति ॥

तज्ज्ञानं पञ्चविधं मतिश्रुतावधिमनःपर्यायकेवलभेदेन । तदुक्तम्,
मतिश्रुतावधिमनःपर्यायकेवलानि ज्ञानमिति । अस्पर्धः-ज्ञानावर-
णक्षयोपशमे सतीन्द्रियमनसी पुरस्कृत्य व्यापृतः सन्यथार्थं मनुते,
सा मतिः । ज्ञानावरणक्षयोपशमे सति मतिजनितं स्पष्टं ज्ञानं श्रुतम् ।
असंन्यद्दर्शनाविगुणजनितंक्षयोपशमनिमित्तमवच्छिन्नविषयं ज्ञानम-
वधिः । इन्द्रियान्तरावज्ञानावरणक्षयोपशमे सति परमनोगतस्यार्थस्य स्फुटं
परिच्छेदकं ज्ञानं मनःपर्यायः । तपः क्रियाविशेषान्यदर्थं सेवन्ते तप-
स्विनस्तज्ज्ञानमन्यज्ञानासंस्पृष्टं केवलम् । तत्राऽऽद्यं परोक्षं प्रत्यक्ष-
मन्यत् । तदुक्तम्-

विज्ञानं स्वपरामाप्ति प्रमाणं बाधवर्जितम् ।

प्रत्यक्षं च परोक्षं च द्विधा मेघविनिश्चयात् ॥ इति ।

अन्तर्गणिकभेदस्तु सविस्तरस्तत्रैवाऽऽगमेऽवगन्तव्यः । संसरणकर्मो-
च्छित्ताबुद्धतस्य श्रद्धानस्य ज्ञानवतः पापगमनकारणक्रियानिवृत्तिः
सम्यक्चारिद्र्यम् । तदेतत्सप्रपञ्चमुक्तमर्हता-

सर्वथावद्ययोगानां त्यागश्चारिद्रमुच्यते ।

कीर्तितं तदर्हिसादिव्रतभेदेन पञ्चधा ।

अर्हिसासुनृतास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाः ॥

न यत्प्रमादयोगेन जीवितैव्यपरोपणम् ।

चराणां स्थावराणां च तदर्हिसावतं मतम् ॥

१ क. ग. "ज्ञानन्ते" । २ ग. ख । ३ ग. "वेक्षात्म" । ४ क. "न जीजाद" । ५ ख. ग. "पर्यय" । ६ ग. "पर्यय" । ७ क. ख. ग. "य" । मतिर्ज्ञाः । ८ ग. "रणीयो" । ९ क. ख. ग. "तिः" ।
धुनं शा । च. तिः । धुतशा । १० ग. "रणीयो" । ११ ख. ग. च. "धु" । १२ ग. "त आब-
रगक्ष" । १३ ख. ग. "पर्ययः" । १४ क. ग. "बायद" । १५ च. "ज्ज्ञानं सं" । १६ क. "भावे प" ।
१७ ग. "मार्दव" । १८ ग. "मामयमस्ते" । १९ च. "तन्नाप" ।

प्रियं पथ्यं घञस्तथ्यं सन्नृतं व्रतमुच्यते ।
 तत्तथ्यमपि ना तथ्यमप्रियं चाहितं च यत् ॥
 अनादानमदत्तस्यास्तेयवतमुदारितम् ।
 बाह्याः प्राणा नृणामर्थो हरता तं हता हि ते ॥
 दिव्यौदरिककामानां कृतानुमतकारितैः ।
 मनोवाक्कायतस्त्यागो ब्रह्माष्टादशधा मतम् ॥
 +सर्वाभावेण मूर्छायास्त्यागः स्यादपरिग्रहः ।
 यदसत्स्यपि जायेत मूर्छया चित्तविप्लवः ॥
 भावनाभिर्भावितानि पञ्चभिः पञ्चधा क्रमात् ।
 महाव्रतानि लोकस्य साधयन्त्यध्ययं पदम् ॥ इति ।

भावनापञ्चकप्रपञ्चन च प्ररूपितम्—

हास्यलोभमयक्रोधमत्याख्यानैर्निरन्तरम् ।

आलोच्य मापणेनापि भावयेत्सन्नृतं व्रतम् ॥ इत्यादिना ।

एतानि सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्याणि मिलितानि मोक्षकारणं न
 प्रत्येकं यथा रसायनज्ञानं अङ्गानांवरणानि संभूय रसायनफलं साध-
 यन्ति न प्रत्येकम् ।

अत्र संक्षेपतस्तावज्जीवाजीवास्ये द्वे तत्त्वे स्तरतत्र बोधात्मको जीवः,
 अबोधोधात्मकस्त्वजीवः । तदुक्तं पद्मनन्दिना—

चिदचिद्वद्वे परे तत्त्वे विवेकस्तद्विवेचनम् ।

उपाधेयमुपादेयं हेय हेयं च कुर्वतः ॥

हेयं हि कर्तृरागादि तत्कार्यमविवेकिनः ।

उपादेयं परं ज्योतिरूपयोगैकलक्षणम् ॥ इति ।

सहजचिद्रूपपरिणतिं स्वीकुर्वाणे ज्ञानदर्शने उपयोगः, स परस्परप्रदे-
 शात्तु प्रदेशबन्धात्मकर्मणैकीभूतस्याऽऽत्मनोऽन्यत्वमतियत्तिकारणं लक्षणं

* हरणार्तहितादितैः सद्भितानां नृणां सत्तामेवमुत्तरायाः नायत इति तृतीया वदुश्चमार्थे
 तथिस्तरावहितरत्यागः । तथा च ब्रह्मादियागवता अष्टादश अनुचर्यां प्रज्ञाचर्या । घ. पु. टि.
 + सर्वभावनिययकपृष्टेस्त्यागः । मुञ्जितं तम इत्यादौ मुञ्जितस्य कृद्ध्यर्थस्तदशेनात् । घ. पु. ।

१ च. 'यो' हरितातं हिता' । २ * घ. 'रणातहितादितैः । दि' । ३ घ. प. २.
 न 'संभो' । ४ स. 'ह' । स. ५ च. 'वनस्य निरु' । ६ घ. घ. 'भावर' । ७ घ. ग. घ. 'गः'
 ८ घ. घ. 'भं' ।

भवति । सकलजीवसाधारणं चैतन्यमुपशमक्षयक्षयोपशमवशादौपशमिक-
क्षयात्मकक्षयोपशमिकभावेन कर्मोदयवशात्कलुषान्याकारेण च परि-
णतजीवपर्यायजीवविवक्षायां स्वरूपं भवति । यद्वोचद्वाचकाचार्यः—
औपशमिकक्षोयिकौ भावौ मिथश्च जीवस्य सत्त्वमौदयिकपारिणामिकौ
चेति । *अनुदयप्राप्तिरूपे कर्मण उपशमे सति जीवस्योत्पद्यमानो भाव
औपशमिकः । यथा पैङ्गेऽकलुषतां कुर्वति कतकादिद्रव्यसंबन्धादधः
पतिते जलस्य स्वच्छतां कर्मणः क्षयोपशमे सति जायमानो भावः
क्षोयिकः, यथा मोक्षः । उभयात्मा भावो मित्रः । यथा जलस्यार्धस्व-
च्छता । कर्मोदये सति भवन्माव औदयिकः । कर्मोपशमाद्यनपेक्षः
सहजो भावश्चेतनत्वादिः पारिणामिकः । तदेतत्सत्त्वं यथासंभवं भव्य-
स्याभवस्य वा जीवस्य तत्त्वं स्वरूपमिति सूत्रार्थः ।

तदुक्तं स्वरूपसंबोधने—

ज्ञानाद्भिन्नो नैवाभिन्नो भिन्नाभिन्नः कथं च न ।

ज्ञानं पूर्वापरीभूतं सोऽयमात्मेति कीर्तितः । इति ॥

ननु भेदाभेदयोः परस्परपरिहारेणावस्थानादन्यतरस्यैव वास्तवत्वा-
नुभयात्मकत्वमुक्तमिति चेत्तदुक्तं बाधे प्रमाणाभावात् । अनुपलम्भो
हि बाधकं प्रमाणं न सोऽस्ति समस्तेषु वस्तुष्वनेकैरेसात्मकत्वस्य स्याद्वा-
दिनो मते सुप्रसिद्धत्वादित्यलम् ।

अपरे पुनर्जीवाजीवयोरपरं प्रपञ्चमाचक्षते जीवाकाशधर्मार्धमपुद्गला-
स्तिकायभेदात् । एतेषु पञ्चसु तत्त्वेषु कालत्रयसंबन्धितयां स्थितिद्वयपदे-
शोऽनेकप्रदेशत्वेन शरीरत्कायव्यपदेशः । तत्र जीवा द्विविधाः,
संसारिणो मुक्तार्थः । भवाद्भवान्तरप्राप्तिमन्तः संसारिणः । ते च द्विविधाः,

* संसारप्राप्तिरूपे । घ. पु ।

१ ख. 'ववि' । २ ख. क्षयिको । ३ ख. घ. 'कः आर्हतत्वानुसंधानवशादाद्यादिपङ्कशालनेन
निर्मलत्वापादकः क्षयिको भावः । यथा' । ४ ख. 'पङ्कशान्ता' । ५ घ. 'ता । अनुदयप्राप्तिकर्म-
शोऽर्थश्च' । ६ ख. 'मणोपशमक्ष' । ७ च. 'उत्पद्यमानो' । ८ ख. घ. 'भावो मि' । ९ घ. 'क्षयिक' ।
१० घ. 'शान्द्वैतमृतस्य निर्मलस्य स्फटिकादिमाजनान्तर्गतस्य जलस्य स्वच्छता । कर्मणः
क्षयोपशमे सति जायमानो मा' । ११ ख. 'स्यार्थे इति' । १२ ख. 'हजः वेतत्वादिप' । १३ क. घ.
'नवाभि' । ख. घ. 'जनयित्री' । १४ ख. 'क बोधप्रणा' । १५ च. 'नैकान्ताम' । १६ ख.
'इताम' । १७ घ. 'आश्लेष' । १८ घ. 'याऽस्ताविसि' । १९ च. 'व । भावाद्भावा' ।

समनस्का अमनस्काश्च । तत्र संज्ञिनः समनस्काः, शिक्षाक्रियालोपग्रहणरूपा संज्ञा । तद्विधुरास्त्वमनस्काः । ते चामनस्का द्विविधाः, त्रसस्थावरमेदात्तत्र द्वीन्द्रियादयः शङ्खगण्डोलकप्रमृतयश्चतुर्विधास्त्रसाः पृथिव्यसेजोवायुवनस्पतयः स्थावराः । तत्र मार्गगतधूलिः पृथिवी इष्टकादिः पृथिवीकायः पृथिवी कायत्वेन येन गृहीता स पृथिवीकायकः, पृथिवी कायत्वेन यो ग्रहीष्यति स पृथिवीजीवः । एवमबादिष्वपि भेदचतुष्टयं योज्यम् । तत्र पृथिव्यादि कायत्वेन गृहीतवन्तो ग्रहीष्यन्तश्च स्थावरा गृह्यन्ते न पृथिव्यादिपृथिवीकायादयः, तेषां जीवत्वात् । ते च स्थावराः स्पर्शनैकेन्द्रियाश्च भवान्तरप्राप्तिविधुरा मुक्ताः, धर्माधर्माकाशास्तिकायास्त एकत्वशालिनो निष्क्रियाश्च द्रव्यस्यै देशान्तरप्राप्तिहेतुः । तत्र धर्माधर्मौ प्रसिद्धौ, आलोकेनाविच्छिन्ने नमसि लोकाकाशपदवेदनीये सर्वत्रावस्थितिगतिस्थित्युपग्रहौ धर्माधर्मयोरुपकारः, अत एव धर्मास्तिकायः प्रवृत्त्यनुमेयः । अधर्मास्तिकायः स्थित्यनुमेयः । अन्यवस्तुप्रदेशमध्येऽन्यस्य वस्तुनः प्रवेशोऽवंगाहः, तदाकाशकृत्यम् । स्पर्शरसवर्णवन्तः पुद्गलाः । ते च द्विविधा अणवः स्कन्धाश्च मोक्षुमशक्या अणवः । द्यणुकादयः स्कन्धाः । तत्र द्यणुकादिस्कन्धभेदादण्वादिरुत्पद्यते, अण्वादिसंघातोद्द्यद्यणुकादिरुत्पद्यते, क्वचिद्भेदसंघाताभ्यां स्कन्धोत्पत्तिः । अत एव पूरयन्ति गलन्तीति पुद्गलाः । कालस्यानेकप्रदेशत्वाभावेनास्तिकायत्वाभावेऽपि द्रव्यत्वमस्ति तल्लक्षणयोगात्तदुक्तं गुणपर्यायवद्द्रव्यमिति । द्रव्याभया निर्गुणा गुणाः । यथा जीवस्य ज्ञानत्वादिसामान्यरूपाः पुद्गलस्य रूपत्वादिसामान्यस्वर्मावाः । धर्माधर्माकाशकर्मायानां यथासंमर्ब गतिस्थित्यवगांहहेतुत्वादिसामान्यानि गुणाः । तस्य द्रव्यस्योक्तरूपेण भवनमुत्पादः,

१ घ. 'स्का' । गिज्ञा' । २ घ. 'रूपस' । ३ द. 'प्रवस्था' । च. 'प्रस्तस्था' । ४ च. 'यस्ताः पृ' । ५ क. ग. घ. 'तेषामर्मा' । ख. 'तेषां जीवादयस्तेषां जी' । च. 'तेषामनेहता' । ६ घ. 'य' । भाषा' । ७ ग. 'स्यभेद' । ८ क. ग. 'सिद्धेयः' । त । ९ घ. 'देतवः' । त' । १० घ. 'धर्मो धर्मोस्तिकायः स्थित्यनुमेयः । अन्यधर्मास्तिकायः स्थित्यनुमेयः' । ११ च. 'लो विभागः' । त' । १२ ग. 'वक्ष्यः, त' । १३ घ. 'ते क' । १४ क. 'तत्तत्र द्यणुकादिस्कन्धभेदादण्वादिर' । १५ घ. घ. 'पूरयन्ति' । १६ घ. 'न्तिप्रसन्ती' । १७ च. 'दिपमस्व' । १८ घ. 'पाः स्वभावाः' । तपा पु' । १९ घ. ग. घ. 'भा' । घ' । २० घ. 'वादानां' । २१ च. 'गद्वर्तनाहेतुयता' । २२ च. 'शियोतर' ।

तद्भावः परिणामः पर्याय इति पर्यायाः । यथा जीवस्य घटादिज्ञानमुखकेशादयः पुद्गलस्य मृत्पिण्डघटादयः । धर्मादीनां गत्यादिविशेषाः । अत एव पद्मद्रव्याणीति प्रसिद्धिः ।

केचन सप्त तत्त्वानीति वर्णयन्ति, तदाह जीवाजीवास्रवबन्धसंवर-
निर्जरमोक्षास्तत्त्वानीति । तत्र जीवाजीवौ निरूपितौ । आस्रवो निरु-
प्यते-औदारिकादिकायादिचलनद्वारेणाऽऽत्मनश्चलनं योगपदवेदनीय-
मास्रवः । यथा सलिलावगाहि द्वारं नद्यास्रवणकारणत्वादात्रव इति
निगद्यते, तथा योगप्रणादिकया कर्माऽऽस्रवतीति स योग आस्रवः ।
यथाऽऽर्द्रं घञ्चं समन्ताद्वातानीतं रेणुजातमुपादत्ते तथा कपायजलाद्वा-
आत्मा योगानीतं कर्म सर्वप्रदेशैर्गृह्णाति । यथा वा निष्ठमायःपिण्डे अले
क्षितेऽम्भः समन्ताद्गृह्णाति, तथा कपायोष्णो जीवो योगानीतं कर्म
समन्तादादत्ते । कंपति हिनस्त्यात्मानं कुगतिप्रापणादिति कपायः
क्रोधो मानो माया लोभश्च, स द्विविधः शुभाशुभमेवात् । अत्राहिं-
सादिः शुभः काययोगः सत्यमितहितभाषणादिः शुभो वाग्योगः । तदे-
तदास्रवमेदप्रभेदजात कायवाद्यनःकर्मयोगः स आस्रवः । शुभः पुण्यस्य,
अशुभः पापस्येत्यादिना सूत्रसंदर्भेण सत्संस्मममांणि । अपरे त्वेवं
मेनिरे-आस्रवयति पुंरुपं विषयेष्विन्द्रियप्रवृत्तिरास्रवः । इन्द्रियद्वारा हि
पौरुषं ज्योतिर्विषयान्स्पृशद्रूपादिज्ञानरूपेण परिणमत इति ।

मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकपायवशाद्योगवशाच्चाऽऽत्मा सूक्ष्मैकक्षेत्रा-
वगाहिनामनन्तप्रदेशानां पुद्गलानां कर्मबन्धयोग्यानामादानमुपश्लेषणं
यत्करोति स बन्धः । तदुक्तं सकपायत्वाज्जीवः कर्मभावयोग्यानुद्गला-
नादत्ते स बन्ध इति । तत्र कपायग्रहणं सर्वबन्धहेतूपलक्षणार्थम् ।
बन्धहितून्पपाठ वाचकाचार्यः-मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकपाया बन्ध-
हेतव इति । मिथ्यादर्शनं द्विविधं मिथ्याकर्मोदयात्परोपदेशानपेक्षं

१ घ. 'पर्यायार्थः' । २ घ. 'रिपण्डाद' । ३ क. 'गायवचलनद्वारेणाऽऽत्म' । ४ क. ग. 'रं जलाया' । ५ घ. 'वर्ण का' । ६ घ. 'ति संयो' । ७ घ. 'यानि' । ८ घ. 'कपति' । ९ घ. 'गः । अर्हतिदानार्थेणाध्यायस्याभुनामभेयपथपरमेष्ठिमक्तितपोदधिधृतविनयादिः शुभो मनोयोगः । एत-
द्विपरीतस्वतुमः । त्रिविधो योगस्तदे' । १० घ. 'दजा' । ११ घ. 'त्वया' । १२ क. 'ण सं' । १३ ग. 'म भाभा' । १४ ग. 'वह' । १५ घ. 'दक्षिणपवि' । १६ घ. 'हिना भवान्तरप्र' । १७ क. 'नन्ततरप्रदे' । १८ क. 'नन्तान्त' । १९ घ. 'नन्तान्त' । २० ग. 'वद्' । २१ घ. 'यनार्थ' ।

तत्त्वार्थश्रद्धानं नैसर्गिकमेकम्, अपरं परोपदेशजम् । पृथिव्यादिपदका-
पादानकं पण्डिन्द्रियासंयमनं चाविरतिः । पञ्चसंमितिंशुसिष्वनुत्साहः
प्रमादः । कपायः क्रोधादिः । तत्र कपायान्ताः स्थित्यनुभाव-
बन्धहेतवः प्रकृतिप्रदेशबन्धहेतुर्योग इति विभागः । बन्धश्चतुर्विधः
इत्युक्तं प्रकृतिस्थित्यनुभावप्रदेशास्तु तद्विधय इति, यथा निम्बगु-
डादेस्तिक्तत्वमधुरत्वादिस्वभावः । एवमावरणीयस्य ज्ञानदर्शनाव-
रणत्वमादित्यप्रमोच्छादकाम्मोर्ध्वत्पदीयप्रमातिरोधायककुम्भवच्च सद-
सद्वेदनीयस्य सुखदुःखोत्पादकत्वमसिधारामधुलेहनवदर्शनमोहनीयस्य
तत्त्वार्थश्रद्धानकारित्वं दुर्जनसङ्गवच्चारित्रे मोहनीयस्यासंयमहेतुत्वं
मध्यमद्वयदायुषो देहबन्धकर्तृत्वं जलवैभ्रामो विचित्रनामकारित्वं चित्रि-
कवद्भोत्रस्योच्चनीचकारित्वं कुम्भकारवहानादीनां विघ्ननिदानत्वमन्त-
रार्यस्य स्वभावः कोशाध्यक्षवत् । सोऽयं प्रकृतिबन्धोऽष्टविधो
द्रव्यकर्मायान्तरभेदमूलप्रकृतिवेदनीयः । तथाऽवोचदुर्मौस्वातिवाचका-
चार्यः—आद्यो ज्ञानदर्शनावरणवेदनीयमोहनीयायुर्नामगोत्रान्तस्या
इति । तज्जेदं च सैमगृह्णात्यश्चनपाटाविंशतिचतुर्विचत्वारिंशद्विपञ्चद-
शभेदा यथाक्रममिति । एतच्च सर्वं विद्यानन्दादिभिर्विवृतमिति विस्तर-
मयात्र प्रस्तूपते । यथाऽजागोमहिष्यादिक्षीराणामेतावन्तमनेहसं-
मार्प्यस्वभावादप्रच्युतिस्थितिः । तथा ज्ञानावरणादीनां मूलप्रकृती-
नामादित्तिमृणामन्तरायस्य च त्रिंशत्सागरोपमकोटिकोट्यः परह-
स्यतिरित्याद्युक्तं कालं दुर्धानवैत्स्वीयस्यभावादप्रच्युतिस्थितिः । यथाऽ-
जागोमहिष्यादिक्षीराणां तीममन्दादिभावेन स्वकार्यकारणे सामर्थ्य-

* दुर्द्धरागमस्वभावः । घ. पु. टि. ।

१ अ. 'रवाध' । २ घ. 'कृत्वा' । ३ क. 'सामाप्र' । (समिति त्रिपुति?) । स.
घ. 'सर्विदुषि' । ४ घ. 'तिप्रसुतिप्रमृतिव' । ५ घ. 'नमव' । ६ घ. 'स' । ७ ग. 'द्विपय' ।
८ घ. 'दिस्याच्छाप्रभोट' । ९ स. घ. 'मातिरोपायका' । १० ग. 'रप्रदी' । ११ घ.
'स्य तस्या' । १२ घ. 'रिप्रमो' । १३ ग. 'मनह' । १४ ग. 'मदव' । १५ स. 'देवज
स्त्वात्' । जिनाप्रो' । १६ क. 'पौतन घो' । १७ घ. 'चिप्र' । १८ ग. 'वस्य' । १९ ग.
'मान्त' । २० घ. 'तिपदवे' । २१ (उपास्यामिवाचकार्यः ।) २२ ग. 'ज्ञानं' । २३ क. स.
'रणं वे' । २४ ग. 'समाष्ट' । २५ स. 'दशा मे' । २६ स. 'मिनिपूतमे' । २७ स. 'जागो' ।
२८ घ. 'पुर्व मापुर्व' । २९ घ. 'तिपुर्व' । ३० ग. 'कालादुदन्त' । ३१ स. 'धानंरधेवंगमस्य' ।
३२ घ. 'पदगम' । स्वी' । ३३ क. 'व स्वीय' । घ. 'वस्वैगमस्य' । ३४ क. घ. 'तिपरास्य'
३५ क. ग. 'ता साशित्यते ही' । ३६ घ. स. ग. घ. 'वैद' ।

विशेषोऽनुमायः । तथा कर्मपुत्रलानां स्वकार्यकरणे सामर्थ्यविशेषो-
ऽनुमायः । कर्मभायपरिणतपुद्गलस्कन्धानामनन्तान्तप्रदेशानाम्, आत्मप्र-
देशानुप्रवेशः प्रवेशबन्धः । आस्रयनिरोधः संवरः । येनाऽऽत्मनि
प्रविशत्कर्म प्रतिषिध्यते स गुप्तिसमित्पादिः संवरः । संचारकारणाद्यो-
गादात्मनो गोपनं गुप्तिः । सा त्रिविधा, कायवाद्यनोनिग्रहमेदात् ।
प्राणिपीडापरिहारेण सम्यगयनं समीरितः । सेर्ष्याभापादिमेदात्प-
ञ्चधा । प्रपञ्चितं च हेमचन्द्राचार्यः-

लोकातिवाहिते मार्गे चुम्बिते मांस्यदंशुभिः ।
जन्तुरक्षार्थमालोक्य गुतिरीर्ष्यां मता सताम् ॥
आपद्यतांगतः सर्वजनीनं मितमापणम् ।
प्रिया वाचंयमानां सा मापासमिति रुच्यते ॥
द्विचत्वारिंशता मिक्षादोर्षेऽनित्यमदूषितम् ।
मुनिर्यदन्नमादत्ते सेपणासमितिर्मता ॥
आसनादीनि संवीक्ष्य प्रंतिलङ्घ्य च यत्नतः ।
गृहीयाज्जिज्ञेक्षेद्वाचायेत्साऽऽदानसमितिः स्मृता ॥
कफमूत्रमलमायेर्निर्जन्तुजगतीतले ।
यत्नाद्यदुत्सृजेत्सांधुः सोत्सर्गसमितिर्भवेत् ॥

अत एवाऽऽस्रवः स्रोतसो द्वारं संवृणोतीति संवर इति निराहः ।
तदुक्तमभियुक्तेः-

आस्रयो भवहेतुः स्यात्संवरो मोहकारणम् ।

इतीयमार्हती मुष्टिरन्यदस्याः प्रपञ्चनम् ॥

अर्जितस्य कर्मणस्तपःप्रभृतिभिर्निर्जरणं निर्जाराख्यं तत्त्वं चिर-
कालप्रवृत्तकपायकलापं पुण्यं सुसद्गुह्यं च देहेन जरयति नाशयति

* द्विचत्वारिंशत्सहस्रायुष्माभ्यसन्ताद्रिंशदोषास्तैरित्यर्थः । ब. पु. टि.

१ ख. घ. 'सेपानु' । २ ख. ग. घ. 'नुमव' । ३ क. ख. घ. 'सेपानु' । ४ ख. ग. घ. नुमवः ।
५ ख. 'शानुमवे' । ६ च. 'नुक्यः' । ७ प्र. ७ क. ख. ग. च. 'संसार' । ८ घ. 'ति' । सा संसारस्ये ।
९ घ. 'मास्करांशु' । १० क. ख. घ. 'रीर्याम' । ११ घ. 'म्' । अत्रयतागतासाव' । १२ क.
'गताव' । १३ घ. 'नीनामितमलणा' । प्रि' । १४ ख. 'प्रविड' । १५ क. ग. घ. 'ये ध्यायन्सा' ।
१६ च. 'ता' । निग्रम् । १७ ग. साध. 'सो' । १८ घ. च. 'मोक्षका' । १९ घ. 'ता सटि' ।
२० क. ख. घ. म् । अर्जि' । २१ ग. ति । इति के ।

केशोलुञ्चनादिकं तप उच्यते । सा निर्जरा द्विविधा, यथा कालौषक-
मिकभेदात् । तत्र प्रथमा यस्मिन्काले यत्कर्म फलप्रदत्वेनामिमत्तं
तस्मिन्नेव काले फलवानाद्भवन्ती निर्जरा कामादिपाकजेति च
जेगीयते । यत्कर्म तपोबलात्स्वकामनयोव्यावलिं प्रवेश्य प्रपद्यते
तत्कर्म निर्जरा । यदाह—

संसारबीजमूतानां कर्मणां जरणादिह ।

निर्जरा संमता द्वेधा सकामा कामनिर्जरा ॥

स्मृता सकामा यमिनामकामा त्वन्यदेहिनाम् ॥ इति ।

मिथ्यादर्शनादीनां बन्धहेतूनां निरोधः, अभिनवकर्माभावात् । निर्ज-
राहेतुसंनिधानेनार्जितस्य कर्मणो निरसनादात्यन्तिककर्ममोक्षण मोक्षः,
बन्धहेतुमवहेतुनिर्जराभ्यां कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षणं मोक्ष इति तदन-
न्तरमूर्ध्वं गच्छत्यालोकान्ताद्यथा हस्तदण्डादिभ्रमिप्रेरितं कुलालचक्रमु-
परतेऽपि तस्मिंस्तद्बलादेवाऽऽसंस्कारक्षयं भ्रमति, तथा भवस्थेनाऽऽत्मनाऽ-
पवर्गप्राप्तये बहुशो यत्कृतं प्रणिधानं मुक्तस्य तदभावेऽपि पूर्वसंस्का-
रादालोकान्तं गमनमुपपद्यते, यथा वा मृत्तिकालेपकृतं मलाबुद्ध्यं जलेऽधः
पतति, पुनरपेतमृत्तिकाबन्धमूर्ध्वं गच्छति तथा कर्मरहित आत्मा, अस-
ङ्गत्वादूर्ध्वं गच्छति बन्धच्छेदादेरण्डबीजवद्योर्ध्वं गतिस्वभावाच्चाग्निशि-
खावत् । अन्योन्यं प्रवेशानुप्रवेशे सत्यविभागेनावस्थानं बन्धः । परस्पर-
प्राप्तिमात्रं सङ्गः । तदुक्तं पूर्वप्रयोगादसङ्गत्वाद्व्यन्धच्छेदासथा गतिपरि-
णामाच्चाविरुद्धं कुलालचक्रवद्व्यपगतलेपालाबुवदेरण्डबीजवदग्निशि-
खावच्चेति । अत एव पठन्ति—

गत्वा गत्वा निवर्तन्ते चन्द्रसूर्यादयो ग्रहाः ।

अद्यापि न निवर्तन्ते त्यालोकाकाशमागताः ॥ इति ।

अन्ये नू गतसमस्तकेशतद्वासनस्यानावरणज्ञानस्य सुखैकतानस्याऽऽ-
त्मन उपरिदेशावस्थानं मुक्तिरित्यास्थिपत । एवमुक्तानि सुखदुःखसाध-

१ घ. 'हुञ्चना' । २ क. ख. य 'वतिनि' । ३ घ. 'कर्मोपश्रमनि' । ४ च. 'रा द्वितीया ।
य' । ५ क. ख. ग. घ. ङ. संस्मृता । ६ क. ख. ग. मारात् । ७ ग. 'संभा' । ८ च. 'क्षः । तदाह ।
बन्धहेतुभाषति' । ९ ग. 'स्त भ्र' । १० ग. 'हस्तदण्डादे' । ११ ग. 'या मृ' । १२ च. 'तर्गारवम' ।
१३ ख. 'न्य दण्डादे' । १४ घ. 'न्योन्यप्र' । १५ च. 'न प' । १६ च. 'सङ्गते त' । १७ घ.
'दण्डा' । १८ क. ख. ग. घ. 'न्ये तलो' ।

नाभ्यां पुण्यपापभ्यां सहितानि नव पदार्थान्केचनाङ्गी चक्रुः । तदुक्तं सिद्धान्ते, जीवाजीवौ पुण्यपौषंयुतावास्रवः संवरो निर्जरणं बन्धो मोक्षश्च नव तत्त्वानीति । संग्रहे प्रवृत्ता वैयमुपरताः स्म ।

अत्र सर्वत्र सप्तमङ्गिनयोऽर्थं न्यायमवतारयन्ति जैनाः । स्यादस्ति स्यान्नास्ति स्यादस्ति च नास्ति च स्यादवक्तव्यः स्यादस्ति चावक्तव्यः स्यान्नास्ति चावक्तव्यः स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्य इति । तत्सर्वमनन्तकीर्यः प्रत्यपीपदत्-

तद्विधानविवक्षायां स्यादस्तीति गतिर्मवेत् ।
स्यान्नास्तीति प्रयोगः स्यात्तन्निषेधे विवक्षिते ॥
क्रमेणोभयवाञ्छायां प्रयोगः समुदायमाह ।
युगपत्तद्विवक्षायां स्यादवाच्यमशक्तिः ॥
आद्यावाच्यविवक्षायां पञ्चमो भङ्ग इष्यते ।
अन्त्यावाच्यविवक्षायां षष्ठमङ्गसमुद्भवः ॥
समुच्चयेन युक्तश्च सप्तमो भङ्ग उच्यते ॥ इति ।

स्याच्छब्दः खल्वयं निपातः, तिङन्तप्रतिरूपकोऽनेकान्तद्योतकः । यथोक्तम्-

वाक्येष्वनेकान्तद्योतिगम्यं प्रति विशेषणम् ।

स्यान्निपातोऽर्थयोगित्वात्तिङन्तप्रतिरूपकः ॥ इति ।

यदि पुनरेकान्तद्योतकः स्याच्छब्दोऽयं स्यात्तदा स्यादस्तीति वाक्ये स्यात्पदमनर्थकं स्यात्, अनेकान्तद्योतकत्वे तु स्यादस्ति कथंचिदस्तीति स्यात्पदार्थक्यं चिदित्ययमर्थो लभ्यत इति नाऽऽनर्थक्यम् । तदाह-

स्याद्वादः सर्वथैकान्तत्यागात्किं वृत्तार्तद्विधेः ।

सप्तमङ्गिनयापेक्षो हेयंदिशविशेषकृत् ॥ इति ।

१ ख 'प्रापय' । २ घ. 'पतावा' । ३ च नयं विस्तरभयादुप' । ४ क. ख. ग. घ. स्मः । ५ घ 'यार्थं न्या' । ६ च. पर्यपीपदत् । ७ क. ख. घ. भन्यावा' । ८ क. ख. 'पातेऽर्थ' । ग. घ 'पातार्थ' । ९ घ. 'दि अभिमतस्त्वैकान्तवाद. सर्वथा । १० क. ख. ग. 'नरनेहा' । ११ क. ख. ग. घ. 'इति न स्वा' । १२ घ. 'दादयम्' । १३ क. ख. ग. 'वि दस्तीति श' । १४ मउप' । १५ इ. वृत्तदि' । १६ क. ग. 'तद्विधे' । घ' । च. तद्विधौ । य' । १७ घ. 'वादेय' ।

यदि वस्त्वस्येकान्ततः सर्वथा सर्वदा सर्वत्र सर्वात्मनाऽस्तीति न
उपादित्साजिहासाभ्यां कचित्कदाचित्केनचित्प्रवर्तेत निवर्तेत वा प्राप्ताप्रा-
पणीयत्वेहैयहानानुपपत्तेश्च । अनेकान्तपक्षे तु कथंचित्कचित्केनचित्सत्त्वेन
हानोपादाने प्रेक्षावतामुपपद्येते । किं च स्तुनः सत्त्वं स्वभावः,
असत्त्वं वेत्यादि प्रष्टव्यं न तावदस्तित्वं वस्तुनः स्वभाव इति * समस्ति
घटोऽस्तीत्यनयोः पर्यायतया युगपत्प्रयोगायोगान्नास्तीति प्रयोगविरो-
धाच्च । एवमन्यत्रापि योज्यम् । यथोक्तम्—

घटोऽस्तीति न वक्तव्यं सन्नेव हि यतो घटः ।

नास्तीत्यपि न वक्तव्यं विरोधात्सदसत्त्वयोः ॥ इत्यादि ।

तस्मादित्थं वक्तव्यं सदसत्सदसदनिर्वचनीयवादभेदेन प्रतिवादिन-
श्चतुर्विधाः । पुनरस्यनिर्वचनीयमतेनाभिहितानि सदसदादिमतानीति
त्रिविधाः । तान्प्रति किं वस्त्वस्तीत्यादिपर्यनुयोगे कथंचिवस्तीत्यादि-
प्रतिवचनसंभवेन ते वादिनः सर्वे निर्विण्णाः सन्नस्तूष्णीमासुत इति
संपूर्णार्थविनिश्चायिनः स्याद्वादमङ्गीकुर्वन्तस्तत्र तत्र विजय इति सर्वमु-
पपन्नम् । यदवोचदाचार्यः स्वाद्वादमञ्जर्याम्—

अनेकान्तात्मकं वस्तु गोचरः सर्वसंविदाम् ।

एकदेशविशिष्टोऽर्थो न यस्य विषयो मतः ॥

न्यायानामेकनिष्ठानां प्रवृत्तौ श्रुतवर्त्मनि ।

संपूर्णार्थविनिश्चायि स्याद्वस्तु श्रुतमुच्यते ॥ इति ।

अन्योन्यपक्षप्रतिपक्षभावा-

द्यथा परे मत्तारिणः प्रवादाः ॥

नयानशेषानविशेषमिच्छन्

न पक्षपाती समयस्तथा+ऽऽर्हतः ॥ इति च ।

जिनदत्तसूरिणा जैनं मतमित्थमुक्तम्—

बलभोगोपभोगानामुभयोर्दानलाभयोः ।

अन्तरायस्तथा निर्द्वीं मीरज्ञानं जुगुप्सितम् ।

* संभवतीत्यर्थकम् । घ. पु. टि. । + स्याद्वादमञ्जर्यां 'तथा ते' इति पाठः ।

१ घ. 'पादानि' । २ क. ख. ग. घ. 'यत्वाद दे' । ३ च. 'यमाना' । ४ घ. 'वित्तत्वे' ॥
५ क. घ. ग. घ. नीयं वा पद' । ६ घ. 'न वा प्र' । ७ ख. ग. घ. घ. 'तेनामि' । ८ च.
विषयाः सन्तीति तु' । ९ ख. घ. 'शिष्टार्थो' । १० घ. 'नन्ये म' । ११ क. ख. 'क्षमिर' । घ.
'क्षतमोऽज्ञानजु' ।

हिंसा रत्यरती रागद्वेषी रतिरतिस्मरः ।
 शोको मिथ्यात्वमेतेऽष्टादश दोषा न यस्य सः ।
 जिनो देवो गुरुः सम्यक्तत्त्वज्ञानोपदेशकः ।
 ज्ञानदर्शनचारित्र्याण्यपवर्गस्य वर्तिनि ।
 स्याद्वादस्य प्रमाणे द्वे प्रत्यक्षमनुमाऽपि च ।
 नित्यानित्यात्मकं सर्वं नव तत्त्वानि सप्त वा ।
 जीवाजीवो पुण्यपापे चाऽऽस्रवः संवरोऽपि च ।
 बन्धो निर्जरणं मुक्तिरेषा व्याख्याऽधुनोच्यते ।
 चेतनालक्षणो जीवः स्यादजीवस्तदन्यकः ।
 सत्कर्मपुत्रेलाः पुण्यं पापं तस्य विपर्ययः ॥
 आस्रवः कर्मणां बन्धो निर्जरस्तद्वियोजनम् ।
 अष्टकर्मक्षयान्मोक्षोऽथान्तर्भावश्च कैश्चन ।
 पुण्यस्य संस्रवे पापस्याऽऽस्रवे क्रियते पुनः ॥
 लब्धानन्तचतुष्कस्य लोकागूढस्य चाऽऽत्मनः ।
 क्षीणोष्टकर्मणो मुक्तिर्निर्व्यावृत्तिर्जिनोदिता ॥
 * सरजोहरणा भैक्षभुजो लुञ्चितमूर्धजाः ।
 + श्वेताम्बराः क्षमाशीला निःसङ्गा जैनसाधवः ॥
 लुञ्चिताः पिच्छिकाहस्ताः पाणिपात्रा दिगम्बराः ।
 उर्ध्वाशिनी गृहे दातुर्द्वितीयाः स्युर्जिनपर्ययः ॥
 मुक्ते न केवलं न स्त्री मोक्षमेति दिगम्बरः ।
 माहुरेपामयं भेदो महाञ्ज्वेताम्बरैः सह ॥ इति ।
 . इति सर्वदर्शनसंग्रह आर्हतदर्शनम् ।

अथ रामानुजदर्शनम् ॥ ४ ॥

तदेतदार्हतमतं प्रामाणिकगर्हणमर्हति न ह्येकस्मिन्वस्तुनि परमार्थे

* हरणाद्योपाः सरजा मलिनवस्त्रा इत्यर्थः । + घ. पु. : गैरिकादिना रजनीवर्जिता इत्यर्थः ।
 घ. पु. ।

१ घ. जीनो । २ क. ख. ग. गुरु । ३ क. ख. ग. 'अकम्' । ४ ग. 'पापावाक्य' । ५ घ. इत्यु पु° । ६ घ. आस्रवः । ७ ग. 'नेतादि' । ८ ग. लोकम् । ९ ख. नास्तकर्मणामु° । १० ग. पिञ्जरा° ।

मदमा र्थे रातिरिति सप्तमं नित्यमिति देशस्यानुवचने प्रवर्तयति न लेनास्मि
सति परमार्थसतां युगपत्सदसत्त्वादिवर्माणौ समविशः संभवति । न च
सदसत्त्वयोः परस्परविरुद्धयोः समुच्चयासम्भवे विकल्पः किं न स्यादिति
वदितव्यं किं हि विकल्प्यते न वस्त्विति न्यायात् । न चानेकान्त
जगत्सर्वं हेरम्बनरसिंहवदिति वृष्टान्तावष्टम्भवशादेष्टव्यम् । एकस्मिन्देशे
गजत्वं सिंहत्वं वाऽपरस्मिन्नरत्वमिति देशभेदेन विरोधाभावेन तस्यै-
कस्मिन्देश एव सत्त्वात्त्वादिनाऽनेकान्तत्वाभिधाने वृष्टान्तानुपपत्तेः ।
ननु द्रव्यात्मना सत्त्वं * पर्यायात्मना तदभाव इत्युभयमप्युपपन्नमिति
चेन्मैवं, कालभेदेन हि कस्यचित्सत्त्वमसत्त्वं च स्वभाव इति न कश्चि-
द्वोपः । न चैकस्य त्वस्त्वदीयत्ववन्नकान्तत्वं जगतः स्यादिति वाच्यं
+ प्रतियोगिभेदेन विरोधाभावात् । तस्मात्प्रमाणभावाद्युगपत्सत्त्वासत्त्वं
परस्परविरुद्धं नैकस्मिन्वस्तुति वस्तुं युक्ते । एवमन्यासामपि मङ्गीनां
मङ्गीऽवगन्तव्यः । किं च सर्वस्यास्य मूलभूतः सप्तमङ्गिनयः स्वयमेका-
न्तोऽनेकान्तो वा, आद्ये सर्वमनेकान्तमिति प्रतिज्ञाव्याघातः । द्वितीये
विवक्षितार्थासिद्धिः । अनेकान्तत्वेनासाधकत्वात् । तथा चैवमुभयतः-
पाशा रज्जुः स्याद्वादिनः स्यात् । अपि च नवत्वसत्त्वादिनिर्धारणस्य
फलस्य तन्निर्धारयितुः प्रमानुश्च तत्करणस्य प्रमाणस्य नवत्वादेरनियमे
साधु समर्थितमात्मनस्तीर्थकरत्वं देवानां प्रियेणाऽऽर्हतमतप्रवर्तकेन ।
तथा जीवस्य देहानुरूपपरिमाणत्वाङ्गीकारे, योगबलादनेकपरिग्राहकयोः
गिजीवेषु प्रतिशरीरं जीवविच्छेदः प्रसज्येत, मनुजशरीरपरिमाणो जीवो
मतङ्गजवेहं कृत्स्नं प्रवेष्टुं न प्रमवेत् । किं च गजादिशरीरं परित्यज्य
पिपीलिकाशरीरं विशतः प्राचीनशरीरसंनिवेशविनाशोऽपि प्राप्नुयात् ।
न च यथा प्रदीपप्रभाविशेषः + प्रपाप्रासादाद्युदस्वर्तिसंकोचविकाशार्था-
स्तथा जीवोऽपि मनुजमतङ्गजादिशरीरेषु स्यादित्येवमित्यर्थं, प्रदीपवदेव
संविकारत्वेनानित्यत्वप्राप्तौ कृतप्रणाशाकृतान्म्यागमप्रसङ्गात् । एवं प्रधा-

* परिगत आत्मा पर्याया अनुयोग्यात्मना तदभावद्वयार्थः ॥ प. पु. । + निरूपकभेदेन च, पु.
+ प्रपापानीयशाठिकेयमराः ॥

१ ग. 'तौ सदसत्त्वादिवर्माणौ तु' । २ ग. 'वक्तव्यं' । अ. 'विदितव्यम्' । ३ ग. 'रवादि' ।
४ प. 'द्वान्तत्वात्' । ५ क. 'स्मिन्वस्तु' । ६ अ. 'तत्कार' । अ. 'तत्कारणस्य प्रमानुश्च तत्कार-
णस्य प्रमा' । ७ अ. प. 'स्य तद्विषयस्य प्र' । य. 'स्य तद्व्ययम्' । ८ अ. 'स्वस्य' । ९ अ. 'मानादी' ।
१० अ. 'क देहमा' । ग. प. 'क. देहम्' । ११ अ. 'मिशरितेषु' । १२ अ. 'प्रसज्येत' । १३ अ.
'पः श' । १४ अ. 'तत्वे' ।

नमल्लनिवर्हणन्यायेन जीवपदार्थदूषणाभिधानदिशाऽन्यत्रापि दूषणमु-
त्प्रेक्षणीयम् । तस्मान्नित्यनिर्दोषश्रुतिविरुद्धत्वाद्विदमुपादेयं न भवति ।
तदुक्तं भगवता व्यासेन-नैकस्मिन्नसंभवादिति । रामानुजेन च जैनमतनि-
राकरणपरत्वेन तदिदं सूत्रं व्याकारि । एष हि तस्य सिद्धान्तः-चिद-
चिदीश्वरमेवेन भोक्तृभोग्यनियामकमेवेन व्यवस्थिताख्यः पदार्था
इति । तदुक्तम्-

ईश्वरश्चिदचिच्चेति पदार्थत्रितयं हरिः ।

ईश्वराश्चिदिति प्रोक्तो जीवो वृक्षमचित्पुनः ॥ इति ।

अपरे पुनरशेषविशेषप्रत्यनीकं चिन्मात्रं ब्रह्मैव परमार्थः । तच्च
नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्यैवावमपि तत्त्वमस्यादिसामानाधिकरण्याधिगतजी-
वैक्यं धृष्यते मुच्यते च । तदतिरिक्तनानाविधमाकृमाकृत्यादिभेदप्रपञ्चः
सर्वोऽपि तस्मिन्नाविद्यया परिकल्पितः सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमे-
वाद्वितीयमित्यादिवचननिचयप्रामाण्यादिति ब्रुवाणास्तरति शोक-
मात्मविदित्यादिश्रुतिशिरःशतवशेन निर्विशेषब्रह्मात्मैकत्वविद्ययाऽनाद्य-
विद्यानिवृत्तिमङ्गीकुर्वाणा मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव
पश्यतीति भेदनिन्दाश्रवणेन पारमार्थिकं भेदं निराचक्षाणा विचक्षणं-
मन्यास्तामिमं विभागं न सहन्ते । तत्रायं समाधिरभिधीयते भवेदेतदेवं
पद्यविद्यायां प्रमाणं विद्येत, नै चैवमनादिभावरूपं ज्ञाननिवर्त्यमज्ञानं-
महमज्ञो मामन्यच्च न जानामीति प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धम् ।

तदुक्तम्-

अनादिभावरूपं यद्विज्ञानेन विलीयते ।

तदज्ञानमिति प्राज्ञा लक्षणं संप्रचक्षते ॥ इति ।

न चैतज्ज्ञानामावविषयमित्याशङ्कनीयं, को हि कं ब्रूयात्प्रमाकर-
करावलम्बी महद्वत्तहस्तो वा नाऽऽद्यः-

स्वरूपपररूपाम्यां नित्यं सदसदात्मके ।

यस्तुनि ज्ञायते किञ्चित्कैश्चिद्रूपं कदाचन ॥ इति ।

१ क. ग. घ. "दोषे दू" । २ ख. "त्वेनेदं" । ३ ग. "न च व्य" । ४ क. ख. घ. "यप्र" ।
५ ख. "प्याग" । ज. "प्यावग" । ६ घ. "बुध्यते" । ७ ग. "भोक्तृभोग्यादि" । ८ घ. "तीर्थ ब्रह्मलो" ।
९ घ. "दिश्रुति" १० ग. "विषया" । ११ ग. "नन्विदम" । १२ घ. "नमज्ञो" । १३ मन्वोऽहम" ।
१४ क. ख. ग. घ. "न्यं च न" । १५ ख. "हि कवेनं ब्रू" । घ. "हि एवं दू" । १६ क. ख. ग. घ.
प्रमाकर" ।

भावान्तरमभावो हि कयाचिज्जु व्यपेक्षया ।

भावान्तरमभावोऽन्यो न कश्चिदनिरूपणात् ॥

इति वदता भावव्यतिरिक्तस्याभावस्यानभ्युपगमात् । अभावस्य
षष्ठप्रमाणबोचरत्वेन ज्ञानस्य नित्यानुमेयत्वेन च तदभावस्य प्रत्यक्षविष-
यत्वानुपपत्तेः । यदि पुनः प्रत्यक्षाभाववादी कश्चिदेवमाचक्षीत तं
प्रत्याचक्षीत, अहमज्ञ इत्यस्मिन्ननुभवेऽहमित्यात्मनोऽभावधर्मितया
ज्ञानस्य प्रतियोगितया चावृणोतिरस्ति न वा, अस्ति चेद्विरोधादेवं न
ज्ञानाभावानुवसंभवः । न चेद्धर्मिप्रतियोगिज्ञानसोपक्षो ज्ञानाभावानु-
भवः सुतरां न संभवति तस्याज्ञानस्य भावरूपत्वे प्रागुक्तदूषणामावा-
द्यमनुभवो भावरूपाज्ञानगोचर एवाभ्युपगन्तव्य इति । तदेतद्वर्गनरो-
मन्थायितं भावरूपस्याज्ञानस्य ज्ञानाभावसमानयोगक्षेमत्वात् ।
तथा हि विषयत्वेनाऽऽश्रयत्वेन च ज्ञानस्य ध्यावर्तकतया प्रत्यगर्थः प्रति-
पन्नो न वा प्रतिपन्नश्चेत्स्वरूपज्ञाननिवर्त्यं यदज्ञानमिति तस्मिन्प्रति-
पन्ने कथंकारमयतिष्ठते, अप्रतिपन्नश्चेद्वावर्तकाश्रयविषयं शून्यमज्ञानं कथ-
मनुभूयेत् । अथ विशदः स्वरूपावभास एवाज्ञानविरोधिना ज्ञानेनाऽऽमो-
सित इत्याश्रयविषयज्ञाने सत्यपि नाज्ञानानुभवविरोध इति हन्त तर्हि
ज्ञानभावेऽपि समानमेतत् । अन्यत्राभिनिवेशात् । तस्मादुभयाभ्युपगत-
ज्ञानाभाव एवाहमज्ञो मामन्यं चै न जानामीत्यनुभवगोचर इत्यभ्युपग-
न्तव्यम् । अस्तु तर्ह्यनुमानं विवादास्पदं प्रमाणज्ञानं स्वप्रागभावव्यतिरि-
क्तस्वविषयावरणस्यानिवर्त्यस्वदेशगतवस्त्वन्तरपूर्वकं प्रकाशितार्थप्रका-
शकत्वात्, अन्धकारे प्रथमोत्पन्नप्रदीपप्रभावदिति तदपि न क्षोदक्ष-
मम् । अज्ञानेऽप्यनभिमतज्ञानान्तरसाधनेऽपसिद्धान्तापातात् + तदसा-

* विशदस्वरूपावभासस्याज्ञानविरोधित्वं नाविशदस्वरूपावभासस्येति चेज्ज्ञानाभावेऽपि विश-
दस्वरूपावभास एव विरोधिना विशदस्वरूपावभास इति मुख्यमतो भावरूपाज्ञानस्य ज्ञानाभावसमान-
योगक्षेमार्थं तां द्वादिप्रतिवादिनोरैकमते क विरोध इति वेदन्यत्राज्ञानपदार्थत्वेनाभिमतयोर्भाव-
राभावरूपत्वयोरनैकमत्वाप्रदादितरांशतोऽप्येव न नादिविच्छित्तिरिति भावः । प. पु. टि. ।
+ तस्मिन्प्रमाणविषयप्रमाणज्ञाने तात्पर्यस्यासाधने ॥ प. पु. टि. ।

१ रा. 'यानु' । २ च. च. 'त' । न द्वितीयः । अ' । ३ रा. 'न त' । ४ रा. 'धर्मत्वेन ज्ञा' ।
५ रा. 'व ज्ञा' । ६ च. 'चेत्तत् तत्प्रति' । ७ च. 'ज्ञानमा' । ८ च. 'गनीमधित' । ९ च. 'भावेन च' ।
१० च. 'नस्याप्या' । ११ क. रा. ग. प. ड. च. 'तं तद' । १२ च. 'यज्ञानं' । १३ रा.
'भूयते' । भा. १४ रा. ग. 'नेन मा' । प. 'नेन सहभासत' । १५ रा. 'भासत' । १६ क. 'पि ज्ञा' ।
१७ रा. 'तिवेत् इ' । १८ क. रा. ग. प. ड. 'ज्ञानाभा' । १९ ग. 'च ज्ञा' । २० च. 'सादं तत्रा' ।
२१ प. १ प. 'न ज्ञानं वि' । २२ ख. 'मात्राति' । २३ रा. 'नेऽसि' ।

धनेऽनेकान्तिकत्वाद्दृष्टान्तस्य साधनविकलत्वाच्च, न हि प्रदीपप्रमाया अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वं संभवति ज्ञानस्यैव प्रकाशकत्वात् । सत्यपि प्रदीपे ज्ञानेन विषयप्रकाशसंभवात्प्रदीपप्रमायास्तु चक्षुरिन्द्रियस्य ज्ञानं समुत्पादयतो विरोधिसंतमसनिर्सनद्वारेणोपकारकत्वं मात्रमेवेत्यलमतिविस्तरेण ।

प्रतिप्रयोगश्च विवादाध्यासितमज्ञानं न ज्ञानमात्रब्रह्माश्रितम् । अज्ञानत्वाच्छ्रुतिकार्यज्ञानवदिति । ननु श्रुतिकार्यज्ञानस्याऽऽश्रयस्य प्रत्य-
गर्थस्य ज्ञानमात्रस्वभावत्वमेवेति चेन्मैवं शङ्किताः । अनुमूर्तिर्हि स्वस-
द्भावेनैव कस्यचिद्वस्तुनो व्यवहारानुगुणत्वापादकस्वभावाज्ञानावगति-
संगतिविदाद्यपरनामा सकर्मकानुभवितुरात्मत्वं ज्ञानत्वमित्याश्रयणात् ।
ननु ज्ञानरूपस्याऽऽत्मनः कथं ज्ञानगुणकत्वमिति चेत्तदुत्तरं यदा हि
मणिद्वयमणिप्रभृति तेजोद्वयं प्रमार्धद्रूपेणावतिष्ठमानं प्रमारूपगुणाश्रयः ।
स्वाश्रयादन्यत्रापि वर्तमानत्वेन रूपत्वेन च प्रमा द्रव्यरूपाऽपि तच्छेष-
त्वनिबन्धनगुणव्यवहारा एवमयमात्मा स्वप्रकाशचिद्रूप एव चैतन्यगुणः ।
तथा च श्रुतिः—“ स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन
एवैवं वा अरे ऽयमात्माऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव ” (बृ०-
४।५।१३) “ अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्मवति ” (बृ०४।३।९) “ न हि
विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते । ” (बृ०४।३।३०) “ अथ यो वेदेदं
जिघ्राणीति स आत्मा ” (ङ०८।१२।४) योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु
“ हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः (ब० ४।३।७) एष हि द्रष्टा स्पष्टा श्रोता
घ्राता रसपित्तो मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः ” (प्र०४।९)
इत्यादिका न च “ अनृतेन हि प्रत्यूढाः ” (छा०८।३।२) इति श्रुतिर-
विद्यायां प्रमाणमित्याश्रयितुं शक्यमृतेतरविषयो ह्यनृतशब्दः, क्रतुशब्दश्च

१ घ. “शक्ता” । २ ख. निराश्रया” । ३ ख. “त्वमेव” । ग. “त्वमाश्रितम्” । च. “तिप्रयत्नेन ।
प्र” । ४ क. “तियो” । ५ ख. “शाश्वतम्” । अ. ६ ख. “वमे” । ७ क. ग. “भावोऽष्टा” ।
८ ख. घ. “विशेष” । ९ ख. ग. च. “मैकोनु” । घ. “कर्मिष्ठा” । १० घ. “रसत्वमात्रवृत्त-
गुणविशेषस्य हा” । ११ ख. “वेद” । १२ ग. यथा । १३ क. ग. “हिमम्” । १४ ख. “वरुणे” ।
१५ घ. “नरु” । १६ क. ख. च. “धय स्ता” । १७ ग. “न्यगु” । १८ च. दिना धृतिरविद्याया
श्रुतिः प्रमाण” । १९ ग. “योऽऽ” । २० ख. “वद्वक” ।

कर्मवचनः, कृतं पिबन्ताविति वचनादृतं कर्मफलाभिसंधिरहितं पर-
मपुरुषाराधनैव तत्प्राप्तिफलम् । अत्र तद्व्यतिरिक्तं सांसारिकाल्पफलं
कर्मानृतं ब्रह्मप्राप्तिविरोधि य एतं ब्रह्मलोकं न विदन्ति अनृतेन हि
प्रत्यूढा इति वचनात् । मायां तु प्रकृतिं विद्यादित्यादौ मायाशब्दो विचि-
त्रार्थसर्गकत्रिगुणात्मकप्रकृत्यभिधायको नानिर्वचनीयाज्ञानवचनः ॥

तेन मायासहस्रं तच्छवरस्याऽऽशुगामिना ।

बालस्य रक्षता देहमेकैकश्येन सूदितम् ॥

इत्यादौ विचित्रार्थसर्गसमर्थस्य पारमार्थिकस्यैवांशुराद्यस्त्रविशेषस्यैव
मायाशब्दाभिधेयत्वोपलम्भादतो न कदाचिदपि श्रुत्याऽनिर्वचनीया-
ज्ञानप्रतिपादनं नाप्यैक्योपदेशोऽनुपपत्त्या तत्त्वंपदयोः सविशेषब्रह्माभि-
धेयत्वेन विरुद्धयोर्जीवपरयोः स्वरूपैक्यस्य प्रतिपन्नमशक्यतयाऽर्थाप-
त्तेरनुदयदोषदूषितत्वात् । तथा हि तत्पदं निरस्तसमस्तदोषमनवधिकां-
तिशयासंख्येयैकल्याणगुणास्पदं जगदुदयविभवलयलीलं ब्रह्म प्रतिपाद-
यति, “ तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय ” (छा० ६।२।३।)
इत्यादिषु तस्यैव प्रकृतत्वात्समानाधिकरणं त्वंपदं वा चिद्विशिष्टं
जीवशरीरं ब्रह्माऽऽचष्टे प्रकारद्वयविशिष्टैकवस्तुपरत्वात्समानाधिकर-
ण्यस्य । ननु सोऽयं देवदत्त इतियत्तत्त्वमिति पदयोर्विरुद्धभाग-
त्यागलक्षणयोर्निर्विशेषस्वरूपमात्मैक्यं सामानाधिकरण्यार्थः किं न
स्यात् । यथा सोऽयमित्यत्र तच्छब्देन देशान्तरकालान्तरसंबन्धी
पुरुषः प्रतीयते, इदं शब्देन वं संनिहितदेशवर्तमानकालसंबन्धी
तयोः सामानाधिकरण्येनैक्यमवगम्यते । तत्रैकस्य युगपद्विरुद्धदे-
शकालप्रतीतिर्न संभवतीति द्वयोरपि पदयोः स्वरूपपरत्वे स्वरूपस्य
चैक्यं प्रतिपन्नं शक्यमेवमत्रापि किञ्चिज्ज्ञत्वसर्वज्ञत्वादिविरुद्धांशप्र-
हंणेनासण्डस्वरूपं लक्ष्यत इति चेद्विषमोऽयमुपन्यासः । दृष्टान्तेऽपि
विरोधवैधुर्येण लक्षणागन्धासंभवादेकस्य तावद्भूतवर्तमानकालद्वयसं-

१ स नतये । २ अमेव ३ क ख ग प्राणं क । ४ क ग
विन्दन्ति । ५ विन्दति । ६ ख. 'ते प्र' । ग. 'तेनहि प्रत्येया इ' । ६ ख. 'गति' । ७ क ख. ग घ.
'तत्पद' । (तत्पद इति स्यात्) ८ क. ग घ. 'कैकश्ये' । ९ ख. 'नपूजित' । १० ग
'कस्यागु' । ११ घ. 'शस्त्रि' । १२ क. ग घ. धुतावनि । १३ ग. 'शान्दया नु' । १४ क.
'क्यपरस्य' । १५ ग. 'कानति' । १६ घ. 'यगु' । १७ क. ग. 'विल' । १८ घ. 'त्वाद' । तत्प्रां
१९ ग. घ. 'दं चाधि' । २० घ. 'रुव्याधि' । २१ ख. 'शिष्टकवस्तुविषयत्वात्समा' । २२ ख
'इत्यादिद' । २३ ख. न । २४ ख. 'शक्यत्वं' । २५ ख. 'स्य विद' । २६ ग. 'रत्न स' ।
२७ घ. 'हारेपा' ।

बन्धो न विरुद्धः । देशान्तरस्थितिर्भूतासंनिहितदेशस्थितिर्वर्तत इति
 दशभेदसंबन्धविरोधश्च कालभेदेन परिहरणीयः । लक्षणापक्षेऽप्येक-
 स्यैव पदस्य लक्षेणत्वाभ्ययणेन विरोधपरिहारे पदद्वयस्य लाक्षणिकत्वं-
 स्वीकारो न संगच्छते । इतरथैकस्य वस्तुनस्तत्तेदंताविशिष्टत्वाव-
 गाहनेन प्रत्यभिज्ञायाः प्रामाण्यानङ्गीकारे स्थायित्वासिद्धौ क्षणमङ्ग-
 बावी बौद्धो विजयेत । एवमत्रापि जीवपरमात्मनोः शरीरात्ममावेन
 तादोत्पत्त्यं न विरुद्धमिति प्रतिपादितं, जीवात्मा हि ब्रह्मणः शरीरतया
 प्रकारत्वाद्विहात्मकः । “य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो य आत्मानं वेद
 यस्याऽऽत्मा शरीरम्” इति श्रुत्यन्तरात् । अत्यल्पमिदमुच्यते सर्वे शब्दाः
 परमात्मन एव वाचकाः । न च पर्यायत्वं द्वारभेदसंभवात्, तथा हि
 जीवस्य शरीरतया प्रकारभूतानि देवमनुष्यादिसंस्थानानीव सर्वाणि
 वस्तूनीति ब्रह्मात्मकानि तानि सर्वाणि । अतः-

देवो मनुष्यो यक्षो वा पिशाचोरगरीक्षसाः ।

यक्षी वृक्षो लता काष्ठं शिला तृणं घटः पटः ॥

इत्यादयः सर्वे शब्दाः प्रकृतिप्रत्यययोगेनाभिधायकतया प्रसिद्धा
 लोके तद्वाच्यतया प्रतीयमानतत्तत्संस्थानयद्वस्तुमुत्पत्तेन तदभिमानिजीव-
 तदन्तर्पामिपरमात्मपर्यन्तसंस्थानस्य वाचकाः । देवादिशब्दानां परमात्म-
 पर्यन्तत्वमुक्तं तत्त्वमुक्तावैल्यां चतुरन्तरे च ।

जीवं देवादिशब्दो वदति तदपृथक्सिद्धभावाभिधानं

निष्कर्षाकृतयुक्तो बहुरिह च हृदो लोकवेदप्रयोगः ।

आत्मासंबन्धकाले स्थितिरनवगता देवमर्त्यादिभूति-

जीवात्मानुप्रवेशाज्जगति विमुरपि व्याकरोज्ञामरूपे ॥ इति ।

अनेन देवादिशब्दानां शरीरपर्यन्तत्वं प्रतिपाद्य संस्थानैक्याद्यभावात्
 इत्यादिना शरीरलक्षणं दर्शयित्वा शब्दैस्तत्त्वस्वरूपप्रतिकृतिभिरित्यादि-
 ना विश्वेश्वरादपृथक्सिद्धत्वमुपपाद्य निष्कर्षाकृतेत्यादिना पद्येन सर्वेषां

१ क 'बन्धावि' । २ ख 'सृणाध' । ३ क 'रोधिप' । ४ ख 'खपज्ञीका' । ५, घ, 'रत्नक्षीका' । ६ घ 'क्षम्यमवि' । ६ क ख ग 'स्मानवे' । ७ ग, 'रप्र' । ८ घ 'स्थानीनि व' ।
 ९ क 'नानिस' ख 'भानिव' । १० ग 'नानि सर्वाणि च व' । १० क 'नि इति ता' ख 'नि स' ।
 ११ ग ग रासस । १२ घ 'वृणव' । १३ ख 'खेत' । १४ ख 'क्षपातस्य' । १५ क ग
 'बर्त्ताये च' । ख 'वर्त्ताये जी' । १६ क ग चतुरन्तरे । घ 'चतुरे' । च 'चतुर्यैसर्गे' । जी' । १७ च
 'र्षाभाषणु' । १८ ख 'प्रमाय' । १९ क ख ग घ 'प्रकृ' । २० ग 'स्वरिधाविद्या' ।

शब्दानां परमात्मपर्यन्तत्वं प्रतिपादितं तत्सर्वं तत एवावधार्यम् । अय-
मेवार्थः समर्थितो वेदार्थसंग्रहे नामरूपश्रुतिव्याकरणसमये रामानुजेन ।

किंच सर्वप्रमाणस्य सविशेषविषयतया निर्विशेषवस्तुनि न किमपि
प्रमाणं समस्ति निर्विकल्पप्रत्यक्षेऽपि सविशेषमेव वस्तु प्रतीयते ।
अन्यथा सविकल्पके सोऽयमिति पूर्वप्रतिपन्नप्रकारविशिष्टप्रतीत्यनुपपत्तेः ।
किंच तत्त्वमस्यादिवाक्यं न प्रपञ्चस्य बाधकं भ्रान्तिमूलकत्वात् ।
भ्रान्तिप्रयुक्तरज्जुसर्पवाक्यवन्नापि ब्रह्मात्मैक्यज्ञानं निवर्तकं तत्र प्रमा-
णमावस्य प्रागेवोपपादनात् । न च प्रपञ्चस्य सत्यत्वप्रतिष्ठापनपक्ष-
एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाव्याकोपः प्रकृतिपुरुषमहद्वहंकारतन्मात्र-
भूतेन्द्रियचतुर्दशभुवनात्मकब्रह्माण्डतदन्तर्वर्तिदेवतिर्यङ्मनुष्यस्थावरादि-
सर्वप्रकारसंस्थानसंस्थितं कार्यमपि सर्वं ब्रह्मैवेति कारणभूतब्रह्मात्म-
ज्ञानादेव सर्वविज्ञानं भवतीत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्योपपन्नतरत्वात् ।
अपि च ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य मिथ्यात्वे सर्वस्यासत्त्वादेवैकविज्ञानेन
सर्वविज्ञानं बाध्येत, नामरूपविभागानहंसूक्ष्मदृशावत्प्रकृतिपुरुषशरीरं
ब्रह्मकारणावस्थं जगतश्चस्तदापत्तिरेव प्रलयः । नामरूपविभाग-
विभक्तस्थूलचिदचिद्वस्तुशरीरं ब्रह्मकार्यावस्थं ब्रह्मणस्तथाविधस्थूल-
मावश्च सृष्टिरित्यभिधीयते । एवं च कार्यकारणयोरनन्यत्वम-
प्यारम्भणाधिकरणे प्रतिपादितमुपपन्नतरं भवति । निर्गुणवादाश्च
प्राकृतहेयगुणनियेधविषयतया व्यवस्थिताः । नानात्वनिषेधवादाश्चै-
कस्यैव ब्रह्मणः शरीरतया प्रकारभूतं सर्वं चेतनाचेतनात्मकं
वस्त्विति सर्वस्याऽऽत्मतया सर्वप्रकारं ब्रह्मैवावस्थितमिति सर्वा-
त्मकब्रह्मपृथग्भूतवस्तुसद्भावाविधेयपरत्वाभ्युपगमेन प्रतिपादिताः । किमत्र
तत्त्वं भेदोऽभेद उभयात्मकं वा सर्वं तत्त्वं, तत्र शरीरतया सर्व-
प्रकारं ब्रह्मैवावस्थितमित्यभेदोऽभ्युपेयत एकमेव ब्रह्म नानाभूतचि-
दचित्प्रकारान्नानात्वेनावस्थितमिति भेदाभेदौ चिदचिदीश्वराणां स्वरू-
पस्वभाववैलक्षण्यादसंकराच्च भेदः । तत्र चिद्रूपाणां जीवात्मनामसं-
कुचितापरिच्छिन्ननिर्मलज्ञानरूपाणामनादिकर्मरूपाविद्यावेष्टितानां तत्त-

* महापातः । प. पु ।

१ ग. 'वा सो' । २ च. प्रबुल । ३ च. 'तिक्षेपपञ्च ए' । ४ क. ग. घ. किंच । ५ ग.
'ज्ञानप्रतिज्ञा' । ६ ग. 'मासह सूक्ष्मदृशापप्रकृ' । ७ क. घ. ग. 'दं का' । ८ ग. 'स्वस्व' ।
८ घ. 'पप्रमा' । ९ ग. 'कर्मावि' ।

त्कर्मानुरूपज्ञानसंकोचविकाशौ भोग्यभूता चिद्भोक्ता संसर्गः, तदनु-
गुणमुखदुःखोपभोगद्वयवत्कृता भगवत्प्रतिपत्तिर्भगवत्पदप्राप्तिरित्यादयः
श्रुमावाः । अचिद्वस्तूनां तु भोग्यभूतानामचेतनत्वंमपुरुषार्थत्वं विकारा-
स्पदत्वमित्यादयः परस्येश्वरस्य भोक्तृभोग्ययोरन्तर्यामिरूपेणावस्थान-
मपरिच्छेद्यज्ञानैश्वर्यवीर्यशक्तितेजःप्रभृत्यनर्वास्थितिकातिशयासंख्येयक-
ल्याणगुणगणता स्वसंकल्पप्रवृत्तस्वेतरसमस्तचिदचिद्वस्तुजातता स्वामि-
मतस्वानुरूपैकरूपदिव्यरूपनिरतिशयविविधानन्तभूषणतेत्यादयः ।

वेङ्कटनाथेन त्वित्थं निरादृष्टि पदार्थविभागः-

द्रव्याद्रव्यप्रभेदायितमुभयविधं तद्विधं तत्त्वमाहुः

द्रव्यं द्वेधा विभक्तं जडमजडमिति प्राच्यमव्यक्तकालौ ।

अन्त्यं प्रत्यक्पराक्च प्रथममुभयथा तत्र जीवेशभेदात्

नित्या भूतिर्मतिश्चेत्यपरमिह जडमादिमां केचिदाहुः ॥

द्रव्यं नानादशाद्यत्प्रकृतिरिह गुणैः सत्त्वपूर्वरूपेता

कालोऽप्याद्याकृतिः स्यादणुरवगतिमास्तीव ईशोऽन्य आत्मा ॥

संप्रोक्ता नित्यभूतिस्त्रिगुणसमाधिका सत्त्वयुक्ता तथैव

ज्ञातुर्ज्ञेयावभासा भतिरिति कथितं संग्रहांद्रव्यलक्ष्म ॥ इत्यादिना ।

तत्र चिच्छब्दवाच्या जीवात्मानः परमात्मनः सकाशान्निध्याः
नित्याश्च । तथाच श्रुतिः,-“द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया” (मु० ३।१।१।
श्वे० ४।६।) इत्यादिका । अत एवोक्तं नानात्मानो व्यवस्थात इति ।
तन्नित्यत्वमपि श्रुतिप्रसिद्धम्-

न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नाय भूत्वा भविता वा न भूयः ।

अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे।इति॥

अपरथा कृतप्रणाशारूताभ्यागमप्रसङ्गः । अत एवोक्तं धीतरागज-
न्मादर्शनादिति । तदणुत्वमपि श्रुतिप्रसिद्धम्-

बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।

भागो जीवः स विज्ञेयः स चाऽऽनन्त्याय कल्पते (श्वे० ५।९।) ॥ इति ।

१ क. ख. ग. घ. भोग्यभूः । २ क. 'स्वपु' । ३ ख. घ. 'ग्ययोरुभयोर' । ग. 'ग्यो
भयोर' । ४ ग. 'विक्रान्तिश्च' । ५ क. 'वृत्तस्वे' । ख. घ. 'नृत्या स्वे' । ६ ख. 'हृत्प्रेक' । ग.
'रूपदि' । ७ ग. 'निरट' । ८ क. 'दाभिमत्' । ख. घ. 'दाभित' । ग. 'दाभिमत्तमुभयध' । ९ घ.
अन्ते । १० क. ख. घ. 'दा धादेन के' ग. 'दामादिका के' । ११ घ. 'गुरग' । १२ ख.
'शक्तिम्' । १३ ग. 'वा कदापि' । घ. काऽपि 'वाधि' । १४ ख. अन्यथा ।

आराग्रमात्रः पुरुष (मु० ३।१।९) “अणुरात्मा चेतसा वेदितव्य ”
इति च ।

अचिच्छब्दवाच्यं दृश्यं जडं जगन्निविधं भोग्यभोगोपकरणभोगा-
यतनभेदात् । तस्य जगतः कर्तोपादानं चेश्वरपदार्थः पुरुषोत्तमो वासु-
देवादिपदवेदनीयः । तदप्युक्तम्—

वासुदेवः परं ब्रह्म कल्याणगुणसयुतः ।

भुवनानामुपादानं कर्ता जीवनियामकः ॥ इति ।

स एव वासुदेवः परमकारुणिको भक्तवत्सलः परमपुरुषस्तदुपासका-
नुगुणतत्तत्फलप्रदानाय स्वलीलावशादर्चाविभवव्यूहसूक्ष्मान्तर्यामिभेदेन
पञ्चधाऽवतिष्ठते । तत्रार्चा नाम प्रतिमादयः । रामाद्यवतारो विभवः ।
व्यूहश्चतुर्विधो वासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धसंज्ञकः । सूक्ष्मं संपूर्णं
पद्मगुणं वासुदेवाख्यं परं ब्रह्म । गुणा अपहृतपाप्मत्वादयः । “सोऽपहृत-
पाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सः सत्यकामः सत्यसंकल्पः ”
(छा० ८।७।३) इति श्रुतेः । अन्तर्यामी सकलजीवनियामकः । “य आत्मनि
तिष्ठन्नात्मानमन्तरो यमयति” इति श्रुतेः । तत्र पूर्वपूर्वमूर्त्युपासनया पुरु-
षार्थपरिपान्थिदुरितनिचयक्षये सत्युत्तरोत्तरमूर्त्युपास्त्याधिकारः । तदुक्तम्—

वासुदेवः स्वभक्तेषु वात्सल्यात्तत्तदीहितम् ।

अधिकार्यानुगुण्येन प्रयच्छति फलं बहु ॥

तदर्थं लीलया स्वीयाः पद्म मूर्तीः करोति वै ।

प्रतिमादिकमर्चा स्यादवतारास्तु वैभवाः ॥

संकर्षणो वासुदेवः प्रद्युम्नश्चानिरुद्धकः ।

व्यूहश्चतुर्विधो ज्ञेयः सूक्ष्मं संपूर्णपद्मगुणम् ॥

तदेव वासुदेवाख्यं परं ब्रह्म निगद्यते ।

अन्तर्यामी जीवसंस्थो जीवप्रेरक ईरितः ॥

य आत्मनीतिवेदान्तवाक्यजालैर्निरूपितः ।

अर्चोपासर्नपा क्षिप्ते कल्मषेऽधिकृतो भवेत् ।

विभवोपासने पश्चाद्व्यूहोपास्तौ ततः परम् ।

सूक्ष्मे तदनु शक्तः स्यादन्तर्यामिणमीक्षितुम् ॥ इति ।

१ क. छ. ग. घ. “एव एषोऽ” । २ घ. “सं संपूर्ण” । ३ क. छ. ग. संपूर्ण ।
४ ग. “दि । भन्तरात्मा स” । ५ घ. च. “मी भन्तरात्मा स” । ६ ग. “तद” । ७ घ.
“शे जयी प्र” । ८ घ. “नसादृश्ये कश्चितेऽपि” ।

तदुपासनं च पञ्चविधमभिगमनमुपादानमिज्या स्वाध्यायो योग इति श्रीपञ्चरात्रेऽभिहितम् । तत्राभिगमनं नाम देवतास्थानमार्गस्य संमार्जनोपलेपनादि । उपादानं गन्धपुष्पादिपूजासाधनसंपादनम् । इज्या नाम देवतापूजनम् । स्वाध्यायो नाम—अर्थानुसंधानपूर्वको मन्त्रजपो वैष्णवसूक्तस्तोत्रपाठो नामसंकीर्तनं तत्त्वप्रतिपादकशास्त्राभ्यासश्च । योगो नाम देवतानुसंधानम् । एवमुपासनाकर्मसमुच्चितेन विज्ञानेन ब्रह्मदर्शने नष्टे भगवद्भक्तस्य तन्निष्ठस्य भक्तवत्सलः परमकारुणिकः पुरुषोत्तमः स्वयात्मात्मानुभवानुगुणानिरवधिकानन्तरूपं पुनरावृत्तिरहितं स्वपदं प्रयच्छति । तथा च स्मृतिः—

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।

नाऽऽमुचन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥ (म० गी० अ० ८। श्लो० १५) इति ।

स्वभक्तं वासुदेवोऽपि संप्राप्याऽऽनन्दमक्षयम् ।

पुनरावृत्तिरहितं स्वीयं धाम प्रयच्छति ॥ [इति च] ।

तदेतत्सर्वं हृदि निधाय महोपनिषन्मतावलम्बनेन भगवद्बोधोपायनाचार्यकृतां ब्रह्मसूत्रवृत्ति विस्तीर्णांमालक्ष्य रामानुजः शारीरकमीमांसाभार्यमकार्षीत् । तत्राथातो ब्रह्मजिज्ञासेति प्रथमसूत्रस्यायमर्थः—अत्राथशब्दः पूर्वप्रवृत्तकर्माधिगमनानन्तर्यार्थः । तदुक्तं वृत्तिकारेण—वृत्तात्कर्माधिगमादनन्तरं ब्रह्मं विविदिषतीति । अतःशब्दो हेत्वर्थः । अधीतसाङ्गवेस्याधिगततदर्थस्य विनश्वरफलात्कर्मणो विरक्तत्वान्द्वेतोः स्थिरमोक्षाभिलाषुकस्य तदुपायभूतब्रह्मजिज्ञासा भवति । ब्रह्मशब्देन स्वभावतो निरस्तसमस्तदोषानवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणः पुरुषोत्तमोऽभिधीयते । एवं च कर्मज्ञानस्य तदनुष्ठानस्य च वैराग्योत्पादनद्वारा चित्तकल्मषापनयद्वारा च ब्रह्मज्ञानं प्रति सार्धनत्वेन तयोः कार्यकारणत्वेन पूर्वोत्तरमीमांसयोरैकशास्त्रत्वम् । अत एव वृत्तिकारा एकमेवेदं शास्त्रं जैमिनीयेन षोडशलक्षणेनेत्याहुः । कर्मफलस्य क्षयित्वं ब्रह्मज्ञानफलस्य चाक्षयित्वं "परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन" (मु० १।२।१२) इत्यादिश्रुतिमिरनुमानार्थापत्त्युपबृंहिताभिः प्रत्येपादि । एकैकनिन्द्या कर्मविशिष्टस्य ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वं दर्शयति श्रुतिः—"अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते ।

१ 'गीस्य सं' । २ छ. ग. 'वैवृ' । ३ ग. 'ब्राह्मज्ञासा भवती' । ४ च. 'भक्तत्वे' । ५ 'क्षणमिला' । ६ च. 'त्ययोक्षिते' । ७ ।

ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायां रताः । विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वे-
दोमयं सह । अविद्याया मृत्युं तीर्त्वा विद्यायाऽमृतमश्नुते ”(बृ०४।४।१०)
इत्यादि ।

तदुक्तं पाञ्चरात्ररहस्ये—

स एव करुणासिन्धुर्मगवान्मक्तवत्सलः ।
उपासकानुरोधेन भजते मूर्तिपञ्चकम् ॥
तदर्चाविभवव्यूहसूक्ष्मान्तर्यामिसंज्ञकम् ।
तदाश्रित्यैव चिद्वर्गस्तत्तज्ज्ञेयं प्रपद्यते ॥
पूर्वपूर्वोदितोपास्तिविशेषक्षीणकल्मषः ।
उत्तरोत्तरमूर्तीनामुपास्त्यधिकृतो भवेत् ॥
एवं ह्यहरहः श्रौतस्मार्तधर्मानुसारतः ।
उक्तोपासनया पुंसां वासुदेवः प्रसीदति ॥
प्रसन्नात्मा हरिर्मक्त्या निदिध्यासनरूपया ।
अविद्यां कर्मसंघातरूपां सद्यो निवर्तयेत् ॥
ततः स्वामाधिकाः पुंसां ते संसारतिरोहिताः ।
आविर्भवन्ति कल्याणाः सर्वज्ञत्वादयो गुणाः ॥
एवं गुणाः समानाः स्युर्मुक्तानामीश्वरस्य च ।
सर्वकर्तृत्वमेवैकं तेभ्यो देवे विशिष्यते ॥
मुक्तास्तु शेषिणि ब्रह्मण्यशेषे शेषरूपिणः ।
सर्वानश्नुवते कामान्सह तेन विपश्चिता ॥ इति ।

तस्मात्तापत्रयातुरैरमृतत्वाय पुरुषोत्तमादिपदवेदनीयं ब्रह्म जिज्ञासि-
तव्यमित्युक्तं भवति । प्रकृतिप्रत्ययी प्रत्ययार्थं प्राधान्येन सह द्रुत इतः स
नोऽन्यत्रोतिविचनबलादिच्छाया इष्यमाणप्रधानत्वाद्विषयमाणं ज्ञानानिह
विधेयं तच्च ध्यानोपासनादिशब्दवाच्यं वेदनं न तु वाक्यजन्यमापातज्ञानं
पदसंदर्भश्राविणो व्युत्पन्नस्य विधानमन्तरेणापि शासत्वात् । ”(बृ०२।४।५)
“आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः । ”(बृ०२।४।५)
आत्मेत्येवोपासीत” (बृ०१।४।७) विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत । “अनुविद्य विजा-
नाति ” (छा०८।१२।६) इत्यादिश्रुतिभ्यः । अत्र श्रोतव्य इत्यनुवादः ।
अध्ययनविधिना साङ्गस्य स्वाध्यायस्य ग्रहणेऽधीतवेदस्य पुरुषस्य

प्रयोजनवर्धदृशनात्तन्निर्णयाय स्वरसत एव श्रवणे प्रवर्तमानतया
 ऋतस्य प्राप्तत्वात् । मन्तव्य इति चानुवादः श्रवणप्रतिष्ठार्थत्वेन मनन-
 स्पापि प्राप्तत्वादप्राप्ते शास्त्रमर्थवदिति न्यायात् । ध्यानं च तैलधारावद-
 विच्छिन्नस्मृतिसंतानरूपो वा स्मृतिः स्मृतिप्रतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्र-
 मोक्ष इति ध्रुवायाः स्मृतेरेव मोक्षोपायत्वश्रवणात् । सा च स्मृतिदर्शन-
 समानाकारा ॥

“भिद्यते हृदयग्रन्थिच्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे” (मु० २।२।८) ॥

इत्यनेनैकत्वात् । तथा च “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः” (बृ० २।४।५)
 इत्यनेनास्या दर्शनरूपता विधीयते । भवति च भावनाप्रकर्षात्स्मृतेर्दर्श-
 नरूपत्वम् । वाक्यकारणैतत्सर्वं प्रपञ्चितं वेदनमुपासनं स्यादित्यादिना ।
 तदेव ध्यानं विशिनष्टि श्रुतिः,—“नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया
 न बहुना श्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तन्नं
 स्वाम्” (कठ० २।२३) इति । प्रियतम एव हि वरणीयो भवति यथाऽयं
 प्रियतममात्मानं प्राप्नोति तथा स्वयमेव भगवान्प्रियतम इति । भगवतै-
 वाभिहितम्—

तेषां सततपुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।

एवामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥ (म० गी०

अ० १० श्लो० १०) इति ।

पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया (म० गी०

अ० ८ श्लो० २२) इति च ।

मक्तिस्तु निरतिशयानन्दप्रिया न्याः योजनसकलेतरवैतृष्यवज्ज्ञान-
 विशेष एव । तस्मिद्धिश्च विवेकादिभ्यो भवतीति वाक्यकारेणोक्तं तल्ल-
 ष्ठीर्विवेकविमोकाभ्यासक्रियाकल्याणानवसादानुद्धर्पेभ्यः संभवाद्भिर्व-
 चनाच्चेति । तत्र विवेको नामादुष्टादज्ञातस्त्वशुद्धिः । अत्र निर्वचनम्,—
 आहारशुद्धेः सत्त्वशुद्धिः, सत्त्वशुद्ध्या ध्रुवा स्मृतिरिति । विमोकः
 कामीनभिष्वङ्गः । शान्त उपासीतिति निर्वचनम् । पुनः पुनः संशीलनम-

ऋतस्य श्रवणस्य प्राप्तत्वात् ॥ प. पु. ३।

१ ख. “वैज्ञाना” । २ क. ग. तस्याः । ३ ख. इत्यनुवादमार्थं धृ० । ४ क. “पि अत्रा” । ५
 क. स. ग. घ. “पा ध्रुवा” । ६ ख. मोक्षहेतुत्वं । ७ ग. “क. वाक्यत्वा” । ८ ख. ग. घ. “त्वा वृ” ।
 ९ घ. शयप्रि० । १० क. ग. “नभि” । ११ च. “भावामभि” ।

भ्यासः । निर्वचनं च स्मार्तमुदाहृतं माप्यकारेण सदा तद्भावभावित इति ।
 श्रौतस्मार्तकमांनुष्ठानं शक्तितः क्रिया । क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठ इति
 निर्वचनम् । सत्यार्जवदयादानादीनि कल्याणानि । सत्येन लभ्यत इत्यादि
 निर्वचनम् । दैन्यविपर्ययोऽनवसादः । नायमात्मा बलहीनेन लभ्यत इति
 निर्वचनम् । *तद्विपर्ययजा तुष्टिरनुद्धर्षः । शान्तो दान्त इति निर्वचनम् ।
 तदेवमेवंविधनियमविशेषसमासादितपुरुषोत्तमप्रसादविध्वस्तंतमःस्वा-
 न्तस्यानन्यप्रयोजनानवरतनिरतिशयभिर्यवदात्मप्रत्ययावमासतापन्नध्या-
 नरूपया भक्त्या पुरुषोत्तमपदं लभ्यत इति सिद्धम् । तदुक्तं यामुनेन-
 उभयपरिकर्मितस्वान्तस्यैकान्तिकात्यन्तिकमक्तियोगो लभ्य इति ज्ञानक-
 र्मयोगसंस्कृतान्तःकरणस्येत्यर्थः ।

किं पुनर्ब्रह्म जिज्ञासितव्यमित्यपेक्षायां लक्षणमुक्तं 'जन्माद्यस्य यतः'
 इति । जन्मादीति सृष्टिस्थितिप्रलपं तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । अस्या-
 चिन्त्यविविधरचनारच्यस्य नियतदेशकालेभोगब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तक्षेत्र-
 जमिश्रस्य जगतो यतो यस्मात्सर्वेश्वरान्निखिलहेयप्रत्यनीकस्वरूपात्स-
 त्संकल्पाद्यनवधिकांतिशयासंख्येयकल्याणगुणात्सर्वज्ञात्सर्वशक्तेः पुंसः
 सृष्टिस्थितिप्रलपाः प्रवर्तन्त इति सूत्रार्थः ।

इत्थंभूते ब्रह्मणि किं प्रमाणमिति जिज्ञासायां शास्त्रमेव प्रमाणमित्युक्तं
 'शास्त्रयोनित्वात्' इति । शास्त्रं योनिः कारणं प्रमाणं यस्य तच्छास्त्रयोनि
 तस्य भावस्तत्त्वं तस्माद्ब्रह्मज्ञानकारणात्मज्ञानकारणत्वाच्छास्त्रस्य तद्यो-
 नित्वं ब्रह्मण इत्यर्थः । न च ब्रह्मणः प्रमाणान्तरगम्यत्वं शङ्कितुं शक्य-
 मतीन्द्रियत्वेन प्रत्यक्षस्य तत्र प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । नापि महार्णवादिकं सक-
 र्तृकं कार्यत्वाद्घटवदित्यनुमानस्य पूतिकुष्माण्डाद्यमानत्वात् । तल्लक्षणं
 ब्रह्म, 'यतो वा इमानि भूतानि,' इत्यादिवाक्यं प्रतिपादयतीति स्थितम् ।

यद्यपि ब्रह्म प्रमाणान्तरगोचरतां नावतरति तथाऽपि प्रवृत्तिनिवृत्ति-
 परत्वाभावे सिद्धरूपं ब्रह्म न शास्त्रं प्रतिपादयितुं प्रभवतीति एतत्पर्यनु-
 योगपरिहारायोक्तं 'तच्च समन्वयात्' इति । तुशब्दः प्रसक्ताशङ्काव्या-
 वृत्त्यर्थः । तच्छास्त्रप्रमाणकत्वं ब्रह्मणः संभवत्येव । कुतः समन्व-

* दैन्यविपर्यया य. पु. टि.

मवादिवाप्रदीपप्रमादौ समानाभिहारान्नीरक्षीरादौ यथावद्ग्रहणं नास्ती-
त्यर्थः । भवतु वा धर्मभेदवादस्तथाऽपि न कश्चिदोषः । धर्मप्रतियोगिग्रहणे
सति धर्मभेदमानसंभवत् । न च धर्मभेदवादे तस्य तस्य भेदस्य भेदा-
न्तरभेदत्वेनानवस्था दुरवस्था स्यादित्यास्थेयं भेदान्तरेप्रसक्तौ मूलामावा-
ज्जेदभेदिनौ मित्राविति व्यवहारदर्शनात् । न चैकभेदबलेनान्यभेदानु-
मानं *दृष्टान्तभेदाविधातेनोत्थाने दोषामावात् । सोऽयं पिण्याकयाच-
नार्थं गतस्यं खारिकातैलदातृत्वाम्युपगम इव । दृष्टान्तभेदविमर्दे त्वनु-
त्थानमेव । नहि वरविधाताय कन्योद्वाहः । तस्मान्मूलक्षयामावादन-
वस्था न दोषाय । अनुमानेनापि भेदोऽवसीयते, परमेश्वरो जीवामित्रः,
तं प्रति सेव्यत्वाद्यो यं प्रति सेव्यः स तस्माद्भिन्नः । यथा मृत्पाद्वाजा ।
न हि सुखं मे स्याद्वदुःखं मे न मनागपि, इति पुरुषार्थमर्थयमानाः पुरुषाः
स्थपतिपदं कामयमानाः सत्कारंभाजो भवेयुः प्रत्युत सर्वानर्थमार्जनं
भवन्ति । वः स्वस्याऽऽत्मनो हीनत्वं परस्य गुणोत्कर्षं च कथयति स
स्तुत्यः प्रीतः स्तावकस्य तस्याभीष्टं प्रयच्छति । तदाह-

धातयन्ति हि राजानो राजाऽहमितिवादिनः ।

वदत्यखिलमिदं च स्वगुणोत्कर्षवादिनाम् ॥ इति ।

एवं च परमेश्वरभेदतृष्णया विष्णोर्गुणोत्कर्षस्य मृगतृष्णिकासमत्वा-
भिधानं त्रिपुलकवलीफललिप्स्तया जिह्वाच्छेदनमनु हर्षति, एतादृशवि-
ष्णुविद्वेषणादन्धतमसप्रवेशप्रसङ्गात् । तदेतत्प्रतिपादितं मध्यमन्दिरेण
महामारततात्पर्यनिर्णये-

* धर्मभेदवति धर्मिणि धर्मभेदसिद्धिबलेन भेदान्तरानुमानं विमतो धर्मभेदो भेदान्तरभेदो
भेदावादाभिधेयणीभूतभेदवदित्यनुमानं दृष्टान्तभेदाविधातक विधातक वेति विकल्प्याऽऽद्यं निरा-
चष्टे । दृष्टान्तेति द्वितीयं निराचष्ट दृष्टान्तभेद विमर्दविति ।

१ ख 'मैवा' । २ ख 'ति यथाप्राप्तमित्येदमग्रहणोपपत्ते । न च परस्परभयप्रसङ्गः । परानन-
वेक्ष्य प्रभेदशान्तिनो वस्तुनो ग्रहणे सति ध' । ३ ख 'नप्रसङ्गात् । न । ४ च 'दभानवा' । ५ ग 'रमघ' ।
६ ख 'मूलमा' । ७ घ. 'नाथ ननेतद्वलेनान्यभेदान्तरानु' । ८ क ग न व भे' । ९ क. ख. घ
घ 'रुपाय' । १० च 'स्य भौतिकस्य खा' । ११ च न तेषामावदति । अ' । १२ क. ग 'क्ष मे
म' । १३ च मे नामूदिति । १४ ख. ग 'विपु' । १५ घ. 'रुपास्तस्य स्याविष्ठय' । १६ घ 'माना-
मानस' । १७ च 'दानमानमात्रो' । १८ 'जना भवेयु' । १९ ग. 'स्वस्वात्म' । २० घ यात-
यन्ति । च. विधातयन्ति । २१ घ. 'दिनम् । द' । २२ घ. 'दिनम् । द' । २३ च. 'विफल' ।
२४ घ सरति । २५ ख. 'तं मेत्य' ।

अनादिद्वेषिणो दैत्या विष्णोर्द्वेषो विवर्धितः ।
तमस्यन्धे पातयति दैत्यानन्धे विनिश्चयात् । इति ॥

सा च सेवा—अङ्कननामकरणमजनमेदात्रिविधा । तत्राङ्कनं नाराय-
णायुधादीनां तद्रूपस्मरणार्थमपेक्षितार्थसिद्धयर्थं च । तथा च शाकल्प-
संहितापरिशिष्टम्—

चक्रं विमर्ति पुरुषोऽमितमं
बलं देवानाममृतस्य विष्णोः ॥
स याति नाकं दुरितावधूय
विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः ॥
देवांसो येन विधृतेन बाहुना
सुदर्शनेन प्रयांतास्तमायन् ।
येनाङ्किता मनवो लोकसृष्टिं
वितन्वन्ति ब्राह्मणास्तद्वहन्ति ॥
तद्विष्णोः परमं पदं येन गच्छन्ति लाङ्छिताः ।
उरुक्रमस्य चिह्नैराङ्किता लोके सुमगा भवामः ॥ इति ।

अतस्तनूनं तदामो अस्तुते श्रितास इद्वहन्तस्तत्समासत ” इति तैत्ति-
रीयकोपनिषद् । स्थानविशेषश्चाऽऽग्नेयपुराणे दर्शितः—

दाक्षिणे तु करे विप्रो विमृष्याच्च सुदर्शनम् ।
सव्येन शङ्कं विमृष्यादिति ब्रह्मविदो विदुः ॥ इति ।

अन्यत्र चक्रधारणे मन्त्रविशेषश्च दर्शितः—

सुदर्शनं महाज्वालं कोटिसूर्यसमप्रभम् ।
अज्ञानान्धस्य मे नित्यं विष्णोर्मार्गं प्रदर्शय ॥
त्वं पुरा सागरोत्पन्नो विष्णुना विधृतः करे ।
नैमित्तः सर्वदेवैश्च पाञ्चजन्यं नमोऽस्तु ते, इति ॥

नामकरणं पुत्रादीनां केशवादिनाम्ना व्यवहारः सर्वदा तन्नामानुस्मर-
णार्थम् । मजनं दशाविधं वाचा सत्यं हितं प्रियं स्याध्यायः कायेन दानं

१ घ. 'द्वेषिद्विष्टः' । २ क. घ. ग. एतस्यन्धि । ३ ग. 'नन्यविनिधया' । ४ ग. 'ये त' ।

५ इ. 'शाय ये' । ६ घ. 'द्वेष्टेन' । ७ घ. 'याताः स्वर्गता' । ८ घ. 'येनाग' । ९ घ. 'तद्रूपाय' ।

१० घ. घ. घ. निमित्तः ।

परिव्राणं परिरक्षणं मनसा दया स्मृहा श्रद्धा चेति । अत्रैकैकं निष्पाद्य
नारायणे समर्पणं भजनम् । तदुक्तम्-

अङ्कनं नामकरणं भजनं दशधा च तत् । इति ॥

एवं ज्ञेयत्वादिनाऽपि भेदोऽनुमातव्यः, तथा श्रुत्याऽपि भेदोऽवगन्तव्यः
सत्यमेतन्मु विश्वे मदन्ति रातिं देव गृणतो मधोनः । सत्यासो अस्य महि-
मागृणे शवो यज्ञेषु विप्रराज्ये । सत्य आत्मा सत्यो जीवः सत्यं मिदा सत्यं
मिदा मयि वारुण्यो मयि वारुण्यो मयि वारुण्य इति मोक्षानैन्वभेदप्र-
तिपादकश्रुतिभ्यः ।

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।

सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥ (म०गी०अ०
१४ श्लो० २)

जगद्धापारवर्जं प्रभुकरणासंनिहितत्वाच्चेत्यादिभ्यश्च । न च " ब्रह्म
देव ब्रह्मैव भवति " (मु०३।२।९) इति श्रुतिश्लाजीवस्य पारमैश्वर्यं शक्य-
शङ्कं संपूज्य ब्राह्मणं भक्त्या शृद्धोऽपि ब्राह्मणो भवेद्वितिवद्ब्रह्महिता
भवतीत्यर्थपरत्वात् । ननु-

प्रपञ्चो यदि वर्तेत नियतेत न संशयः ।

मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः ॥

इति वचनादद्वैतस्य कल्पितत्वमवगम्यत इति चेत्सत्यं, भावमन-
भिर्संधायामिधानात् । तथा हि यद्यप्यमुत्पद्येत तर्हि निवर्तेत न संशयः ।
तस्मादनादिरेवायं प्रकृतः पञ्चविधो भेदप्रपञ्चः । न चायमविद्यमनो
मायामात्रत्वान्मायेति भगवद्विच्छोच्यते ।

महामायेत्यविद्येति निपतिर्मोहिनीति च ।

प्रकृतिर्वासनेत्येव तैवेच्छाऽनन्त कथ्यते ॥

प्रकृतिः प्रकृतकरणाद्वासना वासयेद्यतः ।

अ इत्युक्ते हरिस्तस्य मायाऽविद्येति संज्ञिता ॥

भायेत्युक्ता प्रकृतत्वात्प्रकृष्टे हि मयाभिधा ।

विष्णोः प्रज्ञप्तिरेवैका शब्दैरेतैरुदीर्यते ॥

प्रज्ञप्तिरूपो हि हरिः सा च स्वानन्दलक्षणा ॥

१ क. ग. घ. परिव्राणनं । २ क. ए. ग. सा इ । ३ च. 'नन्तरमे' । ४ च. वज्रं प्रभु-
हितोम । ५ क. ख. घ. घ. प्रकरणादस्य । ६ घ. 'श्रव्यमशक्य' । ७ क. ग. 'त्ययते ते' । ८ क. घ.
ग. 'मनसा' । ९ क. ख. ग. 'वर, शोच्य' । १० च. वत्प्रज्ञोच्य । ११ ख. तादृच्छा ।

इत्यादिवचननिचयप्रामाण्यबलात्तैव प्रज्ञा मानत्राणकर्त्री च यस्य तन्मायामात्रं ततश्च परमेश्वरेण ज्ञातत्वाद्भित्तत्वाच्च न द्वैतं भ्रान्तिकल्पितं, न हीश्वरे सर्वस्य भ्रान्तिः संभवति विशेषादर्शननिबन्धनत्वान्भ्रान्तेः । तर्हि तद्व्यपदेशः कथमित्यत्रोत्तरमद्वैतं परमार्थत इति । (*परमार्थत इति) परमार्थापेक्षया । तेन सर्वस्मादुत्तमस्य विष्णुतत्त्वस्य समाभ्यधिकशून्यत्वमुक्तं भवति । तथा च परमा श्रुतिः—

जीवेश्वरभिदा चैव जडेश्वरभिदा तथा ।

जीवभेदो मिथश्चैव जडजीवभिदा तथा ॥

मिथश्च जडभेदो यः प्रपञ्चो भेदपञ्चकः ।

सोऽयं सत्योऽप्यनादिश्च सादिश्चेन्नाशमाप्नुयात् ।

न च नाशं प्रयात्येव न चासौ भ्रान्तिकल्पितः ॥

कल्पितश्चेन्निवर्तत न चासौ विनिवर्तते ॥

द्वैतं न विद्यत इति तस्मादज्ञानिनां मतम् ।

मतं हि ज्ञानिनामेतन्मितं वातं हि विष्णुना ।

तस्मान्मात्रमिति प्रोक्तं परमो हरिरेव तु ॥ इत्यादि ।

तस्माद्विष्णोः सर्वोत्कर्ष एव तात्पर्यं सर्वागमानाम् ।

एतदेवाभिसंधायामिहितं भगवता—

‘द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ॥

क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥

उत्तमः पुरुषरत्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।

यो लोकत्रयमाविश्य विमर्त्यव्यय ईश्वरः ॥

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।

अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥

यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।

स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयाऽनघ ।

एतद्वुद्ध्वा बुद्धिमान्स्वात्कृतकृत्यश्च भारत ’ (अ० १५-

श्लो० १६।२०) इति ॥

• धनुर्विद्वान्तर्गते न घ. द. पुस्तकयोः ।

परित्राणं परिरक्षणं मनसा दया स्पृहा श्रद्धा चेति । अत्रैकैकं निष्पाद्य
नारायणे समर्पणं भजनम् । तदुक्तम्-

अङ्कनं नामकरणं भजनं दशधा च तत् । इति ॥

एवं ज्ञेयत्वादिनाऽपि भेदोऽनुमातव्यः, तथा श्रुत्याऽपि भेदोऽवगन्तव्यः
सत्यमेतमनु विश्वे मदन्ति रातिं देव गृणतो मधोनः । सत्यासो अस्य महि-
मागृणे शवो यज्ञेषु विप्रराज्ये । सत्य आत्मा सत्यो जीवः सत्यं मिदा सत्यं
मिदा मयि वारुण्यो मयि वारुण्यो मयि वारुण्य इति मोक्षानैन्दुभेदप्र-
तिपादकश्रुतिभ्यः ।

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।

सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥ (म०गी०अ०
१४ श्लो० २)

जगद्धापारखर्जं प्रभुकरणासंनिहितत्वाच्चेत्यादिभ्यश्च । न च “ ब्रह्म
वेद ब्रह्मैव भवति ” (मु०३।२।९) इति श्रुतिबलाज्जीवस्य पारमैश्वर्यं शक्य-
शङ्कं संपूज्य ब्राह्मणं भक्त्या शूद्रोऽपि ब्राह्मणो भवेदिति वद्वृंहितो
भवतीत्यर्थपरत्वात् । ननु-

प्रपञ्चो यदि वर्तेत निर्वर्तेत न संशयः ।

मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः ॥

इति वचनाद्वैतस्य कल्पितत्वमवगम्यत इति चेत्सत्यं, मादमन-
भिसेधायाभिधानात् । तथा हि यद्ययमुत्पद्येत तर्हि निर्वर्तेत न संशयः ।
तस्मादनादिरेवायं प्रकृतः पञ्चविधो भेदप्रपञ्चः । न चायमविद्यमानो
मायामात्रत्वान्मायेति भगवद्विज्ञोच्यते ।

महामायेत्यविद्येति नियतिर्मोहिनीति च ।

प्रकृतिर्यासनेत्येव तैवेच्छाऽनन्त कथ्यते ॥

प्रकृतिः प्रकृतकरणाद्वासना वासयेद्यतः ।

अ इत्युक्ते हरिस्तस्य मायाऽविद्येति संज्ञिता ॥

भायेत्युक्ता प्रकृतत्वात्प्रकृष्टे हि मयाभिधा ।

विष्णोः प्रज्ञासिरेवैका शब्दरेतैरुदीर्यते ॥

प्रज्ञातिरूपो हि हरिः सा च स्वानन्दलक्षणा ॥

१ क ग, घ परिनाशन । २ क ख ग सा इ । ३ च 'नन्तरभे' । ४ च, वज्र्य प्रमु-
हिसोम । ५ क ख, घ, च, प्रवर्णादस । ६ घ, 'श्वर्यमशक्य' । ७ क, ग, 'त्ययते त' । ८ क, घ,
ग 'मानस' । ९ क ख ग, 'नृ, श्लोच' । १० च सत्यज्ञेय । ११ ख रादिच्छा ।

इत्यादिवचननिचयप्रामाण्यबलत्सैव प्रज्ञा मानत्राणकर्त्री च यस्य तन्मायामात्रं ततश्च परमेश्वरेण ज्ञातत्वाद्रक्षितत्वाच्च न द्वैतं भ्रान्तिकल्पितं, न हीश्वरे सर्वस्य भ्रान्तिः संभवति विशेषादर्शननिबन्धनत्वाद्भ्रान्तेः । तर्हि तद्व्यपदेशः कथमित्यत्रोत्तरमद्वैतं परमार्थत इति । (*परमार्थत इति) परमार्थापेक्षया । तेन सर्वस्मादुत्तमस्य विष्णुतत्त्वस्य समाभ्यधिकशून्यत्वमुक्तं भवति । तथा च परमा श्रुतिः—

जीवेश्वरभिदा चैव जडेश्वरभिदा तथा ।

जीवभेदो मिथश्चैव जडजीवभिदा तथा ॥

मिथश्च जडभेदो यः प्रपञ्चो भेदपञ्चकः ।

सोऽयं सत्योऽप्यनादिश्च सादिश्चेन्नाशमाप्नुयात् ।

न च नाशं प्रयात्येष न चासौ भ्रान्तिकल्पितः ॥

कल्पितश्चेन्निवर्तेत न चासौ विनिवर्तेत ॥

द्वैतं न विद्यत इति तस्मादज्ञानिनां मतम् ।

मतं हि ज्ञानिनामेतन्मितं ज्ञातं हि विष्णुना ।

तस्मान्मात्रमिति प्रोक्तं परमो हरिरेव तु ॥ इत्यादि ।

तस्माद्विष्णोः सर्वोत्कर्ष एव तात्पर्यं सर्वागमानाम् ।

एतदेवाभिसंधायामिहितं भगवता—

‘ द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ॥

क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।

यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यध्यय ईश्वरः ॥

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।

अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥

यो मामेवमसंसृढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।

स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयाऽनघ ।

एतद्वुद्ध्या बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ’ (अ० १५-
श्लो० १६।२०) इति ॥

* धनुषिहान्तर्गतं न य. द. पुस्तकयोः ।

महावराहेऽपि-

मुख्यं च सर्वविदानां तात्पर्यं श्रीपती परे ।

उत्कर्षे तु तदन्यत्र तात्पर्यं स्यादवान्तरम् । इति ॥

युक्तं च विष्णोः सर्वोत्कर्षे महातात्पर्यम् । मोक्षो हि सर्वपुरुषार्थोत्तमः ।
धर्मार्थकामास्त्वनित्याः । मोक्ष एव नित्यः । तस्मान्नित्यं तदर्थाय यतेत
मतिमात्र इति बालवेद्यश्रुतेः । मोक्षश्च विष्णुप्रसादमन्तरेण न लभ्यते ।
यस्य प्रसादात्परमापत्स्वरूपात्तस्मात्संसाराण्युच्यते नावरे सुरानारा-
धयन्तोऽसौ परमो विचिन्त्यो मुमुक्षुभिः कर्मपाशादमुष्मादिति नारा-
यणश्रुतेः ।

तस्मिन्प्रसन्ने किमिहास्त्यलभ्यं

सर्वार्थकामैरलमल्पकास्ते ।

समाभिताद्वह्यतरोरनन्तात्

निःसंशयं मुक्तिफलं प्रयान्ति ॥

इति विष्णुपुराणोक्तेश्च । प्रसादश्च गुणोत्कर्षज्ञानादेव नामेवज्ञाना
वित्युक्तम् । न च तत्त्वमस्यादितादात्म्यव्याकोपः श्रुतितात्पर्यापरिज्ञान-
विजृम्भणात्-

“आह नित्यपरोक्षं तु तच्छब्दो ह्यविशेषितः ।

त्वंशब्दश्चापरोक्षार्थं तयोरेक्यं कथं भवेत् ॥

आदित्यो घूष इतिवत्सादृश्यार्था तु सा श्रुतिः ” इति ।

तथा च परमा श्रुतिः-

“जीवस्य परमैक्यं च बुद्धिसारूप्यमेव वा ।

एकस्थाननिवेशो वा व्यक्तिस्थानमपेक्ष्य वा ॥

न स्वरूपैकता तस्य मुक्तस्थापि विरूपता ।

स्वातन्त्र्यपूर्णतेऽल्पत्वपारतन्त्र्ये विरूपता ॥ इति ।

अथवा तत्त्वमसीत्यत्र स एवाऽऽत्मा स्वातन्त्र्यादिगुणोपेतत्वात् ।
अतत्त्वमसि त्वं तन्न भवसि तद्रहितत्वादित्येकत्वमतिशयेन निराकृतम् ।
तदाह-

१ च “शेषवत्” । २ च. “मास्वरु” । ३ घ. “पान्मुक्तस्तस्या” । ४ च. “स्मात्प्रसादान्मु” ।
५ च. नापरेण नारायणोऽसौ । ६ घ. “एवराणा” । च. “भिः” । नावरेसुरानाराधयन्तोऽसौ परमो
विचिन्त्यो मुमुक्षुभिः कर्मपाशादमुष्मादिति । ७ घ. “३ धर्मार्थ” । ८ घ. “३ पदः” । ९ क. ग. “द” । घ. “द” । तत् ।

अतत्त्वमिति वा छेदस्तेनैक्यं सुनिराकृतम् ॥ इति ।

तेतस्माद्वृष्टान्तनवकेऽपि स यथा शकुनिः सूत्रेणं बद्ध इत्यादिना
भेद एव दृष्टान्ताभिधानोपायमभेदोपदेश इति तत्त्ववादरहस्यम् । तथा
च महोपनिषत्—

यथा पक्षी च सूत्रं च नानावृक्षरसा यथा ।

यथा नद्यः समुद्राश्च शुद्धोदलवणे यथा ॥

चोरापहार्यौ च यथा यथा पुंविषयावपि ।

तथा जीवेश्वरौ भिन्नौ सर्वदैव विलक्षणौ ॥

तथाऽपि सूक्ष्मरूपत्वाच्च जीवात्परमो हरिः ।

भेदेन मन्दहृदीनां दृश्यते प्रेरकोऽपि सन् ॥

वैलक्षण्यं तयोर्ज्ञात्वा मुच्यते बध्यन्तेऽन्यथा ॥ इति ।

ब्रह्मा शिवः सुराद्याश्च शरीरक्षरणात्क्षराः ।

लक्ष्मीरक्षरदेहत्वाद्क्षराऽतः परो हरिः ॥

स्वातन्त्र्यशक्तिविज्ञानसुखाद्यैरखिलैर्गुणैः ।

निःसीमत्वेन ते सर्वे तद्वशाः सर्वदेवताः ॥ इति ।

विष्णुं सर्वगुणैः पूर्णं ज्ञात्वा संसारवर्जितः ।

निर्दुःखानन्दमुद्रित्यं तत्समीपे स भोदते ॥

मुक्तानां चाऽऽश्रयो विष्णुरधिकाधिपतिस्तथा ।

तद्वशा एव ते सर्वे सर्वदैव स ईश्वरः ॥ इति च ।

एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं च प्रधानत्वकारणत्वादिना युज्यते न तु
सर्वमिथ्यात्वेन । न हि सत्ताज्ञानेन मिथ्याज्ञानं संभवति, यथा प्रधान-
पुरुषाणां ज्ञानाज्ञानाभ्यां ग्रामो ज्ञातोऽज्ञात इत्येवमादिद्वयपदेशो दृष्ट
एव । यथा च कारणे पितरि ज्ञाते जानात्यस्य पुत्रमिति । अन्यथा
सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातमित्यत्र एकपिण्डशब्दो वृथा
प्रसज्येयातां मृदा विज्ञातयेत्येतावतैव वाक्यस्य पूर्णत्वात् । न च वाचा-
रम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्येतत्कार्यस्य मिथ्यात्वमा-
चष्ट इत्येष्टव्यं वाच्यारम्भणं विकारो यस्य तद्विकृतं नित्यं नामधेयं

१ क. म. ग. घ च. तस्मात् । २ घ. 'न प्रव' । ३ ख. 'नामाय' । ग. 'नानाय' ।
४ ख. 'न भेद' । ५ ख. 'यैवैव' इ० । घ. 'यैवैव च' इ० । ६ च. ज्ञात आहूत । ७ च.
जानाम्यस्य । ८ ख. घ. 'न्दो न प्रयुज्येया' । ९ क. ख. ग. वाचनमार' । १० घ. 'वाचनमर'
म्भण रम्भण विकारो न रम्भणमरम्भणं तथा च विकारः अ' । ११ ख. ग. 'रोऽविक्त' ।

मृत्तिकेत्यादिकेमित्येतद्वचनं सत्यमिति तथ्यस्य स्वीकारात् । अपरथा नामधेयमेवेति शब्दयोर्वैयर्थ्यं प्रसज्येत । अतो न कुत्रापि जगतो मिथ्यात्वसिद्धिः । किं च प्रपञ्चो मिथ्येत्यत्र मिथ्यात्वं तथ्यमतथ्यं वा । प्रथमे सत्याद्वैतभेदप्रसङ्गः । चरमे प्रपञ्चसत्यत्वापातः । नन्वानित्यत्वं नित्यमनित्यं वा, उभयथाऽप्यनुपपत्तिरित्याक्षेपवदयमपि नित्यसमजातिभेदः स्यात्तदुक्तं न्यायनिर्वाणवेधसा-नित्यमनित्यमावादनित्यनित्यत्वोपपत्तेरनित्यसम इति । तार्किकरक्षार्या च-

धर्मस्य तदतद्वृत्तविकल्पानुपपत्तिः ।

धर्मिणस्तद्विशिष्टत्वमङ्गो नित्यसमो भवेत् ॥ इति ।

अस्याः संज्ञाया उपलक्षणत्वमभिप्रेत्याभिहितं प्रबोधसिद्ध्यादन्वार्थत्वात्तूपरञ्चकधर्मसमेति । तस्मात्सदुत्तरमेतदिति चेत्, अशिक्षितव्रासनमेतत् । दृष्टत्वमूलानिरूपणात् । तद्विर्विधं साधारणमसाधारणं च । तत्राऽऽद्यं स्वव्याघातकं, द्वितीयं त्रिविधं युक्ताङ्गहीनत्वमयुक्ताङ्गाधिकत्वमविषयवृत्तित्वं चेति । तत्र साधारणमसंभावितमेवोक्तस्याऽऽक्षेपस्य स्वात्मव्यापनानुपलम्भात् । एवमसाधारणमपि घटस्य नास्तितीत्यां नास्तितोक्तावस्तित्ववत्प्रकृतेऽप्युपपत्तेः । ननु प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वमप्युपपत्ते नासत्त्वमिति चेत्तदेतत्सोऽयं शिरभ्येदेऽपि शतं न वृद्धाति विंशतिपञ्चकं तु प्रयच्छतीति शाकटिकवृत्तान्तमनुहरेत् । मिथ्यात्वासत्त्वयोः पर्यायत्वादित्यलमतिभेदश्चेन ।

तत्राथातो ब्रह्म जिज्ञासेति प्रथमसूत्रस्यायमर्थः । तत्राथशब्दो मङ्गलार्थोऽधिकारानन्तर्यार्थश्च स्वी क्रियते । अतःशब्दो हेत्वर्थः । तदुक्तं गारुडे-

अथातः शब्दपूर्वाणि सूत्राणि निरिलान्यपि ।

धर्ममेत नित्यैव तत्किमत्र नियामकम् ॥

* अयमपि निराकरणरूपमोऽपि । घ. पु. टि ।

१ क. ख ग घ. 'क मकेत्य' । २ ख. 'मिथ्यस्य । ग. घ. मिततथ्यस्य । ३ ख. 'पि मि' । ४ घ 'म पक्षे सत्यद्वैतमङ्गः । ५ क सत्याद्वैतमङ्गः । च' । ६ ख ग. 'मङ्गः । च' । ७ ख. न च नि' । ८ ग. 'तम' । ९ ख. 'निलं मा' । १० ग. 'निले नि' । ११ क ख. ग. 'स्मादसदु' । १२ क. ख. ग. घ. 'क्षिते प्रा' । १३ क. ख. 'विषयता' । १४ ग. 'नम' । १५ ट. 'रिततो' । १६ क. ख. ग. घ. 'तायाना' । १७ च. 'प्रसङ्गेन । १८ घ. 'प्ररभ्यन्ते ।

कश्चार्थस्तु तयोर्विद्वान्कथमुत्तमता तयोः ।

एतदाख्याहि मे ब्रह्मन्यथा ज्ञास्यामि तत्त्वतः ॥

एवमुक्तो नारदेन ब्रह्मा प्रोवाच सत्तमः ।

आनन्तर्याधिकारे च मङ्गलार्थं तथैव च ॥

अथशब्दस्त्वतःशब्दो हेत्वर्थे समुदीरितः ॥ इति ।

यतो नारायणप्रसादमन्तरेण न मोक्षो लभ्यते प्रसादश्च ज्ञानमन्तरेण,
अतो ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येति सिद्धम् । जिज्ञास्यब्रह्मणो लक्षणमुक्तं
जन्माद्यस्य यत इति । सृष्टिस्थित्यादि यतो भवति तद्ब्रह्मेति वाक्यार्थः ।
तथा च स्कान्दं वचः—

उत्पत्तिस्थितिसंहारा नियतिर्ज्ञानमावृतिः ।

बन्धमोक्षौ च पुरुषाद्यस्मात्स हरिरिकराद् ॥ इति ।

यतो वा इमानीत्यादिश्रुतिभ्यश्च । तत्र प्रमाणमप्युक्तं शास्त्रयोनि-
त्वादिति । नावेदविन्मनुते तं बृहन्तं तं त्वौपनिषदमित्यादिश्रुतिभ्यस्त-
स्याऽऽनुमानिकत्वं निराक्रियते । न चानुमानस्य स्वातन्त्र्येण प्रामाण्य-
मस्ति । तदुक्तं कौर्मै—

श्रुतिसाहच्यरहितमनुमानं न कुत्रचित् ।

निश्चयात्साधयेदर्थं प्रमाणान्तरमेव च ॥

श्रुतिस्मृतिसहायं यत्प्रमाणान्तरमुत्तमम् ।

प्रमाणपदवीं गच्छेद्वात्र कार्या विचारणा ॥ इति ।

शास्त्रस्वरूपमुक्तं स्कान्दे—

ऋग्यजुः सामाथर्वा च भारतं पाश्चरात्रकम् ।

मूलरामायणं चैव शास्त्रमित्यभिधीयते ॥

यच्चानुकूलमेतस्य तच्च शास्त्रं प्रकीर्तितम् ।

अताडेन्यो ग्रन्थाविस्तारो नैव शास्त्रं कुवत्तत् ॥ इति ।

तदनेनानन्यलभ्यः शास्त्रार्थ इति न्यायेन भेदस्य प्राप्तत्वेन तत्र न
तात्पर्यं किंत्वद्वैत एव वेदवाक्यानां तात्पर्यमिति अद्वैतप्रत्याशा प्रति-
क्षिप्ता, अनुमानादीश्वरस्य सिद्ध्यभावेन तद्भेदस्यापि ततः सिद्ध्यभा-
वात् । तस्मान्नो भेदानुवादकत्वमिति तत्परत्वमवगम्यते । अत एवोक्तम्—

* शास्त्रस्य ।

सदागमैकविज्ञेयं समतीतक्षराक्षरम् ।

नारायणं सदा बन्दे निर्दोषाशेषसद्गुणम् ॥ इति ।

शास्त्रस्य तत्र प्रामाण्यमुपपादितं तच्च समन्वयादिति समन्वय उप-
क्रमादिलिङ्गम् । उक्तं बृहत्संहितायाम्-

उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वताफलम् ।

अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये ॥ इति ।

एवं वेदान्ततात्पर्यवशात्तदेव ब्रह्म शास्त्रगम्यमित्युक्तं भवति ।
दिद्वयात्रमत्र प्रादर्शि शिष्टमानन्दतीर्थमाप्यध्यास्यानादौ द्रष्टव्यं ग्रन्थब-
हुत्वभियोपरम्यत इति । एतच्च रहस्यं पूर्णप्रज्ञेन मध्यमन्दिरेण धापो-
स्तृतीयावतारमन्येन निरूपितमिति ।

प्रथमस्तु हनुमान्स्याद्वितीयो भीम एव च ।

पूर्णप्रज्ञस्तृतीयश्च मगवत्कार्यसाधकः ॥ इति ।

एतदेवामिमेत्य तत्र तत्र ग्रन्थसमाप्ताविदं पद्यं लिख्यते-

यस्य धीष्ण्युदितानि वेदेष्वने दिव्यानि रूपाण्यलं

ह्येतद्वर्शितमित्यमेतदखिलं वेदस्य गर्भे महः ।

धापो रामवचनतं प्रथमकं धृक्षो द्वितीयं वपु-

र्मध्वो यस्तु तृतीयमेतदमुना ग्रन्थः कृतः केशवे ॥

एतत्प्रार्थनास्तु " बलिन्धातद्वपुषे धायि दर्शितं वेदस्य मर्गः सहस्रो
यतोजनि " इत्यादिश्रुतिप्रयालोचनयाऽवगम्यत इति । तस्मात्सर्वस्य
शास्त्रस्य विष्णुतत्त्वं सर्वोत्तममित्यत्र तात्पर्यमिति सर्वं निरवद्यम् ॥

इति सर्वदर्शनसंग्रहे पूर्णप्रज्ञदर्शनम् ।

अथ नकुलीशपाशुपतदर्शनम् ॥ ६ ॥

तदेतद्वैष्णवमेतं दासत्वादिपद्वेदनीयं परतन्त्रदुःखावहत्वाच्च दुःखा-
न्तादीप्सितास्पदमित्यरोचयमानां पारमैश्वर्यं कामयमानाः परामिमता

१ क ख घ. मेध्यः । २ घ. 'न्दिरमद्विगुणः । ३ ख. मार्गः । ग. यमो । घ. मार्गो मः ।
४ य. पक्षो । ५ च. केशवः । ६ च. 'मिति निर्वर्णम् । ७ च. 'मत्तरीत्यादि । ८ ग. 'नयिपरतन्त्र
दुः । ९ च. 'अत्र दुःखावहत्वनदुःखान्तादिपदास्त्विति । १० क. ग. घ. 'ना पर' । ११ घ.
'मिदा मु' । इ. 'मिहता ।

मुक्ता न भवन्ति परतन्त्रत्वात्, पारमैश्वर्यरहितत्वाद्भस्मदादिवत्, मुक्ता-
त्मानश्च परमेश्वरगुणसंबन्धिनः पुरुषत्वे सति समस्तदुःखबीजविधुर-
त्वात्परमेश्वरवदित्याद्यनुमानं प्रमाणं प्रतिपद्यमानाः केचन माहेश्वराः
परमपुरुषार्थसार्धनपञ्चार्थप्रपञ्चनपरं पाशुपतशास्त्रमाभ्यन्ते । तत्रेदमा-
दिसूत्रम्, अथातः पशुपतेः पाशुपतयोगविधिं व्याख्यास्याम इति ।
अस्यार्थः—अत्रार्थशब्दः पूर्वप्रकृतापेक्षः । पूर्वप्रकृतश्च गुरुं प्रति शिष्यस्य
प्रश्नः । गुरुस्वरूपं गणकारिकायां निरूपितम्—

पञ्चकास्त्वष्ट विज्ञेया गेणश्रीकन्निकात्मकः ।

वेत्ता नवगणस्यास्य संस्कर्ता गुरुरुच्यते ॥ इति ।

लामा मला उपायाश्च देशावस्थाविशुद्धयः ।

वीक्षाकारिचलान्वष्टौ पञ्चकालीणि वृत्तयः ॥ इति ।

तिस्रो वृत्तय इति प्रयोक्तव्ये त्रीणि वृत्तय इति छान्दसः प्रयोगः ।
तत्र विधीयमानमुपायफलं लामः । ज्ञानतपोदेवनित्यत्वस्थितिशुद्धि-
भेदात्पञ्चविधः । तदाह हरवृत्ताचार्यः 'ज्ञानं तपोऽथ नित्यत्वं स्थितिः
शुद्धिश्च पञ्चमम्' इति । आत्माश्रितो बृहत्मावो मलः स मिथ्याज्ञाना-
दिभेदात्पञ्चविधः । तदप्याह—

मिथ्याज्ञानमधर्मश्च सक्तिर्हेतुश्च्युतिस्तथा ।

पशुत्वमूलं पञ्चैते तेन्त्रे हेया विविक्तितः ॥ इति ।

सार्धकस्य शुद्धिहेतुरुपायो वासचर्यादिभेदात्पञ्चविधः । तदप्याह—

वासचर्या जपो ध्यानं सदा रुद्रस्मृतिस्तथा ।

प्रतिपत्तिश्च लाभानामुपायाः पञ्च निश्चिताः ॥ इति ।

येनार्थानुसंधानपूर्वकं ज्ञानतपोवृद्धी प्राप्नोति स देशो गुरुजनादिः
यदाह—

गुरुर्जनो गुहादेशः श्मशानं रुद्र एव च ॥ इति ।

आलामप्राप्तेरैकतमादौ यदवस्थानं साऽवस्था व्यक्तादिविशेषेण
विशिष्टा ।

१ क. ग. माहेश्वराः । २ ख. 'धनं प' । ३ ड. 'उदय' । ४ ग. 'प गुण' । ५ घ. 'कन्निकात्म' । ६ इ. 'पगुण' । ७ ख. घ. 'पोनि' । ग. 'पोनि' । च. 'इ ज्ञानं धर्मश्च नित्यत्वं स्थितिः तिद्धिश्च पञ्चममिति' । ८ घ. 'तन्त्रभेदाविवाजिता इति' । ९ च. 'धनस्य शुद्धिर्वृद्धेर्' । १० घ. 'प्रपत्तिर्हेतु' । ११ ख. 'नाथेन साधकः शुद्धिर्' । १२ च. 'कमर्यादाव- स्थितस्य य' ।

तदुक्तम्-

व्यक्ताव्यक्ताजपादानं निष्ठा चैव हि पञ्चमम् ॥ इति ।

मिथ्याज्ञानादीनामत्यन्तव्यपोहो विशुद्धिः । सा प्रतियोगिभेदात्पञ्चविधा । तदुक्तम्-

अज्ञानस्याप्यसङ्गस्य हानिः सङ्गकरस्य च ।

च्युतिर्हानिः पशुत्वस्य शुद्धिः पञ्चविधा स्मृता ॥ इति ।

दीक्षाकारिपञ्चकं चोक्तम्-

द्रव्यं कालः क्रिया मूर्तिगुरुश्चैव हि पञ्चमः । इति ॥

बलपञ्चकं च-गुरुभक्तिः प्रसादश्च मतेर्द्वन्द्वजयस्तथा ।

धर्मश्चैवाप्रमादश्च बलं पञ्चविधं स्मृतम् ॥ इति ।

पञ्चमललघूकरणार्थं मानामानविरोधिनाऽज्ञानोपाया वृत्तयो मैक्ष्योत्सृष्टयथालब्धाभिधा इति । शेषमशेषमाकर एवायगन्तव्यम् ।

अत्राध्याशब्देन दुःखान्तस्य प्रतिपादनम् । आध्यात्मिकादिदुःखैर्व्यपोहप्रश्रार्थत्वात्तस्य पशुशब्देन कार्यस्य परतन्त्रवचनत्वात्तस्य पतिशब्देन कारणस्येश्वरः पतिरीशितेति जगत्कारणीभूतेश्वरवचनत्वात्तस्य । योगविधी तु प्रसिद्धौ । तत्र दुःखान्तो द्विविधः-अनात्मकः सात्मकश्चेति । तत्रानात्मकः सर्वदुःखानामत्यन्तोच्छेदरूपः । सात्मकस्तु दृक्क्रियाशक्तिलक्षणमैश्वर्यम् । यंत्र-दृक्शक्तिरेकाऽपि विषयभेदात्पञ्चविधोपचर्यते दर्शनं श्रवणं मननं विज्ञानं सर्वज्ञत्वं चेति । तत्र सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टाशेषचाक्षुपस्पर्शादिविषयं ज्ञानं दर्शनम् । अशेषशब्दविषयं सिद्धिज्ञानं श्रवणम् । समस्तचिन्ताविषयं सिद्धिज्ञानं मननम् । निरवशेषशास्त्रविषयं ग्रन्थतोऽर्थतश्च सिद्धिज्ञानं विज्ञानम् । उक्तानुक्ताशेषार्थेषु समासविस्तरविभागविशेषतश्च तत्त्वव्याप्तसदोदितसिद्धिज्ञानं सर्वज्ञत्वम्, इत्येषा धीशक्तिः । क्रियाशक्तिरेकाऽपि त्रिविधोपचर्यते मनोजवित्वं कामरूपित्वं विक्रमणधर्मित्वं चेति । तत्र निरतिशयशीघ्र-

* मनोजवित्वमित्यपि । ४. पुस्तके ।

१ क. ख. ग. घ. 'अवादा' । २ च. 'तुपक्षणीति' । ३ च. 'द्वयभेदस्य' । ४ क. ख. घ. 'च्युतेर्हो' । ५ 'गार्थमापमावि' । ६ घ. 'प्रातः श' । ७ च. 'स्रजयव्य' । ८ घ. 'स्य तत्रप' । ९ घ. 'स्तु दुःखकि' । १० घ. 'किञ्च' । ११ क. ख. ग. घ. 'तत्र' । १२ च. 'विस्तार' । १३ घ. 'विकरण' ।

कारित्वं मनोजवित्वम् । कर्मादिनिरपेक्षस्य स्वेच्छयैवानन्तसलक्षणविल-
क्षणसरूपकरणाधिष्ठातृत्वं कामरूपित्वम् । उपसंहर्तकरणस्यापि निरतिश-
यैश्वर्यसंबन्धित्वं विक्रमणधर्मित्वमित्येषा क्रियाशक्तिः । यदस्वतन्त्रं सर्वं
कार्यं [तत्] त्रिविधं विद्या कला पशुश्चेति । तत्र पशुगुणो विद्या । साऽपि
द्विविधा—बोधाबोधस्वभावभेदात् । बोधस्वभावा विवेकाविवेकप्रवृत्ति-
भेदा । द्विविधा । तत्र या विवेकप्रवृत्तिः प्रमाणमात्रव्यङ्ग्या [सा] चित्तमि-
त्युच्यते । चित्तेन हि सर्वः प्राणी बाह्यार्थात्मकप्रकाशानुगृहीतं सामान्येन
विवेचितमविवेचितं चार्थं चेतयत इति । पञ्चार्थधर्माधर्मिका पुनरबोधा-
त्मिका विद्या । स्वशास्त्रं येनोच्यते चेतनपरतन्त्रत्वे सत्यचेतना कला ।
साऽपि द्विविधा—कार्याख्या कारणाख्या चेति । तत्र कार्याख्या दशविधा-
पृथिव्यादीनि पञ्च तत्त्वानि, रूपादयः पञ्च गुणाश्चेति । कारणाख्या
त्रयोदशविधा—ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं कर्मेन्द्रियपञ्चकम्, अभ्यवसायमिमान-
संकल्पाभिधवृत्तिभेदाद्बुद्ध्यहंकारमनोर्लक्षणमन्तःकरणत्रयं चेति ।
पशुत्वसंबन्धी पशुः । सोऽपि द्विविधः—साञ्जनो निरञ्जनश्चेति । तत्र
साञ्जनः शरीरेन्द्रियसंबन्धी निरञ्जनस्तु तद्गहितः । तत्पञ्चस्तु पञ्चा-
र्थभाष्यदीपिकादौ द्रष्टव्यः । समस्तसृष्टिसंहारानुग्रहकारि कारणं तस्यै-
कस्यापि गुणकर्मभेदापेक्षया विभाग उक्तः पतिः सौद्य इत्यादिना ।
तत्र पतित्वं निरतिशीयद्भुक्क्रियाशक्तिमत्त्वं तेनैश्वर्येण नित्यसंबन्धित्वम्,
आद्यत्वमनागन्तुकैश्वर्यसंबन्धित्वम् । इत्यादर्शकारादिभिस्तीर्थकरैर्नि-
रूपितम् ।

चित्तद्वारेणाऽऽत्मेश्वरसंबन्धो योगः । स च द्विविधः क्रियालक्षणः
क्रियोपरमलक्षणश्चेति । तत्र जैष्यध्यानादिरूपः क्रियालक्षणः । क्रियो-
परमलक्षणस्तु संविद्रत्यादिसंज्ञितः । धर्मार्थसाधकव्यापारो विधिः ।
स च द्विविधः—प्रधानभूतो गुणभूतश्च—तत्र प्रधानभूतः साक्षाद्धर्महेतुः ।

१ य. 'सकार' । २ य. विकरण' । ३ य. 'किः शब्दस्वरूपं तत् । य । ४ य. 'ति ।
एतेषां ज्ञानसत्तायादिनिवृत्तिः । त' । ५ य. 'दाह्या । ६ य. 'न सर्वसमतं पि' ।
७ य. 'वित्तार्थ' । ८ य. 'नृपयम्' । ९ य. 'सत्संबन्धीनः । त' । १० य.
'मां' । ११ य. 'साम्रा ६' । १२ क. 'सहित' ग. 'शक्ति' । १३ य. 'शक्तिः सरव ।
१४ क. ग. 'कि सरव' । १५ य. 'वैश्वभरवपप्र सत्संब' । १६ य. 'नः । नित्यः कि' । १७ क.
जन्मध्या' । य. य. 'जन्मध्या' । १८ य. 'नः प्रज्ञादायैतनुधीयमानः पठप्रदः । कि' । १९ य.
'तु निष्ठा' । २० य. 'हेतु च' ।

श्रयां। सा द्विविधा प्रतं द्वाराणि चेति। तत्र भस्मैस्त्रानशेष्योपहारजपप्रद-
क्षिणानि यतम्। तदुक्तं भगवता नकुलीशेन-भस्मना त्रिपथं प्रापीत
मस्मनि शयीतेति। अत्रोपहारो नियमः। स च षडङ्गः। तदुक्तं सूत्रका-
रेण-हसितगीतनृत्यहुडुक्कारनभस्कारजप्यषडङ्गोपहारेण उपतिष्ठेतेति।
तत्र हसितं नाम कण्ठोष्ठपुटविस्फूर्जनपुरःसरमहेहहृत्यष्टहासः। गीतं
गान्धर्वशास्त्रसमयानुसारेण महेश्वरसंबन्धिगुणधर्मादिनिमित्तानां चिन्त-
नम्। नाट्यमपि नाट्यशास्त्रानुसारेण हस्तपादार्वादीनां संक्षेपणादिकम-
ङ्गप्रत्यङ्गोपाङ्गसहितं मायाभावसमेतं च प्रयोक्तव्यम्। हुडुक्कारो नाम
जिह्वातालुसंयोगाभिप्पाद्यमानः पुण्यो वृषनादसदृशो नादः। हुडुगिति
शब्दानुकारो षपडितिवत्। यत्र लौकिका भवन्ति तत्रैतत्सर्वं गूढं प्रयो-
क्तव्यम्। शिष्टं प्रसिद्धम्। द्वाराणि तुं काथनस्पन्दनमन्दनशृङ्गारणा-
वितर्करणावितद्भाषणानि। तत्रासुप्तस्यैव सुप्तलिङ्गैर्वद्दर्शनं काथनम्।
याप्यभिभूतस्यैव शरीरावयवानां स्पन्दनं कम्पनम्। उपहतपादेन्द्रिय-
स्यैव गमनं मन्दनम्। रूपयौवनसंपन्नां कामिनीमवलोक्याऽऽत्मानं
कामुकमिव यैर्विलासैः प्रवेक्षयति तच्छृङ्गारणम्। कार्याकार्यविवेकविकल-
स्यैव लोकनिन्दितकर्मकरणमवितर्करणम्। व्याहृतापार्थकादिशब्दोच्चार-
णमवितद्भाषणमिति। गुणभूतस्तु[विधिः]चर्यानुमाहकोऽनुष्ठानादि
मैक्षोऽष्टिवादिनिमित्तायोग्यताप्रत्ययनिवृत्त्यर्थः। तदप्युक्तं सूत्रकारेण-
अनुष्ठाननिर्मात्यलिङ्गधारीति। तत्र समासो नाम धर्मिमात्राभिधानं तच्च
प्रथमसूत्र एव कृतम्। पञ्चानां पदार्थानां प्रमाणतः पञ्चाभिधानं
विस्तरः। स खलु राशीकर्माप्ये द्रष्टव्यः। एतेषां यथासंभवं लक्षतोऽ-
संकरेणाभिधानं विभागः। स तु विहितशास्त्रान्तरेभ्योऽमीषां गुणातिश-
येन कथनं विशेषः। तथा हि-अन्यत्रं दुःखनिवृत्तिरेव दुःखान्तः। इह तु
पारमैश्वर्यप्राप्तिश्च। अन्यत्राभूत्वा भावि कार्यमिह तु नित्यं पश्चादि।

१ अ. 'न पारावण चे'। २ ग 'भस्मस्त्रान श'। ३ अ 'त्रयनोप'। ४ ख 'त्यद्भद्रा'।
ग 'सहृद्ग'। ५ ख 'हह'। ६ क ख ग घ ङ च मू। नूलम'। ७ अ 'शास्त्रसमयानु'। ८ क.
रा ग घ ङ च 'दानामुक्षेप'। ९ अ. तुनायस्पशनमादानशृ'। १० अ 'नमन्दन'। ११ अ. 'तस्वर'।
१२ अ 'णदि'। १३ अ 'इप्रदर्शनं वाचक'। १४ घ 'मादनम्'। १५ अ 'प्रकाशयति'।
१६ क. 'मैक्षोऽष्टि'। १७ ख 'रणमा'। १८ क ख. अ 'तोऽभिधानमयकरेण वि'। १९ घ.
'दिन श'। २० 'हिव ए. शास्त्रान्तरेणपदार्थे दु'। २१ अ 'वेनाभिधान'। २२ अ 'प्रगुणनि'।

अन्यत्र सापेक्षं कारणमिह तु निरपेक्षो भगवानेव । अन्यत्र कैवल्यादि-
फलको योगः । इह तु पारमैश्वर्यदुःखान्तफलकः । अन्यत्र पुनरावृत्तिः
स्वर्गादि । इह पुनरपुनरावृत्तिरूपः सामीप्यादिफलकः ।

ननु महदेतदिन्द्रजाल यन्निरपेक्षं परमेश्वरकारणमिति तथात्वे कर्म-
वैफल्यं सर्वकार्याणां समसमयसमुत्पादश्चेति दोषद्वयं प्रादुःप्यात् । मैवं
मन्येथाः । व्यधिकरणत्वात्, यदि निरपेक्षस्य भगवतः कारणत्वं स्यात्त-
र्हि कर्मणो वैफल्ये किमायातम्, प्रयोजनाभाव इति चेत्कस्य प्रयोजना-
भावः । कर्मवैफल्ये कारणं किं कर्मिणः किंवा भगवतः । नाऽऽद्यः ।
ईश्वरेच्छानुगृहीतस्य कर्मणः सफलत्वोपपत्तेः । तदैननुगृहीतस्य ययातिप्र-
भृतिकर्मवत्कदाचिन्निष्फलत्वसंभवाच्च । न चैतावता कर्मस्वप्रवृत्तिः कर्ष-
काविवदुपपत्तेः । ईश्वरेच्छायत्तत्वाच्च पशूनां प्रवृत्तेः । नापि द्वितीयः
परमेश्वरस्य पर्याप्तकामत्वेन कर्मसाध्यप्रयोजनोपेक्षाया अभावात् ।
यदुक्तं समसमयसमुत्पाद इति तदप्ययुक्तमचिन्त्यशक्तिकस्य परमेश्वरस्ये-
च्छानुविधायिन्या अव्याहतक्रियाशक्त्या कार्यकारित्वान्युपगमात् ।
तदुक्तं संप्रदायविद्धिः—

कर्मादिनिरपेक्षस्तु स्वेच्छौचारी यतो ह्ययम् ।

ततः कारणतः शास्त्रे सर्वकारणकारणम् ॥ इति ।

ननु दर्शनान्तरेऽपीश्वरज्ञानान्मोक्षो लभ्यत एवेति कुतोऽस्य विशेष
इति चेन्मैवं वादीः । विकल्पाणुपपत्तेः । किमीश्वरविषयज्ञानमात्रं निर्वाण-
कारणं किं वा साक्षात्कारः, अथवा यथावत्तत्त्वनिश्चयः । नाऽऽद्यः शास्त्र-
मन्तरेणापि प्राकृतजनवद्देवानामधिपो महादेव इति ज्ञानोत्पत्तिमात्रेण
मोक्षसिद्धौ शास्त्राभ्यासवैफल्यप्रसङ्गात् । नापि द्वितीयः, अनेकमलप्रच-
योपचिर्तानां पिशितलोचनानां पशूनां परमेश्वरसाक्षात्कारानुपपत्तेः ।
तृतीयेऽस्मन्मतापातः पाशुपतशास्त्रमन्तरेण यथावत्तत्त्वनिश्चयानुपपत्तेः ।
तदुक्तमाचार्यैः—

१ क. ख. ग. कारण । च. कारकम् । २ च. 'दिः फलको भिधि । इह तु पारमैश्वर्यदुःखान्त
फलक इह । ३ क. ख. ग. घ. 'यम्' । ४ ख. वैफल्ये । ५ ख. वैकार्ये । ६ ख. 'भ्रान्तु' । ७ च.
'दनु' । ८ क. 'स्वभावा' । ग. घ. 'लभभावा' । ९ ख. 'नावाइसा' । १० ख. 'अह' । ११ घ.
'पञ्चाहारी ययोजितम् । ततः 'कर्म' इत्यत्र 'हा' । १२ क. नातः । १३ घ. 'रकश' । १४ क.
'कामता' । १५ ग. 'जलामता' । १६ ख. 'वैवन्' । १७ घ. 'जानमरि पितो' ।

ज्ञानमात्रे यथाशास्त्रं साक्षाद्दृष्टिस्तु बलं मा ।
पञ्चार्थादन्यतो नास्ति यथावत्तत्त्वनिश्चयः ॥ इति ।

तस्मात्पुरुषार्थकामैः पुरुषधौरेयैः पञ्चार्थप्रतिपादनपरं पाशुपतशास्त्र-
माश्रयणीयम् ॥

इति सर्वदर्शनसंग्रहे नकुलीशपाशुपतदर्शनम् ।

अथ शैवदर्शनम् ॥ ७ ॥

तमिमं परमेश्वरः कर्मादिनिरपेक्षः कारणमितिपक्षं वैषम्यनैर्घृण्यदोष-
दूषितत्वात्प्रतिक्षिपन्तः केचन माहेश्वराः शैवागमसिद्धान्ततत्त्वं यथाव-
दीक्षमाणाः कर्मादिसापेक्षः परमेश्वरः कारणमिति पक्षं कक्षीकुर्वाणाः
पक्षान्तरमुपक्षिपन्ति पतिपशुपाशभेदाश्रयः पदार्था इति ।

तदुक्तं तन्त्रतत्त्वज्ञैः-

त्रिपदार्थं चतुष्पादं महातन्त्रं जगद्गुरुः ।

सूत्रेणैकेन संक्षिप्य ग्राहं विस्तरतः पुनः ॥ इति ।

अस्यार्थः । उक्ताश्रयः पदार्था यस्मिन्सन्ति तन्निपदार्थं विद्याक्रि-
यायोगचर्यायाश्चत्वारः पादा यस्मिन्स्तच्चतुश्चरणं महातन्त्रमिति । तत्र
पञ्चानामस्वतन्त्रत्वात्पाशानामचेतन्यात्तद्विलक्षणस्य पत्युः प्रथममुद्देशः ।
चेतनस्वसाधर्म्यात्पशूनां तदानन्तर्यम् । अंशशिष्टानां पाशानामन्ते
विनिवेश इति क्रमनियमः, दीक्षायाः परमपुरुषार्थहेतुत्वात्तस्याश्च
पशुपाशेश्वरस्यरूपनिर्णयोपायभूतेन मन्त्रैर्मन्त्रेश्वरादिमाहात्म्यनिश्चाय-
यकेन ज्ञानेन विना निष्पादयितुमशक्यत्वात्तद्वबोधकस्य विद्यापादस्य
प्रार्थन्यम् । अनेकविधसाङ्गदीक्षाविधिप्रदर्शकस्य क्रियापादस्य तदान-
न्तर्यम् । योगेन विना नाभिमतप्राप्तिरिति साङ्गयोगज्ञापकस्य योगपा-
दस्य तदुत्तरत्वम् । विहिताचरणनिषिद्धवर्जनरूपां चर्यां विना योगोऽपि
न निर्वहतीति तत्प्रतिपादकस्य चर्यापादस्य चरमत्वमिति विवेकः । तत्र
पतिपदार्थः शिवोऽभिमतः । मुक्तात्मनां विद्येश्वरादीनां च यद्यपि
शिवत्वमस्ति तथाऽपि परमेश्वरपारतन्त्र्यात्स्वातन्त्र्यं नास्ति । ततश्च

१ च 'त्रिपदा शस्त्र' । २ च 'यमिनिरमणीयम्' । ३ च 'शूनां स्त' । ४ ग 'अभिधि' ।

५ म. 'न्ते नि' । ६ क स क्रम नियम' । ७ क 'कथनिबन्धनदीक्षा' । ८ च 'त्रयश्रे' । ९ च.
'यथादत्ते' । १० च. 'विषयस्वर्यो' । ११ च 'योगेनापि' ।

तदनुकरणभुवनादीनां भावानां संनिवेशविशिष्टत्वेन कार्यत्वमवगम्यते ।
तेन च कार्यत्वेनैषां बुद्धिमत्पूर्वकत्वमनुमीयत इत्यनुमानवशात्परमेश्वरप्र-
सिद्धिरुपपद्यते ।

ननु देहस्यैव तावत्कार्यत्वमासिद्धं न हि कचिक्तेनचित्कदाचिद्देहः
क्रियमाणो दृष्टचरः । सत्त्वं तथाऽपि न केनचित्क्रियमाणत्वं देहस्य
दृष्टमिति कर्तृदर्शनापह्नवो न युज्यते तस्यानुमेयत्वेनानुपपत्तेः । देहादिकं
कार्यं भवितुमर्हति संनिवेशविशिष्टत्वाद्दिनश्वरत्वाद्वा घटादिवत्तेन च
कार्यत्वेन बुद्धिमत्पूर्वकत्वमनुमातुं सुकरमेव । विमतं सकर्तृकं कार्यत्वा-
द्घटवद्यदुक्तसाधनं तदुक्तसाध्यं न यदेवं न तदेवं यथाऽऽत्मादि । परमे-
श्वरानुमानप्रामाण्यसाधनानुमानमन्यत्राकारीत्युपरम्यते ।

अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ।

ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा ॥

इति न्यायेन प्राणिकृतकर्मापेक्षया परमेश्वरस्य कर्तृत्वोपपत्तेः । न
च स्वातन्त्र्यविहृतिरिति धीच्यं कारणापेक्षया कर्तुः स्वातन्त्र्यविहृतेरनुप-
लब्धत्वात् । कोपाध्यक्षापेक्षस्य राज्ञः प्रसादादिना दानवत् । तैथोक्तं
सिद्धगुरुभिः—

* स्वतन्त्रस्याप्रयोज्यत्वं कारणादिप्रयोज्यता ।

कर्तुः स्वातन्त्र्यमेतद्धि न कर्माद्यनपेक्षता ॥ इति ।

तथा च तत्तत्कर्माशयवशाद्भोगतत्साधनतदुपादानादिविशेषज्ञः कर्ता-
ऽनुमानादिसिद्ध इति सिद्धम् । तदिदमुक्तं तत्रभवद्भिर्बृहस्पतिभिः—

इह भोग्यभोगसाधनतदुपादानादि यो विजानाति ।

तमृते भवेत्तर्हीदं पुंस्कर्माशयविपाकज्ञम् ॥ इति ।

अन्यत्रापि—

* अप्रयोज्यत्वविपाकत्वम् ।

१ ख. "दिपूर्व" । २ क. ख. "यो यु" । ३ ख. "सिः" । तथाहि । ४ ख. "न वा" ।
५ ख. "मर्यादयानुमानं गु" । ६ ख. ग. "मार्गं गु" । ७ ख. "माने गु" । ८ ख. "वापने यथावोहि
न । ९ ख. "तोऽगच्छत्वात्" । १० ख. "दुःखमे" । ११ ख. "मन्त्रव्यम्" । १२ ख. "योरात्य" । १३ ख.
ख. ग. घ. ययो" । १४ न कोपाध्यक्षापेक्षया । १५ ख. "यनपक्षया" । १६ ख. "मार्गित" ।
१७ क. ख. ग. घ. यतः इ" ।

विवादाध्यासितं सर्वं बुद्धिमत्पूर्वकर्तृकम् ।

कार्यत्वादावयोः सिद्धं कार्यं कुम्मादिकं यथा ॥ इति ।

सर्वात्मकत्वादेवास्य सर्वज्ञत्वं सिद्धम् । अज्ञस्यै करणासंभवात् ।

उक्तं च श्रीमन्मृगेन्द्रैः-

सर्वज्ञः सर्वकर्तृत्वात्साधनाङ्गफलैः सह ।

यो यज्जानाति कुरुते स तदेवेति सुस्थितम् ॥ इति ।

अस्तु तर्हि स्यतन्त्र ईश्वरः कर्ता स तु तावदशरीरः, घटादिकार्यस्य शरीरयता कुलालादिना क्रियमाणत्वदर्शनात् । शरीरयत्वे चास्मदादि-
र्घदीश्वरः क्लेशयुक्तोऽसर्वज्ञः परिमितशक्तिं प्राप्नुयादिति चेन्मैवं संस्थाः ।
अशरीरस्याप्यात्मनः स्वशरीरस्पन्दादौ कर्तृत्वदर्शनादभ्युपगम्यापि ब्रूमहे
शरीरयत्वेऽपि मगवतो न प्रागुक्तदोषानुपपन्नः । परमेश्वरस्य हि मलक-
मादिपाशजालासंभवेन प्राकृतं शरीरं न भवति किं तु शाक्तं च क्तिरु-
पैरीशानादिभिः पञ्चभिर्मन्त्रैर्मस्तकादिकल्पनायामीशानमस्तकस्तत्पुरु-
षवक्त्रोऽघोरहृदयो वामदेवगुह्यः सद्योजातपाद ईश्वर इति प्रसिद्ध्या
यथाक्रमानुग्रहतिरोभावादानलक्षणस्थितिलक्षणोद्भवलक्षणकृत्यपञ्चक-
कारणं स्वेच्छानिर्मितं तच्छरीरं न चास्मच्छरीरसदृशम् ।

तदुक्तं श्रीमन्मृगेन्द्रैः-मैलाद्यसंभवाच्छाक्तं यपुर्नैतादृशं प्रभोः ॥ इति ।

अन्यत्रापि-

तद्वपुः पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चकृत्योपयोगिभिः ।

ईशतत्पुरुषाघोरवामाद्यैर्मस्तकादिर्मत ॥ इति ।

ननु पञ्चवक्त्रस्त्रिपञ्चहगित्यादिनाऽऽगमेषु परमेश्वरस्य मुख्यत एव
शरीरेन्द्रियादिषोऽश्रूयत इति चेत्सत्यं निराकारे ध्यानपूजाद्यसंभवेन
भक्तानुग्रहकरणाय तत्तदाकारग्रहणाविरोधात् ।

तदुक्तं श्रीमत्पौष्करे-

साधकस्य तु रक्षार्थं तस्य रूपमिदं स्मृतम् ॥ इति ।

१ य. 'मरुतपूर्वकम्' । २ य. 'सर्वकर्तृ-वा' । ३ ख 'अन्यस्य कार' । ४ य 'कार' ।
५ मृगेन्द्रैः । ६ क. ग. घ. यो यं जानाति । ७ क. ग. तदेवेति । ख तदेवेति । ८ य. 'तं स ता' ।
९ 'तु शाक्त' । १० क. 'माणकत्वं' । ११ य. 'वदनीय' । १२ क. ख. ग. घ. शक्तिः ।
१३ ख. 'य' 'मैव' । १४ ख. 'मां अग्रजा' । १५ य. 'मन्त्रैः' । १६ ख. ग. मूल । १७ य.
'पदादिभिः' । १८ य. 'दिभिस्तैः' ।

अन्यत्रापि—

आकारवांस्त्वं नियमादुपास्यो

न वस्त्वनाकारमुपैति बुद्धिः ॥ इति ।

कृत्यपञ्चकं च प्रप्रञ्चितं भोजराजेन—

पञ्चविधं तत्कृत्यं सृष्टिस्थितिसंहारतिरोभावः ।

तद्वदनुग्रहकरणं प्रोक्तं सततोदितस्यास्य ॥ इति ।

एतच्च कृत्यपञ्चकं शुद्धाध्वविषये साक्षाच्छिवकर्तृकं कृच्छ्राध्वविषय-
स्वनन्तादिद्वारेणेति विवेकः । तदुक्तं श्रीमत्करणे—

शुद्धेऽध्वनि शिवः कर्ता प्रोक्तोऽनन्तोऽहिते प्रभोः ॥ इति ।

एवं च शिवशब्देन शिवत्वयोगिनां मन्त्रमन्त्रेश्वरमहेश्वरमुक्तात्म-
शिवानां सवाचकानां शिवत्वप्राप्तिसार्धनेन दीक्षादिनोपायकलापेन सह
पतिपदार्थं संग्रहः कृत इति बोद्धव्यम् । तदित्थं पतिपदार्थो निरूपितः ।

संप्रति पशुपदार्थो निरूप्यते—अनणुक्षेत्रज्ञादिपदवेदनीयो जीवात्मा
पशुः, न च चार्वाकादिबेदेहादिरूपः । नान्यदृष्टं स्मरत्यन्य इति
न्यायेन प्रतिसंधानानुपपत्तेः । नापि नैयायिकादिष्वत्पकाश्यः, अनव-
स्थाप्रसङ्गात् ।

तदुक्तम्—

आत्मा यदि मवेन्मेयस्तस्य माता मवेत्परः ।

पर आत्मा तदानीं स्यात्स परो यदि दृश्यते ॥ इति ।

न च जैनवदव्यापकः, नापि बौद्धवत्क्षणिकः । देशकालान्यामनव-
च्छिन्नत्वात् । तदप्युक्तम्—

अनवच्छिन्नसद्भावं वस्तु यद्देशकालतः ।

तन्नित्यं विमु चेच्छन्तीत्यात्मनो विमुनित्यता ॥ इति ।

नाप्यद्वैतवादिनामिविकः, मोगप्रातिनियमस्थ पुरुषबहुत्वज्ञापकस्य
संभवात्, नापि सांस्यानामिवाकर्ता पाशजालापोहने नित्यनिरतिशय-
हृक्क्रियारूपचैतन्यात्मकाशिवत्वश्रवणात् । तदुक्तं श्रीमन्मृगेंद्रैः—

पाशान्ते शिवताश्रुतेः ॥ इति ।

चैतन्यं हृक्क्रियारूपं तदस्याऽऽत्मनि सर्वदा ।

सर्वतश्च यतो मुक्तौ श्रूयते सर्वतोमुखम् ॥ इति ।

१ घ. 'हृणाध्व' । २ च. 'मन्त्रेश्व' । ३ च. 'पदेन' । ४ घ. 'सर्वतः' । ५ क. 'त. ग.
घ. अनुशे' । ६ क. 'रा. घ. 'तित्यन्तु' । ७ ख. 'यिक्तव' । ८ च. 'रः । प' । ९ घ. 'नामेवा' ।
१० घ. 'प. घ. 'मन्त्रे । पा' ।

तत्त्वप्रकाशोऽपि-

मुक्तात्मानोऽपि शिवाः किं चैते तत्प्रसादतो मुक्ताः ।

सोऽनादिमुक्त एको विज्ञेयः पञ्चमन्त्रतनुः ॥ इति ।

पञ्चविधः, विज्ञानाकलप्रलयाकलसकलमेवात् । तत्र प्रथमो विज्ञानयोगसंन्यासैर्भगिन यो कर्मक्षये सति कर्मक्षयार्थस्य कलादिमो-
गबन्धस्याभावात्केवलमलमात्रयुक्तो विज्ञानाकल इति व्यपदिश्यते ।
द्वितीयस्तु प्रलयेन कलोदरूपसंहारान्मलकर्मयुक्तः प्रलयाकल इति
व्यपदिश्यते । तृतीयस्तु मलमायाकर्मात्मकबन्धत्रयसहितः सकल इति
+संलप्यते । तत्र प्रथमो द्विप्रकारो भवति समाप्तकलुषासमाप्तकलुषमे-
वात् । तत्राऽऽद्यान्कालुष्यपरिपाकवतः पुरुषधैर्यानधिकारयोग्यान-
नुगृह्यानन्तादिविद्येश्वरादपदं प्रापयति । तद्विद्येश्वरादक निर्विद्वं
बहुदैवत्ये-

अनन्तश्चैव सूक्ष्मश्च तथैव च शिवोत्तमः ।

एकनेत्रस्तथैवैकरुद्रश्चापि त्रिमूर्तिकः ॥

भीकण्ठश्च शिखण्डी च प्रोक्ता विद्येश्वरा इमे ॥ इति ।

अन्यान्तसप्तकोटिसंख्यातान्मन्त्राननुग्रहकरणान्विधत्ते, तदुक्तं तत्त्वप्र-
काशे-

पञ्चविधः प्रोक्ता विज्ञानप्रलयकेवली सकलः ।

मलयुक्तस्तत्राऽऽद्यो मलकर्मयुतो द्वितीयः स्यात् ॥

मलमायाकर्मयुतः सकलस्तेषु द्विधा भवेदाद्यः ।

आद्यः समाप्तकलुषोऽसमाप्तकलुषो द्वितीयः स्यात् ॥

आद्याननुगृह्य शिवो विद्येशत्वे नियोजयत्यष्टौ ।

मन्त्राश्च करोत्यपरांस्ते प्रोक्ताः कोटयः सप्त ॥ इति ।

सोमशंभुनाऽप्यभिहितम्-

विज्ञानकलनामैको द्वितीयः प्रलयाकलः ।

तृतीयः सकलः शास्त्रेऽनुग्राह्यान्निविधो मतः ॥

+ सम्यगुच्यते । प. पु टि ।

१ य 'खेयने' । २ ग. वा कर्मक्षयार्थस्य । ३ क स य 'लम्बा' । ४ क स, ग, 'नका' ।
५ य 'प्यत' । ६ स. 'ज्ञाना' । ७ य 'ग्रन्थो म' । ८ क. स ग युक्तो द्वि' । ९ स. युक्तः
स' । १० द. 'ज्ञाना' ।

तत्राऽऽद्यो मलमात्रेण युक्तोऽन्यो मलकर्मभिः ।

कलादिभूमिपर्यन्ततत्त्वैस्तु सकलो युतः ॥ इति ।

प्रलयाकलोऽपि द्विविधः—पक्वपाशद्वयः, तद्विलक्षणश्च । तत्र प्रथमो मोक्षं प्राप्नोति द्वितीयस्तु पुर्यष्टकयुतः कर्मवशाच्चानाविधजन्ममा-
ग्भवति । तदप्युक्तं तत्त्वप्रकाशे—

प्रलयाकलेषु येषामर्पकमलकर्मणी व्रजन्त्येते ।

पुर्यष्टकदेहयुता योनिषु निसिलासु कर्मवशात् ॥ इति ।

पुर्यष्टकमपि तत्रैव निर्दिष्टम्—

स्यात्पुर्यष्टकमन्तःकरणं धीः कर्म करणानि । इति ।

विवृतं चाघोरशिवाचार्येण—पुर्यष्टकं नाम प्रतिपुरुषं नियतः सर्गादा-
रस्य कल्पान्तं मोक्षान्तं यो स्थितः पृथिव्यादिकलापर्यन्तस्त्रिंशत्तत्त्वात्मकः
सूक्ष्मो देहः ।

तथा चोक्तं तत्त्वसंग्रहे—

बहुधाद्यस्तत्त्वगणः प्रतिपूत्रियतः कलान्तोऽयम् ।

पर्यटति कर्मवशाद्बुधनजदेहेष्वयं च सर्वेषु ॥ इति ।

तथा चापमर्थः समपद्यत—अन्तःकरणशब्देन मनोबुद्ध्यहंकारचित्तवा-
चिनाऽन्यान्यपि पुंसो भोगक्रियायामन्तरङ्गाणि कलाकालनिर्यतिवि-
धारागप्रकृतिगुणारयानि सप्त तत्त्वान्युपलक्ष्यन्ते धीकर्मशब्देन ज्ञेयानि
पञ्चभूतानि तत्करणानि च तन्मात्राणि विवक्ष्यन्ते करणशब्देन ज्ञानक-
मैन्द्रियदशकं संगृह्यते ।

ननु श्रीमत्कालोत्तरे—

शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं रसो गन्धश्च पञ्चकम् ।

बुद्धिर्मनस्त्वहंकारः पुर्यष्टकमुदाहृतम् ॥

इति श्रूयते, तत्कथमन्यथा कथ्यते । अद्भ्यास्त एव च तत्रभवता रौमका-
ण्डेन तत्सूत्रं शक्तत्वपरतया व्याख्यासीत्यलमतिप्रपञ्चेन । तथाऽपि कथं
पुनरस्य पुर्यष्टकत्वं भूततन्मात्रबुद्धीन्द्रियकर्मैन्द्रियान्तःकरणसंज्ञैः पञ्च-

१ य 'पक्व मलकर्मणी ईश्वरेरणविवशा जन्ममृता पुनर्प्रजन्त्ये' । पुं १२ क. ख. ग 'मेषि पुनर्प्रजन्त्ये' । पुं १३ य 'रणधीकर्मकार' । ४ च. कलान्तः । ५ क ग घ 'पाऽवस्थि' । ६ य. 'र' या । ७ क ख ग घ 'कलनि' । ८ क 'यत्तवि' । ९ य 'लभ्यन्ते' । १० ख य कार-
णानि । ११ क ख ग घ. 'न्ते कार' । १२ ख समाप्यते । १३ य स्परछो य' । १४ क ख.
ग. घ. ङ. रामकण्ठे । १५ य 'अ पञ्चत्व' । १६ 'अ त्रिंशत्तत्त्व वाचक' ।

भिर्द्विर्गस्तत्करणेन प्रधानेन कलादिपञ्चकात्मना वर्गेण चाऽऽरब्धत्वादित्य-
विरोधः । तत्र पुर्यष्टकयुतान्विशिष्टपुण्यसंपन्नान्कांश्चिदनुगृह्य भुवनपति-
त्वंमत्र महेश्वरोऽनन्तः प्रयच्छति । तदुक्तम्-

कांश्चिदनुगृह्य वितरति भुवनपतित्वं महेश्वरस्तेषाम् ॥ इति ।

सकलोऽपि द्विविधः । एककलुषापक्वकलुषभेदात् । तत्राऽऽद्यान्परमे-
श्वरस्तत्परिपाकपरिपाक्या तदनुगुणशक्तिपातेन मण्डलपाद्यष्टादशोत्तरशतं
मन्त्रेश्वरपदं प्रापयति । तदुक्तम्-

शेषा भवन्ति सकलाः कलादियोगादहर्मुखे काले ।

शतमष्टादश तेषां कुरुते स्वयमेव मन्त्रेशान् ॥

तत्राष्टौ मण्डलिनः क्रोधाद्यास्तत्समाश्च धीरेशः ।

श्रीकण्ठः शतरुद्राः शतमित्यष्टादशाम्यधिकम् ॥ इति ।

तत्परिपाकाधिक्यनिरोधेन शक्त्युपसंहारेण वीक्षाकरणेन मोक्षप्रदौ
भवत्याचार्यमूर्तिमास्थाय परमेश्वरः । तदप्युक्तम्-

परिपक्वमलानेतानुत्सादनेहेतुशक्तिपातेन ।

योजयति परे तत्त्वे स दीक्षयाऽऽचार्यमूर्तिस्थः ॥ इति ।

श्रीमन्मृगेन्द्रेऽपि-

पूर्यं व्यत्यासितस्याणोः पाशजालमपोहति इति ।

व्याकृतं च नारायणकण्ठेन तत्सर्वं तत एवावधार्यम् । अस्माभिस्तु
विस्तरमिया न प्रस्तूयते । अपक्वकलुषान्वद्भान्भोगमाजो विधत्ते
परमेश्वरः कर्मवशात् । तदप्युक्तम्-

बन्धाञ्छेषानपरान्विनियुक्ते भोगभुक्तये पुंसः ।

तत्कर्मणामनुगमादित्येवं कीर्तिताः पशवः ॥ इति ।

अथ पाशपदार्थः कथ्यते । पाशश्चतुर्विधः । मलकर्ममायारोधशक्तिमे-
धात् ।

ननु-शैवागमेषु मुरयं पतिपशुपाशा इति क्रमात्रितयम् ।

तत्र पतिः शिव उक्तः पशवो ह्यणवोऽर्थपञ्चकं पाशाः ॥

इति पाशः पञ्चविधः कथ्यते तत्कथं चतुर्विध इति गण्यते । उच्यते-
बिन्दोर्मापात्मनःशिवतत्त्वपदवेदनीयस्य शिवपदभासिलक्षणपरममुक्तय-

१ क. ख. ग. कारणेन । २ व. ख. ग. घ. 'धककलुषा' । ३ क. ग. 'तव मन्त्र म' ।
४ ग. क. धि । ५ ख. महेश्वर । ६ क. ग. 'शतम्' । ७ घ. शतरुद्रः । ८ ड. 'नश' । ९ क. ग.
घ. कीर्तते ।

पेक्षया पाशत्वेऽपि तद्योगस्य विद्येश्वरादिपदप्राप्तिहेतुत्वेनापरमुक्तित्वा-
त्पाशत्वेनानुपादानमित्यविरोधः । अत एवोक्तं तत्त्वप्रकाशे—पाशाश्चतु-
र्विधाः स्युरिति—

श्रीमन्मृगेन्द्रेऽपि— . . .

प्रावृत्तीशौ बलं कर्म मायाकार्यं चतुर्विधम् ।

पाशजालं समासेन धर्मनाम्नैव कीर्तिताः ॥ इति ।

अस्यार्थः—प्रावृणोति प्रकर्षेणाऽऽच्छादयत्यात्मनो दृक्क्रिये इति
प्रावृत्तिः स्वाभाविक्यशुचिर्मलः स च ईष्टे स्वातन्त्र्येणेति ईशः ।

तदुक्तम्—

एको ह्यनेकशक्तिर्वृक्क्रिययोच्छेदको मलः पुंसः ।

तुपतण्डुलवज्ज्ञेयस्ताम्राश्रितकालिकावद्वा ॥ इति ।

बलं रोधशक्तिः । अस्याः शिवशक्तेः पाशाधिष्ठानेन पुरुषतिरोधाय-
कत्वादुपचारेण पाशत्वम् । तदुक्तम्—

तासामहं वरा शक्तिः सर्वानुग्राहिका शिवा ।

धर्मानुवर्तनादेव पाश इत्युपचर्यते ॥ इति ।

क्रियते फलार्थमिरिति कर्म धर्माधर्मात्मकं बीजाद्भुरवत्प्रवाहरूपे-
णानादि । यथोक्तं श्रीमत्किरणे—

यथाऽनादिर्मलस्तस्य कर्माल्पकमनादिकम् ।

यद्यनादिरसं सिद्धं वैचित्र्यं केन हेतुना ॥ इति ।

मार्त्यस्यां शक्त्यात्मना प्रलये सर्वं जगत्पृष्टी व्यक्तिमायातीति माया ।
यथोक्तं श्रीमत्सौरभेये—

शक्तिरूपेण कार्याणि तल्लीनानि महाक्षये ।

विकृतौ व्यक्तिमायाति सा कार्येण कलादिना ॥ इति ।

यद्यप्यत्र बहु चतुर्व्यमस्ति तथाऽपि ग्रन्थभूयस्त्वभयादुपरम्यते । तदि-
त्थं पतिपशुपाशपदार्थास्त्रयः प्रदर्शिताः—

पतिविद्ये तथा विद्या पशुः पाशश्च कारणम् ।

तन्निवृत्ताविति प्रोक्ताः पदार्थाः पद समासतः ॥

१ ग. 'पदाश' । २ क. ख. 'वीशोभ' । च. 'वीशबलेक' । ३ क. बले । ४ ग. जाल म' ।
५ घ. 'ततम् । इ' । ६ घ. 'वृत्ति । स्वा' । ७ ग. 'योडाद' । ८ क. 'म' । तस्म-
न्माहेश्वरी शक्तिः । ९ ख. घ. 'त्रियाक' । १० घ. 'माल' । ११ क. ख. 'म' । १२ घ-
'दिनम् । १३ ख. घ. 'यान्तिता' । १४ क. ग. घ. 'प्राशदिवज' ।

इत्यादिना प्रकारान्तरं ज्ञानरत्नावल्यादौ प्रसिद्धम् ।

सर्वं तत एवावगन्तव्यमिति सर्वं समञ्जसम् ॥

इति सर्वदर्शनसंग्रहे शेषदर्शनम् ।

अथ प्रत्यभिज्ञादर्शनम् ॥ ८ ॥

अन्नापेक्षाविहीनानां जडानां कारणत्वं दुष्यतीत्यपरितुष्यन्तो मत्तान्तरमन्विष्यन्तः परमेश्वरेच्छावशादेव जगन्निर्माणं परिधुष्यन्तः स्वसंवेदनोपपत्त्याऽऽगमसिद्धप्रत्यगात्मतादात्म्ये नानाविधमानमेयादिमेदामेदशा-
लिपरमेश्वरोऽनन्यमुराप्रैक्षित्यलक्षणस्वातन्त्र्यमाकृस्यात्मदर्पणे भावात्म-
तिविम्बवदवभासयदिति भ्रमन्तो बाह्याभ्यन्तरचर्याप्राणायामादिक्लेशप्र-
यासकलंघैर्धुर्येण सर्वमुलभमभिनयं प्रत्यभिज्ञामात्रं परापरसिद्धधुपायम-
भ्युपगच्छन्तः परे माहेश्वराः प्रत्यभिज्ञाशास्त्रमभ्यस्यन्ति । तत्स्वेषत्ताऽपि
न्यरूपि परीक्षकैः-

सत्त्वगुणित्विर्द्युतिर्लघ्वी बृहतीत्युभे विमर्शिन्यौ ।

सर्वैरणविवरणपञ्चकमिति शास्त्रं प्रत्यभिज्ञायाः ॥

तत्रेदं सूत्रम्—

कथंचिदासाद्य महेश्वरः स्या-

द्वास्यं जनस्याप्पुपकारमिच्छन् ।

समस्तसंपत्समवाप्तिहेतुं

तत्प्रत्यभिज्ञामुपपादयामि ॥ इति ।

कथंचिदिति परमेश्वरमिहैगुरुचरणारविन्दगुणलसमाराधनेन परमे-
श्वरपूजितेनैवेत्यर्थः । आसाद्येति आ समन्तात्परिपूर्णतया सादयित्वा
स्वात्मोपभोग्यतां निरर्गलां गमयित्वा तदनेन विदितवेद्यत्वेन परार्थशा-
स्त्रकरणेऽधिकारो दर्शितः । अन्यथा प्रतारणमेव प्रसजेत् । मायोत्तीर्णा
अपि महामायाधिकृता विष्णुविरिञ्चयाद्या यदीयैश्वर्यलेशेनेश्वरीभूताः
स भगवाननवच्छिन्नप्रकाशानन्दस्वातन्त्र्यपरमार्थो महेश्वरः । तस्य

१ क. 'रा नान्य' । २ च. 'यान्प्रति' । ३ घ. 'सर्वं' । ४ घ. 'मभ्यासते । त' । ५ क. ग.
'यन्त त' । ख. 'त्यन्तः त' । ६ ग. 'मिनागु' । ७ क. 'स्वाधीययो' । ८ क. ग. 'प्रसज्येत' ।
'प्रसज्येत' ।

दास्यं दीयतेऽस्मै स्वामिना सर्वं यथामिलपितमिति दासः परमेश्वरस्वरूपस्वातन्त्र्यपात्रमित्यर्थः । जनशब्देनाधिकारिविषयनियमाभावः प्रादर्शि, यस्य यस्य हीदं स्वरूपकथनं तस्य तस्य महाफलं भवति प्रधानस्यैव परमार्थफलत्वात् । तथोपदिष्टं शिवदृष्टौ परमगुरुभिर्मगवत्सोमानन्दनाथपादैः—

एकवारं प्रमाणेन शास्त्राद्वा गुरुवाक्यतः ।

ज्ञाते शिवत्वे सर्वस्थे प्रतिपत्त्या वृद्धात्मना ॥

करणेन नास्ति कृत्यं कापि भावनया सकृत् ।

ज्ञाते सुवर्णे करणं भावेर्नां वा परित्यजेत् ॥ इति ।

अपिशब्देन स्वात्मनस्तदभिन्नतामाविष्कुर्वता पूर्णत्वेन स्वात्मनि परार्थसंपत्त्यतिरिक्तप्रयोजनान्तरावकाशश्च पराकृतः । परार्थश्च प्रयोजनं भवत्येव तल्लक्षणयोगात्, न ह्ययं देवशापः स्वार्थ एव प्रयोजनं न परार्थ इति । अत एवोक्तमक्षपादेन—यमर्थमधिकृत्य प्रवर्तते तत्प्रयोजनमिति । उपशब्दः सामीप्यार्थः, तेन जनस्य परमेश्वरसमीपताकरणमात्रं फलम् । अत एवाऽऽह समस्तेति, परमेश्वरतालाभे हि सर्वाः ह्यंपदतन्निष्पन्दमन्यः संपन्ना एव रोहणाचललाभे रत्नसर्पव इयं । एव ज्ञानमेश्वरतालाभे किमन्यत्प्रार्थनीयम् । तदुक्तमुत्पलाचार्यैः—

भक्तिलक्ष्मीसमृद्धानां किमन्यदुपयोचितम् ।

ऐनया वा वरिष्ठिणां किमन्यदुपयोचितम् ॥ इति ।

इत्थं पठीसमासपक्षे प्रयोजनं निर्दिष्टम् । बहुमीहिपक्षे तूपायः समस्तस्य बाह्याभ्यन्तरस्य नित्या सुखादेर्या संपात्तिद्विः, तथात्यप्रकाशः, तस्याः सम्यगवाप्तिर्यस्याः प्रत्यभिज्ञाया हेतुः सा तथोक्ता, तस्य महेश्वरस्य प्रत्यभिज्ञा प्रतिर्भाभिमुख्येन ज्ञानम् । लोके हि स एवार्थ चैत्र इति प्रतिसंधानेनाभिमुखीभूते वस्तुनि ज्ञानं प्रत्यभिज्ञेति व्यवहिते, इहापि प्रसिद्धपुराणसिद्धैर्गमानुमानादिज्ञातपरिपूर्णशक्तिके

१ क. ख. दास्यादीयं । २ घ. भंडसो । ३ घ. याऽपि वा । स । ४ घ. भिमा क । ५ ख. वनापि प्रजेत् । ६ घ. वनापि प्रजेदिति । ७ घ. नां यजे । ८ घ. रश्मसमोपः शर । ९ क. ग. पदा । ए । १० घ. व । प । ११ ग. एतया । घ. अनया । १२ घ. त्वपादयाम । स । १३ क. नीतितु । ख. घ. नीतितु । ग. नीतितु । १४ ख. घ. तत्त्वप्र । १५ ग. नि धामि । घ. तिपामि । १६ घ. दान्तात्मानादिपरिज्ञा । १७ क. ख. दि परिज्ञा । ग. दि परि शतं प । घ. दिपरिज्ञाते प ।

परमेश्वरे सति स्वात्मन्यभिमुखीभूते तच्छक्तिप्रतिसंधानेन ज्ञानमुदेति नूनं स एवेश्वरोऽहमिति । तामेनां प्रत्यभिज्ञामुपपादयामि, उपपत्तिः संभवः संभवतीति *तत्समर्थाचरणेन प्रयोजनव्यापारेण संपादयामीत्यर्थः । यदीश्वरस्वभाव एवाऽऽत्मा प्रकाशते तर्हि किमनेन प्रत्यभिज्ञाप्रदर्शनप्रपासेनेति चेत्तत्रायं समाधिः—स्वप्रकाशतया सततमवमासमानेऽप्यात्मनि भाषावशान्नागेन प्रकाशने पूर्णतावभाससिद्धये हृक्क्रियात्मकशक्त्या-विष्करणेन प्रत्यभिज्ञा प्रदर्श्यते । तथा च प्रयोगः—अयमात्मा परमेश्वरो भवितुमर्हति ज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वाद्यो यावति ज्ञाता कर्ता च स तावती-श्वरः प्रसिद्धेश्वरवद्वाजवद्वाऽऽत्मा च विश्वज्ञाता कर्ता च तस्मादीश्वरोऽयमिति अवयवपञ्चकस्याऽऽश्रयणं भाषावादेन नैयायिकमतस्य कक्षीकौ-रात् । तदुक्तमुद्वेपकरसूनुना—

कर्तारि ज्ञातरि स्वात्मन्यादिसिद्धे महेश्वरे ।

अजडाल्मा निषेधं वा +सिद्धिं वा विदधीत कः ॥

किंतु मोहवशादस्मिन्दृष्टेऽप्यनुपलक्षिते ।

शक्त्याविष्करणेनेयं प्रत्यभिज्ञोपदर्श्यते ॥

तथा हि—सर्वेषामिह भूतानां प्रतिष्ठा xजीवदाधेया ।

ज्ञानं क्रिया च भूतानां जीवतां जीवनेन मतम् ॥ ५.

तत्र ज्ञानं स्वतः सिद्धं क्रियां +कार्याभिता सती ।

= परैरप्युपलक्ष्येत तस्याऽन्यज्ज्ञानमुच्यते ॥ इति ।

या चैषा प्रतिभा तत्तत्पदार्थक्रमरूपिता ।

अक्रमानन्दचिद्रूपः प्रमाता स महेश्वरः ॥ इति च ।

* तत्समर्थाचरणेत्यस्य विवरणं प्रयोजनेति । प्रयोजनपुस्तकव्यापारः प्रयोजनव्यापारः सकलानुष्ठानेनेत्यर्थः । घ. पु. टि. । + तस्य पञ्चावयवानुमानस्य कक्षीकरणपदानीकारात् । x जरता-सिद्धिम् । १ जीवतामाधये जीवदाधयः । घ. पु. टि. । = कार्याभिता प्रकाशाभितासती भवते । घ. पु. टि. । † तयापरैरपि आत्मोपलक्ष्येत तस्याः । घ. पु. टि. ।

१ घ. क. 'मेता प्र' । २ क. ग. 'वन्तीति' । ३ च. 'प्रत्यभिज्ञाव्या' । ४ ख. 'शमाने' ।

५ घ. 'स' । 'तनति' । ६ ख. 'मय' । ७ ख. 'रः प्रसिद्धः प्र' । ८ क. ग. 'अप्रकाश' । ख. घ. 'अस्य ज्ञा' । ९ क. ख. 'यावदेव नै' । १० ख. 'कंचित्तस्य' । घ. 'कपदस्य' । ११ घ. † 'क्षीकरणात्' ।

त. १२ क. ख. ग. 'द्वयाक' । १३ घ. 'अयमात्मा' । १४ ख. 'भिज्ञा प्रदर्श्यते' । घ. 'भिज्ञाप्रद' ।

१५ घ. 'श्रयः' । 'ज्ञा' । १६ घ. 'वनिमित' । १७ घ. 'भाषावाधेयात्' । १८ ख. 'तत्तत्पदार्थ' ।

१९ क. ख. घ. 'रूपिता' ।

सोमानन्दनाथपादैरपि—

सदा शिवात्मना वेत्ति सदा वेत्ति मंदात्मना इत्यादि ।

ज्ञानाधिकारपरिसमाप्तावपि—

तदैक्येन विना नास्ति संविदां लोकपद्धतिः ।

प्रकाशैक्यात्तदेकत्वं मातृकः स इति स्थितः ॥

स एवार्थमृशत्वेन नियतेन महेश्वरः ।

विमर्श एव देवस्य शुद्धे ज्ञानक्रिये यतः ॥ इति ।

चिद्वृत्तं चाग्निवर्गुत्तार्यैः—“तमेव भान्तमनुमाति सर्वं तस्य भासा सर्व-
मिदं विभाति” इति श्रुत्यो प्रकाशचिद्रूपमाहिम्ना सर्वस्य, भावजातस्य
भासकत्वमभ्युपेयते, ततश्च विषयप्रकाशस्य नीलप्रकाशः पीतप्रकाश
इति विषयोपरागमेदांद्भेदः । वस्तुतस्तु देशकालाकारसंकोचवैकल्याद-
भेद एव स एव चैतन्यरूपः प्रकाशः प्रमातेत्युच्यते । तथा च पठितं
शिवसूत्रेषु—चैतन्यमात्मेति । तस्य चिद्रूपत्वमनवच्छिन्नविमर्शत्वमन्यो-
न्मुखत्वमानन्दैकघनत्वं माहेश्वर्यमिति पर्यायः स एव ह्ययं भावात्मा
विमर्शः शुद्धे पारमार्थिक्यौ ज्ञानक्रिये तत्र प्रकाशरूपता ज्ञानं, स्यतो
जगन्निर्मातृत्वं क्रिया । तच्च निरूपितं क्रियाधिकारे—

एष चाऽऽनन्दशक्तित्वादेवमाभासयत्यसून् ।

भावानिच्छावशादेषां क्रियानिर्मातृतोऽस्य सा ॥ इति ।

उपसंहारेऽपि—

इत्थं तथा घटपटाद्याकारजगदात्मना ।

तिष्ठसोरेवमिच्छैव हेतुकर्तृकृता क्रिया ॥ इति ।

तस्मिन्सतीदमस्तीति कार्यकारणताऽपि या ।

साऽप्यपेक्षाविहीनानां जडानां नोपपद्यते ॥

इति न्यायेन यतो जडस्य न कारणता न वाऽजीश्वरस्य चेतन-
स्यापि तस्मात्तेन तेन जगद्गतजन्मस्थित्यादिभावविकारतत्तद्भेदक्रियास-
हस्ररूपेण स्थातुमिच्छोः स्वतन्त्रस्य भगवतो महेश्वरस्येच्छैवोत्तरोत्तर-

१ ग. महात्मना । २ ख. शिपति । ३ क ख. ग. 'बायष्ट' । 'बावष्ट' । घ. 'यविष्ट' ।
४ क. स ग घ 'साचार्ये' । ५ क. घ. ग. 'सा न प्र' । ६ ख. 'स्यविमर्शस्य' । ७ ख.
'विगुणत्वमा' । ८ स. एवाहं मा' । ग. एवमेह मा' । ९ क. घ. इह मा' । १० क. ग. घ. द.
'तवास्य सा । इति । ख. 'तत्त्वस्ये' । ११ ख. 'न ज' ।

मुच्छूनस्वभावा क्रिया विश्वकर्तृत्वं बोध्यत इति । इच्छामात्रेण जग-
न्निर्माणमित्यत्र दृष्टान्तोऽपि स्पष्टं निर्दिष्टः—

योगिनामपि मृद्बीजे विनैवेच्छावशेन यत् ।

घटादि जायते तत्तत्स्थिरस्वार्थक्रियाकरम् ॥ इति ।

यदि घटादिकं प्रति 'मृदाद्येव परमार्थतः कारणं स्यात्तर्हि कथं
योगीच्छामात्रेण घटादिजन्म स्यात् । अथोच्येतान्य एव मृद्बीजा-
दिजन्या घटाङ्कुरादयो योगीच्छाजन्यास्त्वेन्या एवेति तत्रापि बोध्यसे
सामग्रीभेदात्तावत्कार्यभेद इति सर्वजनप्रसिद्धम् । ये तु घर्णयन्ति
नोपादानं विना घटाद्युत्पत्तिरिति योगी त्विच्छया परमाणून्यापारय-
यन्संघटयतीति तेऽपि बोधनीयाः—यदि परिहृष्टकार्यकारणभावविपर्य-
यो न लभ्येत तर्हि घटे, मृद्वण्डचक्रादिदेहे स्त्रीपुरुषसंयोगादि सर्वमपे-
क्ष्येत तथा च योगीच्छासमनन्तरसंजातघटदेहादिसंभवो दुःसमर्थ एव
स्याच्चेतन एव तु तथा मार्ति मगवान्भूरिभगो महादेवो निर्यत्यनुवर्ते-
नोल्लङ्घयनघनतरस्यातन्य इति पक्षे न काचिदनुपपत्तिः । अत एवोक्तं
बसुगुप्ताचार्यैः—

निरुपादानसंभारमैमित्तायेव तन्वते ।

जगच्चित्रं नमस्तस्मै कलौश्लाघ्याय शूलिनः ॥ इति ।

ननु प्रत्यगात्मनः परमेश्वरामिन्नत्वे संसारसंबन्धः कथं भवेदिति चेत्त-
त्रोक्तमागमाधिकारे—

एष प्रमाता मायान्धः संसारी कर्मबन्धनः ।

विंध्यादिज्ञापितैश्वर्यश्रिद्धनो मुक्त उच्यते ॥ इति ।

ननु प्रमेयस्य प्रमात्रमिन्नत्वे बन्धमुक्तयोः प्रमेयं प्रति को विशेषः ।
अत्राप्युत्तरमुक्तं तत्त्वार्थसंग्रहाधिकारे—

मेयं साधारणं मुक्तः स्वात्माभेदेन मेन्यते ।

महेश्वरो यथा बद्धः पुनरत्यन्तभेदवत् ॥ इति ।

१ घ. 'भावक्रिया' । २ घ. 'स्वात्मक्रियात्मकमिति' । ३ क ख. ग. घ. 'स्ववन्त्य ए' । घ.
'न्यास्तदन्या' । ४ ख. 'त्विच्छाप' । ५ घ. 'दृष्टका' । ६ न. 'ति मर्षो भूरिभाव इति मर्षो म' ।
७ ख. भागो । ८ ख. 'यन्यानु' । ९ घ. 'तैनमुल्लङ्घ्य घ' । १० घ. 'रस्वामि' । ११ ख. 'मसिता'
वेद्यत' । १२ क. ख. ग. घ. 'गानायाय' । १३ घ. 'विज्ञानज्ञा' । १४ ख. 'बद्धमु' । १५ स. 'योः'
योः । १६ ख. 'मुच्यते' ।

नन्वात्मनः परमेश्वरत्वं स्वाभाविकं चेन्नार्थः प्रत्यभिज्ञाप्रार्थनया न हि बीजमप्रत्यभिज्ञातं सति सहकारिसाकल्येऽङ्कुरं नोत्पादयति, तस्मात्कस्माद्वाऽऽत्मप्रत्यभिज्ञाने निर्वन्ध इति चेदुच्यते—शृणु तावदिदं रहस्यं, द्विविधा ह्यर्थक्रिया बाह्याङ्कुरादिका प्रमातृविश्रान्तिचमत्कारसारा प्रीत्या-दिरूपा च तत्राऽऽद्या प्रत्यभिज्ञानं नापेक्षते, द्वितीया तु तदपेक्षत एव । इहाप्पहमीश्वर इत्येवंभूतचमत्कारसारा परापरसिद्धिलक्षणजीवात्मैकत्व-शक्तिविभूतिरूपार्थक्रियेति स्वरूपप्रत्यभिज्ञानमपेक्षणीयम् । ननु प्रमातृ-विश्रान्तिसारार्थक्रिया प्रत्यभिज्ञानेन विना हृष्टा सती तस्मिन्हेति क हृष्टम् । अत्रोच्यते नायकगुणगणसंश्रवणप्रवृद्धानुरागा का चन कामिनी मदनविह्वला विरहक्लेशमसहमाना मदनलेखावलम्बनेन स्वावस्थानिवेद-नानि विधत्ते, तथा वेगात्तन्निकटमर्त्यपि तस्मिन्नवलोकितेऽपि तदव-लोकनं तदीयगुणपरामर्शाभावे जनसाधारणत्वं प्राप्ते हृदयंगमभावं न लभते । यदा तु * मूर्तिवचनांचदीयगुणपरामर्शं करोति तदा तत्क्षण-मेव पूर्णभावमत्येति । एवं स्वात्मनि विश्वेश्वरात्मना मासमानेऽपि तन्नि-र्मासनं तदीयगुणपरामर्शविरहसमये पूर्णभावं न संपादयति यदा तु गुरु-वचनादिना सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वादिलक्षणपरमेश्वरोत्कर्षपरामर्शो जायते तदा तत्क्षणमेव पूर्णात्मतालाभः । तदुक्तं चतुर्थे विमर्शे—

तैस्तैरप्युपयाचितैरुपनंतस्तस्याः स्थितोऽप्यन्तिके
कान्तो लोकसमान एवमपरिज्ञातो न रन्तुं यथा ।
लोकस्यैष तथाऽनपेक्षितगुणः स्वात्माऽपि विश्वेश्वरो
मैवायं निजवैमवाय तादृशं तत्प्रत्यभिज्ञोदिता ॥ इति ।

अभिनवगुप्तादिमिराचार्यैर्विहितप्रतानोऽपि अयमर्थः संग्रहमुपक्रम-
माणैरस्माभिर्विस्तरमभिया न प्रतानित इति सर्वं शिवम् ।

इति सर्वदर्शनसंग्रहे प्रत्यभिज्ञादर्शनम् ।

+ निरुद्धवतिसत्यादिवचनादि वा । घ पु. टि. ।

१ ख 'सा प्रथमया' । २ ख. 'गवे स' । ३ क. 'बन्धन इ' । ग. 'निबन्धन इ' । ४ ख. 'य सा त' । ५ ख. 'न य' । ६ क. घ. 'ट्यन्ति' । ७ क. 'पि तदी' । ख. 'पि ते तद' । घ. 'पि तमये' । ८ ख. ग. 'य त' । ९ ख. ग. 'दृष्टो' । १० क. ख. ग. घ. 'जादेना तदी' । ११ घ. 'मयेति' । १२ क. ख. ग. घ. 'न स' । १३ घ. 'पुण्या' । १४ घ. 'वामावः । त' । १५ ख. 'नत तस्या' । १६ क. ख. ग. घ. 'नैवाय' । १७ ख. 'दिदं त' । १८ क. 'मयं स' । १९ क. घ. 'निरानन्द' ।

अथ रसेश्वरदर्शनम् ॥ ९ ॥

अपरे माहेश्वराः परमेश्वरतादात्म्यवादिनोऽपि पिण्डस्थैर्ये सर्वाभि-
मता जीवन्मुक्तिः सेत्स्यतीत्यास्थाः ॥ पिण्डस्थैर्योर्पापं पारदादिपदवेद-
नीयं रसमेव संगिरन्ते । रसस्य पारदत्वं संसारपरपारप्रापणहेतुत्वेन ।
तदुक्तम्—

संसारस्य परं पारं दत्तेऽसौ पारदः स्मृतः ॥ इति ।^१

रसाणवेऽपि—

पारदो गदितो यस्मात्परार्थं साधकोत्तमैः ।

सुप्तोऽयं मत्समो देवि ममं प्रत्यङ्गसंभवः ॥

मम देहरसो यस्माद्रसस्तेनायमुच्यते ॥ इति ।

प्रकारान्तरेणापि जीवन्मुक्तियुक्तौ नेयं वाचोयुक्तिर्युक्तिमतीति
चेन्न पदस्यपि दर्शनेषु देहपातानन्तरं मुक्तेरुक्ततया तत्र विश्वासानुप-
पत्त्या निर्विचिकित्सप्रवृत्तेरनुपपत्तेः । तदप्युक्तं तत्रैव—

पददर्शनेऽपि मुक्तिस्तु दर्शिता पिण्डपातने ।

करामलकवत्साऽपि प्रत्यक्षा नोपलभ्यते ।

तस्मात्तं रक्षयेत्पिण्डं रसैश्चैव रसायनैः ॥ इति ।

गोविन्दभगवत्पादाचार्यैरपि—

इति धनशरीरमोगान्मत्वा नित्यान्सदैव यतनीयम् ।

मुक्तौ सा च ज्ञानात्तच्चाभ्यासात्स च स्थिरे देहे ॥ इति ।

ननु विनश्वरतया दृश्यमानस्य देहस्य कथं नित्यत्वमयसीयत इति
चेन्मैयं मंस्थाः पादकौशिकस्य शरीरस्यानित्यत्वेऽपि रसाभ्रकपदाभिलष्य-
हरगोरीसृष्टिजातस्य नित्यत्वोपपत्तेः ।

तथा च रसहृदये—

ये चात्यक्तशरीरा हरगोरीसृष्टिजान्तरं प्राप्ताः ।

बन्धास्ते रससिद्धा मन्त्रगणः किंकरो येषाम् ॥ इति ।

तस्माज्जीवन्मुक्तिं समीहमानेन योगिना प्रथमं दिव्यतनुर्विधेया ।
हरगोरीसृष्टिसंयोगजनितत्वं च रसस्य हरजत्वेनाभ्रकस्य गोरीसंभवत्वेन
तत्तदात्मकत्वमुक्तम्—

१ घ. 'पायप' । २ घ. 'सा' । बन्धास्ते । ३ घ. मुक्तास्ते । ४ घ. 'टिजान्तरत्वं
हरगोरीसंयोगजनितत्वं' । ५ च. 'योगीश्वरिणा' ।

अग्रकस्तव बीजं तु मम बीजं तु पारदः ।

अनयोर्मेलनं देवि भृत्युदारिद्र्यनाशनम् ॥ इति ।

अत्यल्पमिदमुच्यते, देवदैत्यमुनिमानवादिषु बहवो रससामर्थ्यादिव्यं देहमाश्रित्य जीवन्मुक्तिमाश्रिताः श्रूयन्ते रसेश्वरसिद्धान्ते—

देवाः केचिन्महेशाद्या दैत्याः काञ्च्यपुरःसराः ।

मुनयो बालखिल्याद्या नृपाः सोमेश्वरादयः ॥

गोविन्दभगवत्पादाचार्यो गोविन्दनायकः ।

चर्वटिः कपिलो व्यालिः कांपालिः कन्दलायनः ॥

एतेऽन्ये बहवः सिद्धा जीवन्मुक्ताश्चरन्ति हि ।

तनुं रसमयीमाप्य तदात्मककथाचणाः ॥ इति ।

अयमेवोत्सार्थः परमेश्वरेण परमेश्वरीं प्रति प्रपञ्चितः—

कर्मयोगेण देवेशि प्राप्यते पिण्डधारणम् ।

रसश्च पवनश्चेति कर्मयोगो द्विधा स्मृतः ॥

मूर्छितो हरति व्याधीन्मृतो जीवयति स्वयम् ।

चन्द्रः खेचरतां कुपाद्रसो वायुश्च भैरवि ॥ इति ।

मूर्छितस्वरूपमप्युक्तम्—

नानावर्णो भवेत्सूतो विहाय घनचापलम् ।

लक्षणं दृश्यते यस्य मूर्छितं तं वदन्ति हि ॥

आर्द्रत्वं च घनत्वं च तेजो गौरवचापलम् ।

यस्येतानि न दृश्यन्ते तं विद्यान्मृतसूतकम् ॥ इति ।

अन्यत्र चन्द्रस्वरूपमप्यप्यधायि—

अक्षतश्च लघुद्राघी तेजस्वी निर्मलो गुरुः ।

स्फोटनं पुनरावृत्ती चन्द्रसूतस्य लक्षणम् ॥ इति ।

ननु हरगौरीमृष्टिसिद्धी पिण्डस्थैर्यमांस्थानुं पायन्ते तत्सिद्धिरेव कथमिति चेन्न, अष्टादशसंस्कारवशात्तदुपपत्तेः । तदुक्तमाचार्यः—

तस्य हि साधनविधौ मुधियां प्रतिकर्मनिर्मलाः प्रथमम् ।

अष्टादश संस्कारा विज्ञातव्याः प्रयत्नेन ॥ इति ।

१ घ. 'घोऽमी वसिष्ठाया । २ घ. 'पर्वटिः । ३ घ. 'कपाटिः । ४ घ. 'नदी प्राप्य तपा-
नानोऽपचारणम् । ५ घ. 'वर्णः । ६ घ. 'ग. तस्य । ७ घ. 'काटनाम् । ८ घ. 'मृगः
प्रथमः । म' ।

तेच संस्कारा निरूपिताः—

स्वेदनमर्दनमूर्छनस्थापनपातननिरोधनियमाश्च ।

दीपनगगनघ्रासप्रमाणमथ जारणा पिधानम् ॥

गर्भेभृतिषाह्यवृत्तिक्षारणसरागंसारणाश्चैव ।

क्रामणवेधौ भक्षणमटावशधेति रसकर्म ॥ इति ।

तत्प्रपञ्चस्तु गोविन्दभगवत्पादाचार्यसर्वज्ञरामेश्वरभट्टारकप्रभृतिभिः
प्राचीनैराचार्यैर्निरूपित इति ग्रन्थभूयस्त्वमयादुदास्यते ।

न च रसशास्त्रं धातुवादाथमेवेति मन्तव्यं देहवेधद्वारा मुक्तेरेव पर-
मप्रयोजनत्वात् । तदुक्तं रसार्णवे—

लोहवेधस्त्यया देव यद्वत्तं परमीशितः ।

तं देहवेधमाचक्ष्व येन स्यात्स्वेचरी गतिः ॥

यथा लोहे तथा देहे कर्तव्यः सूतकः संता ।

समानं कुरुते देवि प्रत्ययं देहलोहयोः ।

पूर्वं लोहे परीक्षेत पश्चाद्देहे प्रयोजयेत् ॥ इति ।

ननु साध्विदानन्दात्मकपरतत्त्वस्फुरणादेव मुक्तिसिद्धौ किमनेन दिव्य-
देहसंपादनेन प्रयासेनेति चेत्तदेतद्वार्ता वार्ताशरीरालाभे तद्वाताया अयो-
गात् ॥

तदुक्तं रसहृदये—

गलितानल्पविकल्पः सर्वाध्वविवक्षितश्चिदानन्दः ।

स्फुरितोऽप्यस्फुरिततनोः करोति किं जन्तुवर्गस्य ॥ इति ।

यं जरया जर्जरितं कांशश्वासादिदुःखविशदं च ।

योग्यं तं न समाधौ प्रतिहतबुद्धीन्द्रियप्रसरम् ॥

बालः षोडशवर्षो विषयरसास्वादलम्पटः परतः ।

यातविवेको वृद्धो मर्त्यः कथमाभ्यान्मुक्तिम् ॥ इति ।

ननु जीवत्वं नाम संसारित्वं तद्विपरीतत्वं मुक्तत्वं, तथा च परस्पर-
विरुद्धयोः कथमेकायतनत्वमुपपन्नं स्यादिति चेत्तदनुपपन्नं विकल्पानुप-
पत्तेः । मुक्तिस्तावत्सर्वतीर्थकरसंमता, सा किं ज्ञेयपदे निविशते न वा

१ क. ताः तदुक्तमाचार्यैः । तत्त्वं हि स्वे । २ क. 'गर्भे दु' । ३ क. ख. घ. 'गहार' ।

४ घ. 'यस्तः प' । च. यदर्थमुपपन्नितः । ५ क. सताम् । ६ ख. 'सह दे' । ७ ख. भलाभात् ।

८ घ. 'ति । यजर' । ९ क. ख. पञ्जरा । १० घ. वाताया । ११ क. ख. ग. 'कायन' ।

चरमे शशविषाणकल्पा स्यात्, प्रथमे न जीवनं वर्जनीयमजीवतो ज्ञातु-
त्वानुपपत्तेः । तदुक्तं रसेश्वरसिद्धान्ते—

रसाङ्गमेयमार्गोक्तो जीवमोक्षोऽस्त्येषोमनाः ।

प्रमाणान्तरवादेर्षु युक्तिमेवावलम्बिषु ।

ज्ञानजेयमिव विद्धि सर्वमन्त्रेषु संमतम् ।

न जीवञ्ज्ञास्यति ज्ञेयं यदेतौऽस्त्येव जीवनम् ॥ इति ।

न चेदमदृष्टचरमिति भन्तव्यं विष्णुस्थामिमतानुसारिभिर्नृपञ्चास्यैश-
रीरस्य नित्यत्वोपपादनात् ।

तदुक्तं साकारसिद्धौ—

सच्चिन्नित्यनिजाचिन्त्ययुगानन्दैकविग्रहम् ।

नृपञ्चास्यमहं वन्दे श्रीविष्णुस्वामिसंमतम् ॥ इति ।

नन्वेतत्सावयवं रूपवदवमासमानं नृकण्ठीरवाङ्गं सदिति न संगच्छत
इत्यादिनाऽऽक्षेपपुरःसरं सनकादिप्रत्यक्षं सहस्रशीर्षा पुरुष इत्यादि-
श्रुतितमञ्जुतं बालकमम्बुजेक्षणं चतुर्भुजं शङ्खगदाद्युदायुधमित्यादिपुराण-
लक्षणेन प्रमाणत्रयेण सिद्धं नृपञ्चाननाङ्गं कथमसत्स्यादिति । सदादीनि
विशेषणानि गर्भश्रीकान्तमिश्रैर्विष्णुस्वामिचरणपरिणतान्तःकरणैः प्रति-
पादितानि । तस्मादस्मदिष्टदेहानित्यत्वमत्यन्तादृष्टं न भवतीति पुरुषार्थ-
कौमुदीः पुरुषैरेष्टव्यम् ।

अत एवोक्तम्—

आपतनं विद्यानां मूलं धर्मार्थकाममोक्षाणाम् ।

श्रेयः परं किमन्यच्छरीरमजरामरं विहायैकम् ॥ इति ।

अजरामरीकरणसमर्थश्च रसेन्द्र एव तदाह—

एकोऽसौ रसरामः शरीरमजरामरं कुरुते ॥ इति ।

किं वर्ण्यते रसस्य माहात्म्यं दर्शनस्पर्शनादिनाऽपि महत्फलं भवति ।
तदुक्तं रसार्णवे—

१ ख. ग. घ. 'मे जी' । २ ग. 'न नवर्जनीयमजेयितो ज्ञा' । ३ क. ग. 'वनो ज्ञा' । ख.
• 'वने ज्ञा' । ४ घ. 'क्षोऽन्यथा तु न । प्र' । ५ ख. 'स्वयमेव' । क. ग. 'स्वयो मनः' । ६ घ. 'पु
मुक्ति' । ७ ख. 'सिद्धि' । ८ घ. व. 'वंतन्त्रे' । ९ क. ख. ग. घ. 'नाजी' । घ. 'म' । नाजीव-
शास्योपे शे' । १० क. 'आस्यसि शे' । ख. 'आस्यविज्ञे' । ११ ग. 'ज्ञेये' । १२ ख. 'प्रद' । १३ क. ख.
'विशुद्धा' । १४ घ. 'स्वनिष्ठ' । १५ क. ख. 'तिसप्त' । ग. घ. 'तिः तम' । घ. 'तिसप्त' ।
१६ घ. 'गानेन च वि' । १७ ख. 'कामैः पु' । १८ घ. 'इत्युजितज्योतिर्लिङ्गादिदर्शनादि' ।

दर्शनात्स्पर्शानात्तस्य मक्षणात्स्मरणादपि ।
 + पूजनाद्भक्त्यानाञ्च दृश्यते पद्मिधं फलम् ॥
 केदारादीनि लिङ्गानि पृथिव्यां यानि कानिचित् ।
 तानि दृष्ट्वा तु यत्पुण्यं तत्पुण्यं रसदर्शनात् ॥ इत्यादिना ।

अन्यत्रापि—

काश्यादिसर्वलिङ्गेभ्यो रसलिङ्गोर्चनं शिवम् ॥ इति ।
 प्राप्यते येन तैलिङ्गं भोगारोग्यामृतप्रदम् ॥ इति ।

रसनिन्दायाः प्रत्यवायोऽपि दर्शितः—

प्रमादाद्भक्तनिन्दायाः क्षुतावेनं स्मरेत्क्षुधीः ।

द्राक्ष्यजेन्निन्दकं नित्यं निन्दया पूरिताशुमम् ॥ इति ।

तस्मादस्मदुक्तया रीत्या विज्यं देहं संपाद्य योगाभ्यासवशात्परतत्त्वे दृष्टे
 पुरुषार्थप्राप्तिर्भवति । तदा—

भूयुगमध्यगतं यच्छिखिषिद्युत्सूर्यवज्जगद्भासि ।

केषां चित्पुण्यदृशामुन्मीलति चिन्मयं ज्योतिः ॥

परमानन्दैकरसं परमं ज्योतिःस्वभावमाविकल्पम् ।

विगलितसकलकेशं ज्ञेयं शान्तं स्वसंवेद्यम् ॥

तस्मिन्नाधाय मनः स्फुरदखिलं चिन्मयं जगत्प्रपन्नम् ।

उत्सन्नकर्मबन्धो ब्रह्मत्वमिहैव चाऽऽप्नोति ॥

श्रुतिश्च—“रसो वै सः, रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति” इति ।

तदित्यं भवेदुन्मदुःखमैस्तरणोपायो रस एवेति सिद्धम् । तथा च
 रसस्य परब्रह्मणा साम्यमिति प्रतिपादकः श्लोकः—

यः स्यात्मावरणाविमोचनधियां साध्यः प्रकृत्या पुनः

संपन्नः सहते न दीव्यति परं वैश्वानरे जाग्रति ।

जातो यद्यपरं न वेदयति च स्वस्मात्स्वयं द्योतते

यो ब्रह्मैव स दैन्यसंस्तुतिभयात्पायादसौ पारदः ॥ इति ।

इति सर्वदर्शनसंग्रहे रसेश्वरदर्शनम् ।

+ पूजनाद्भक्त्यानाञ्च प. पु. टि. ।

१ क. ल. व. 'सि च । २ घ 'ज्ञावा इति । प्र' । ३ घ. 'वेनाच्छिन्नः । प्र' । ४ व.
 तमित्यं बोधसो' । ५ क. 'भृतामम् । इ' । ६ क. ग. 'न्दायां शु' । ७ क. ग. 'निन्दया । स. घ.
 निरया । ८ घ. 'रमज्यो' । ९ स. स्वयं वे' । १० क. ख. 'बद्धो व' । ११ घ. वे 'दैन्य' । १२ स.
 'न्यभवदु' । १३ घ. भववे' ।

अथौलुक्क्यदर्शनम् ॥ १० ॥

इह खलु निखिलप्रेक्षावन्निसर्गप्रतिकूलवेदनीयतयां निखिलात्मसंवेदनसिद्धं दुःखं जिहासंस्तद्धानोपायं जिज्ञासुः परमेश्वरसाक्षात्कारमुपायमांकलति ।

यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयन्तीह मानवाः ।

तदा शिवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो मविष्यति ॥

इत्यादिवचननिचयप्रामाण्यात्परमेश्वरसाक्षात्कारश्च श्रवणमननमावनामिमावर्नीयः । यदाह—

आर्गमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासचलेन च ।

त्रिधा प्रकल्पयन्प्रज्ञां लभते योगमुत्तमम् ॥ इति ।

तत्र मननमनुमानाधीनम्, अनुमानं च व्याप्तिज्ञानाधीनं व्याप्तिज्ञानं च पदार्थविवेकसापेक्षम् । अतः पदार्थपट्टकम्, 'अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः' इत्यादिकायां दशलक्षण्यां कणमक्षेण भगवता व्यवस्थापितं तत्राऽऽह्निकद्वयात्मके प्रथमेऽध्याये समवेताशेषपदार्थकथनमकारि । तत्रापि प्रथमाह्निके जातिमन्निरूपणं, द्वितीयाह्निके जातिविशेषयोर्निरूपणम् । आह्निकद्वययुक्ते द्वितीयेऽध्याये ब्रह्मनिरूपणं, तत्रापि प्रथमाह्निके भूतविशेषणलक्षणं, द्वितीये दिक्कालप्रतिपादनम् । आह्निकद्वययुक्ते तृतीयात्मानाःकरणलक्षणं, तत्राप्यात्मलक्षणं प्रथमे, द्वितीयेऽन्तःकरणलक्षणम् । आह्निकद्वययुक्तचतुर्थे शरीरतदुपयोगिविवेचनं तत्रापि प्रथमे तदुपयोगिविवेचनं द्वितीये शरीरविवेचनम् । आह्निकद्वययुक्ते पञ्चमे कर्मप्रतिपादनं, तत्रापि प्रथमे शरीरसंबन्धिकर्मचिन्तनं द्वितीये मानसैकर्मचिन्तनम् । आह्निकद्वयशालिनि पष्ठे श्रौतधर्मनिरूपणं, तत्रापि प्रथमे दानप्रतिग्रहधर्मविवेकः । द्वितीये चातुराश्रम्योचितधर्मनिरूपणम् । तथाविधे सप्तमे गुणसमवायप्रतिपादनं, तत्रापि प्रथमे बुद्धिनिर्णयगुणप्रतिपादनं, द्वितीये तत्सापेक्षगुणप्रतिपादनं समवायप्रतिपादनं च । अष्टमे निर्विकल्पकसाविक-

१ क. ग. घ. 'हाराधि' । २ व. 'या पर' । ३ क. ग. घ. 'द्विजि' । ४ क. ग. घ. 'हातवस्त' । ख. 'हावस्त' । ५ क. 'हास्ये व' । ६ क. ग. घ. 'माकल्यति' । ख. 'माकल्यति' । ७ क. ग. 'नय' । यी. 'न' । ८ क. ग. 'मो वा' । ९ घ. 'सदेप्रह' । १० घ. 'म्' । आह्निकद्वयानुसारे द्वितीयेऽध्याये भूतविशेषादियमप्रतिपादनम् । तत्रापि । ११ ख. घ. 'इयामहे तु' । १२ द. 'तत्रापि' । १३ घ. 'ये साधारण' । १४ क. ग. 'नयदि' ।

एकप्रत्यक्षप्रमाणचिन्तनम् । नवमे बुद्धिविशेषप्रतिपादनम् । दशमेऽनुमान-
भेदप्रतिपादनम् । तत्रोद्देशो लक्षणं परीक्षा चेति त्रिविधाऽस्य शास्त्रस्य
प्रवृत्तिः । ननु विमागापेक्षया चातुर्विध्ये वक्तव्ये कथं त्रैविध्यमुक्तमिति
चेन्मैवं मंस्थाः । विमागस्य विशेषोद्देश एवान्तर्मावात् । तत्र द्रव्यगुण-
कर्मसामान्यविशेषसमवायौ इति पठेव ते पदार्था इत्युद्देशः । किमत्र
क्रमनियमे कारणम्, उच्यते-समस्तपदार्थायतनत्वेन प्रधानस्य द्रव्यस्य
प्रथममुद्देशोऽनन्तरं गुणत्वोपाधिना सकलद्रव्यवृत्तेर्गुणस्य तदनु सामा-
न्यवत्त्वसाम्यात्कर्मणः पश्चात्तद्विषयविशेषस्य सामान्यस्य तदनन्तरं
समवायाधिकरणस्य विशेषस्यान्तेऽवशिष्टस्य समवायस्येति* क्रमनि-
यमः । ननु पठेव पदार्था इति कथं कथ्यते, अभावस्यापि सद्भावादिति
चेन्मैवं बोधैः । नञर्थानुलिखितधीविषयतया पठेवेति विवाक्षितत्वात् ।
तथाऽपि कथं पठेवेति नियम उपपद्यते विकल्पानुपपत्तेः । तथाहि निय-
मव्यवच्छेद्यं प्रमितं न वा, प्रमितत्वे कथं निषेधः । अप्रमितत्वे कथं तत्र न
हि कश्चित्पेक्षावान्मूषिकविषाणं प्रतिपेक्षुं र्धतते, ततश्चानुपपत्तेर्नो नियम
इति चेन्मैवं मापिठाः सप्तमतया प्रमिते *अन्धकारादौ मायत्वंस्य
भावतया प्रमिते शक्तिरसंरपादौ सप्तमत्वस्य च निषेधादिति कृतं
विस्तरेण ।

तत्र द्रव्यादित्रितयस्य द्रव्यत्वादिर्जातिर्लक्षणम् । द्रव्यत्वं नाम गग-
नारविन्दसमवेतत्वे सति नित्यगन्धासमवेतत्वम् । गुणत्वं नाम समवायि-
कारणसमवायिकारणमिन्नसमवेतसत्तासाक्षाद्वाप्यजातिः । कर्मत्वं नोम
नित्यसमवेतत्वं सहितसत्तासाक्षाद्वाप्यजातिः । सामान्यं तु प्रध्वंसप्रति-
योगित्वरहितमनेकसमवेतम् । विशेषो नामान्योन्यामाद्यविरोधिसामान्य-
रहितः समवेतः । समवायस्तु समवायरहितः संबन्ध इति पण्णां लक्ष-
णानि व्यवस्थितानि ।

* सप्तमभावपदार्थमाशङ्क्य निराकरोति अन्धकारादिविज्ञादि ।

१ क. अ. ग. 'यो हेतुरूपत्वोद्देशः' । घ. 'यो हेतुरूपत्वोद्देशः' । च. 'यो हेतुरूपत्वोद्देशः' । २ घ.
क. 'यामावा इ' । ३ क. 'दा योपपत्तत्वेन' । ख. 'दार्पणवत्त्वेन' । ४ ख. 'साधनार्थक' । ५ ख.
'ति । म' । ६ क. घ. 'तत्रार्थो' । घ. 'च' । तत्रार्थोक्ति' । ७ क. ख. ग. घ. 'या भावरूपतया
व' । ८ ख. ग. यत्वेन । ९ घ. 'तत्रैव नि' । १० घ. 'त्वस्यामा' । ११ घ. 'किसादृश्यादौ ।
१२ घ. 'रगतमवे' । १३ घ. 'भवेत्तासमवायिकारणस्य' । १४ क. 'रणास' । ग. 'रणस' ।
१५ घ. नामानि । १६ घ. घ. 'नित्यास' । १७ घ. 'त्वरदि' ।

द्रव्यं नवविधं पृथिव्यतेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनांसीति । तत्र पृथिव्यादिचतुष्टयस्य पृथिवीत्वादिजातिर्लक्षणम् । पृथिवीत्वं नाम पाक-
जरूपसमानाधिकरणद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिः । अप्त्वं नाम सरित्साग-
रसमवेतत्वे सति सलिलसमवेतं सामान्यम् । तेजस्त्वं नाम चन्द्रचामी-
करसमवेतत्वे सति ज्वलनसमवेतं सामान्यम् । वायुत्वं नाम त्वगिन्द्रिय-
समवेतद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिः । आकाशकालदिशामेकैकत्वात्पर-
जात्यभावे पारिभाषिक्यस्तिस्रः संज्ञा भवन्ति आकाशः कालो दिगिति ।
संयोगार्जन्यजन्यविशेषगुणसमानाधिकरणविशेषाधिकरणमाकाशम् । वि-
मुत्वे सति दिगसमवेतपरत्वासमवायिकारणाधिकरणः कालः । अका-
लत्वे सत्यविशेषगुणा महती दिक् । आत्ममनसोरात्मत्वमनस्त्वे । आत्म-
त्वं नामामूर्तसमवेतद्रव्यत्वापरजातिः । मनस्त्वं नाम द्रव्यसमवायिका-
रणत्वरहिताणुसमवेतद्रव्यत्वापरजातिः । रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमाण-
पृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रपत्ताश्च कण्ठो-
क्ताः सप्तदश च शब्दसमुच्चिता गुरुत्वद्रव्यत्वघ्नेहसंस्कारां*वृष्टशब्दाः
सप्तैवेत्येषं चतुर्विंशतिगुणाः । तत्र रूपादिशब्दान्तानां रूपत्वादिजातिर्ल-
क्षणम् । रूपत्वं नाम नीलसमवेतगुणत्वापरजातिः । अनया दिशा
शिष्टानां लक्षणानि द्रष्टव्यानि । कर्म पञ्चविधम्, उत्क्षेपणावक्षेपणाकुञ्च-
नप्रसारणगमनमेदात् । भ्रमणरेचनादीनां गमन एवान्तर्भावः । उत्क्षेपणा-
दीनामुत्क्षेपणत्वादिजातिर्लक्षणम् । तत्रोत्क्षेपणं नामोर्ध्वदेशसंयोगास-
मवायिकारणप्रमेयसमवेतकर्मत्वापरजातिः । एवमेवक्षेपणादीनां लक्षणं
कर्तव्यम् । सामान्यं द्विविधं परमपरं च, परं सत्ता । द्रव्यगुणसमवेता, गुण-
कर्मसमवेता वै, अपरं द्रव्यत्वादितल्लक्षणं प्रागेवोक्तम् । विशेषाणामनन्त-
त्वात् । समवायस्य चैकत्वाद्दिभागो न संभवति । तल्लक्षणं च प्रागे-
वार्वादि ।

* अट्टं पर्मापर्यां ।

१ घ. 'ति द्रव्य स' । २ क. 'ति ज्ञान स' । घ. 'ति ज्ञाना स' । ३ ग. 'तिज्वात्म स' । ४ ग. 'तत्वे
सति स' । ५ ग. 'जन्मज' । ६ क. ग. घ. 'त्य स' । ७ घ. ग. 'मामूर्ता स' । ८ ग. 'मामूर्त स' ।
९ ग. 'राष्ट' । १० क. ग. घ. 'त द्रव्यस्य' । ११ क. घ. ग. प. 'वापधे' । १२ घ.
'योग स' । १३ क. घ. 'न प्रत्यक्ष' । ग. प. 'न स' । १४ क. घ. ग. 'मरसे' । १५ घ. ग.
घ. 'न कर्म स' । १६ घ. 'मनाप्र स' । १७ क. वाक्यपरं द' । १८ क. ग. दृष्ट्यादि' । १९ घ.
ग. 'शतादि' । २० घ. शरीरं दि' ।

द्वित्वे च पाकजोत्पत्तौ विभागे च विभागजे ।
यस्य न स्वालिता बुद्धिस्तं वै वैशेषिकं विदुः ॥

इति आमाणकस्य सद्भावाद्द्वित्वाद्युत्पत्तिप्रकारः प्रदर्श्यते । तत्र प्रथममिन्द्रियार्थसंनिकर्षस्तस्मादेकत्वसामान्यज्ञानं, ततोऽपेक्षाबुद्धिः, ततो द्वित्वोत्पत्तिस्ततो द्वित्वसामान्यज्ञानं तस्माद्द्वित्वगुणज्ञानं ततः संस्कारः । तदाह-

आदाविन्द्रियसंनिकर्षघटनादेकत्वसामान्यधी-
रेकत्वोभयगोचरा मतिरतो द्वित्वं ततो जायते^१ ।
द्वित्वत्वप्रमितिस्ततो नु परंतो द्वित्वप्रमानन्तरं
द्वे द्रव्ये इति धीरियं निगदिता द्वित्वोदयप्रक्रिया ॥ इति ।

द्वित्वादेरपेक्षाबुद्धिजन्यत्वे किं प्रमाणम्, अत्राऽऽहुराचार्याः-अपेक्षाबुद्धिर्द्वित्वादेरुत्पादिका भवितुमर्हति व्यञ्जकत्वानुपपत्तौ तेनानुविधीयमानत्वात् । शब्दं प्रति संयोगवदिति । वयं तु ब्रूमो द्वित्वादिकमेकत्वद्वयविषयानित्यबुद्धिव्यङ्ग्यं न भवति अनेकाश्रितगुणत्वात्पृथक्त्वादिवदिति ।

निवृत्तिक्रमो निरूप्यते-अपेक्षाबुद्धित एकत्वसामान्यज्ञानस्य द्वित्वोत्पत्तिसमकालं निवृत्तिः, अपेक्षा बुद्धेर्द्वित्वसामान्यज्ञानाद्द्वित्वगुणबुद्धिसमसमयं द्वित्वस्यापेक्षाबुद्धिनिवृत्तेर्द्रव्यबुद्धिसमकालगुणबुद्धेर्द्रव्यबुद्धितः संस्कारोत्पत्तिसमकालं द्रव्यबुद्धेस्तदनन्तरं संस्कारोदिति । तथा च संग्रहश्लोकाः-

आदावपेक्षाबुद्ध्या हि नश्यदेकत्वजातिधीः ।
द्वित्वोदयसमं पश्चात्ता च तज्जातिबुद्धितः ॥
द्वित्वारयगुणधीकाले ततो द्वित्वं निवर्तते ।
अपेक्षाबुद्धिनाशेन द्रव्यधीजन्मकालतः ॥
द्रव्यबुद्धिर्द्रव्यबुद्ध्या संस्कारोत्पत्तिकालतः ।
गुणबुद्धिश्च संस्काराविति नोऽशक्यमो मतः ॥ इति ।

१ क. ख. ग. "तो द्वित्वसा" । २ घ. द्वित्वसामान्यज्ञानमुत्पद्यते । ततो द्वित्वनिर्विकल्पकज्ञानं तस्मात् । ३ च. "ते । एष्टवप्र" । ४ क. "रतो द्वि" । ५ क. च. "पत्ते । तेना" । ६ क. ख. शब्द प्र । ७ च. "कत्ता सा" । ८ घ. "मकालं द्वि" । ९ ख. ग. घ. च. "काल गु" । १० घ. "बुद्धितः । गुणबुद्धिः" । ११ घ. "बुद्धितः, द्रव्यबुद्धेस्" । १२ घ. "रदीति" । १३ घ. नामकम् ।

बुद्धेर्बुद्धचन्तरविनाश्यत्वे संस्कारविनाश्यत्वे च प्रमाणं विवादाध्या-
सितानि ज्ञानानि उत्तरोत्तरकार्यविनाश्यानि क्षणिकविभुविशेषगुण-
त्वात्, शब्दवत् । द्रव्यारम्भकसंयोगप्रतिद्वंद्विविभागजनककर्मसमकाल-
मेकत्वसामान्यचिन्तया, आश्रयनिवृत्तेरेव द्वित्वनिवृत्तिः कर्मसमकालम-
पेक्षाबुद्धिचिन्तनोदुमाम्यामिति संक्षेपः ।

अपेक्षाबुद्धिर्नाम विनाशकविनाशप्रतियोगिनी बुद्धिरिति बोद्धव्यम् ।
अथ द्वाणुकनाशमारभ्य कतिभिः क्षणैः पुनरन्यद्द्वाणुकमुत्पद्य
रूपादिमद्भवतीति जिज्ञासायामुत्पत्तिप्रकारः कथ्यते—नोदनादिक्रमेण
द्वाणुकनाशः, नष्टे द्वाणुके परमाणावशिसंयोगाच्छ्रयामादीनां निवृत्तिः,
निवृत्तेषु श्रयामादिषु पुनरन्यस्मादशिसंयोगाद्भक्तादीनामुत्पत्तिः, उत्पन्नेषु
रक्तादिषु अदृष्टवदात्मसंयोगात्परमाणौ द्रव्यारम्भणाय क्रिया, तथा
पूर्वदेशाद्विभागः, विभागेन पूर्वदेशसंयोगनिवृत्तिः, तस्मिन्निवृत्ते
परमाण्वन्तरेण संयोगोत्पत्तिः, संयुक्ताभ्यां परमाणुभ्यां द्व्यणुकारम्भः,
आरब्धे द्वाणुके कारणगुणादिभ्यः कार्यगुणादीनां रूपादीनामुत्पत्तिरिति
यथाक्रमं नव क्षणाः । दशक्षणादिप्रकारान्तरं विस्तरमयाज्ञेह प्रतन्यते ।
इत्थं पीलुपाकप्रक्रिया पितरपाकप्रक्रिया तु नैवाधिकधीसंमता ।

विभागजविभागो द्विविधः कारणमात्रविभागजः कारणाकारणवि-
भागजश्च । तत्र प्रथमः कथ्यते—कार्यव्याप्ते कारणे कर्मोत्पन्नं यदाऽ-
वयवान्तराद्विभागं विधत्ते न तदाऽऽकाशादिदेशाद्विभागः । यदा
त्वाकाशादिदेशाद्विभागः, न तदाऽवयवान्तरादिति स्थिति नियमः कर्मणो
गगनविभागाकर्तृत्वस्य द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागारम्भकत्वेन
धूमस्य धूमध्वजवर्गेणैव व्यभिचारानुपलम्भात् । ततश्चावयवकर्मावय-
वान्तरादेव विभागं करोतीति नाऽऽकाशादिदेशात् । तस्माद्विभागाद्-
द्रव्यारम्भकसंयोगनिवृत्तिः । ततः कारणाभावात्कार्याभाव इति
न्यायादवयविनिवृत्तिः, निवृत्तेऽवयविनि तत्कारणयोरवयवयोर्वर्तमानो
विभागः कार्यविनाशविशिष्टं कालं स्वतन्त्रं वाऽवयवमपेक्ष्य सक्रिय-

१ क. 'पणु' । २ घ. 'न्यायानि' । ३ घ. 'नादेष्टवमानान्यचिन्तायास्ते परस्परं
गुणोपपत्तयन्योन्याभा' । ४ क. 'भ्य पुनः क' । ५ ख. 'हक्रियादि' । घ. 'यपामादि' । ६ घ.
प्रसूयते । ७ क. घ. 'भानां रू' । ८ क. ख. ग. 'यदव' । घ. 'यदवयव्यन्तराविभा' । ९ क. 'न्तरा-
विभा' । १० घ. 'न्तादिमा' । ११ घ. 'तदवयव्यन्तरादेसि' । १२ क. 'दि स्थि' । १३ घ. 'भागः
क' । १४ ग. घ. 'भागक' । १५ घ. 'कवे' । १६ क. ख. घ. 'वर्ग' । १७ घ. 'वर्गमान' । १८
ख. 'वर्गि' । १९ घ. 'वर्गि' ।

स्यैवावयवस्य कार्यसंयुक्तादाकाशदेशाद्विभागमारभते न निष्क्रियस्य कारणामावात् । द्वितीयस्तु हस्ते कर्मोत्पन्नमवयवान्तराद्विमार्गं कुर्व-
दाकाशादिदेशेभ्यो विभागानारभते, ते कारणाकारणविभागाः कर्म पां
दिशं प्रति कार्यान्ममाभिमुखतामपेक्ष्य कार्याकार्यविभागमारभते यथा
हस्ताकाशविभागाच्छरीराकाशविभागः । न चासौ शरीरक्रियाकार्यस्त-
दा तस्य निष्क्रियत्वात्, नापि हस्तक्रियाकार्यः, व्यधिकरणस्य कर्मणो
विभागकर्तृत्वानुपपत्तेः । अतः पारिषेप्यात्कारणाकारणविभागस्तस्य
कारणत्वमङ्गीकरणीयम् ।

यद्वादि अन्यकारादौ मावत्वं निषिध्यत इति तदसंगतं तत्र
चतुर्धा विशावसंभवात् । तथाहि द्रव्यं तम इति माहाः । वेदान्तिनश्च
मणन्ति आरोपितं नीलरूपमिति श्रीधराचार्याः । आलोकज्ञानामाव
इति प्रामाण्यैकदेशिनः । आलोकाभाव इति नैयायिकादय इति
चेत्तत्र द्रव्यत्वपक्षो न घटते विकल्पानुपपत्तेः । द्रव्यं भवद्वन्द्वकारं
द्रव्याद्यन्यतममन्यद्वा नाऽऽद्यः । यत्रान्तर्भावोऽस्य तस्य पावन्तो
गुणास्तावद्वृणक्तत्त्वप्रसङ्गात् । न च तमसो द्रव्यबहिर्भावे इति सांप्रतं
निर्गुणस्य तस्य द्रव्यत्वासंभवेन द्रव्यान्तरत्वस्य सुतरामसंभवात् । ननु
तमालक्ष्यामलत्वेनोपलभ्यमानं तमः कथं निर्गुणं स्यादिति, नीलं नम
इतिवद्भ्रान्तिरेवेत्यलं वृद्धंवीवधया । अत एव नाऽऽरोपितरूपं तमोऽ-
धिष्ठानप्रत्ययमन्तरणाऽऽरोपायोगात्, बाह्यालोकसहकारिरहितस्य चक्षुषो
रुपातोपे सामर्थ्यानुपलभ्याच्च । न चायमचाक्षुषः प्रत्ययः, तदनु-
विधानस्यानन्यथासिद्धत्वात् । न च अविधित्यपवेद्यत्वायोगो भाव
इति सांप्रतं प्रलयविनाशावर्धनादियु व्यभिचारात् । अत एव
नाऽऽलोकज्ञानामावः, अभावस्य प्रतियोगिग्राहकेन्द्रियग्राह्यत्वनिय-

* विमतं तमः भावे भवितुमर्हति न जानुमीकृतप्रत्ययवेषत्वादित्येवेति । घ. पु. टि. ।

१ घ. 'काशाद्विभागदे' । २ घ. 'दे कारणाकारणविभाग. क' । ३ क. 'मुख ता' । ४ घ. 'कारणाकारणवि' । ५ घ. 'ते' । तां दिशं प्रति कार्याकार्यविभागमारभते । ६ घ. ग. घ. 'यम' । ७ घ. 'ति प्रमा' । ८ घ. 'कारणस्य वृद्धिभ्याम्' । ९ घ. तत्र । १० घ. 'न' । ११ घ. 'ति चेत्तदस्य गत्या देव्याप्तस्य नीलरूपस्य तमवृत्ती निवृत्तेः । कथं नीलं तम इति गतेः काण्ठरिरीति चेन्नोले न' । १२ घ. 'द्विरीकृत्या' । १३ घ. 'तनीलह' । १४ क. 'यत्वं न अयोग्याभाव इ' । १५ घ. 'यत्वेनाभावकत्वायोग इ' । १६ घ. 'यत्वं बोधो भाव इ' । १७ घ. 'यत्वेन भावेना इ' । १८ घ. 'यत्वं न चान प्रयोग्याभावादिति' । १९ घ. 'धनेषु' । २० क. 'वित्तिमा' ।

मेने मानसत्वप्रसङ्गात् । तस्मादालोकोभाव एव तमः, न चामावे भावधर्माध्यारोपो दुरुपपादः, दुःखाभावे सुखत्वारोपस्य संयोगाभावे विमागत्वामिमानस्य च दृष्टत्वात् । न चाऽऽलोकाभावस्य घटाद्यभाववद्वृषवदभावत्वेनाऽऽलोकसापेक्षचक्षुर्जन्यज्ञानविषयत्वं स्यादित्येपितद्वयं यदग्रहे^१ यदपेक्षं चक्षुस्तदभावग्रहेऽपि तदपेक्षत इति न्यायेनाऽऽलोकग्रह आलोकापेक्षाया अभावेन तदभावग्रहेऽपि तदपेक्षाया अभावात् । न चाधिकरणग्रहणावश्यंभावः, अभावप्रतीतावधिकरणग्रहणावश्यंभावानङ्गीकारादपरथा निवृत्तः कोलाहल इति शब्दप्रध्वंसः प्रत्यक्षो न स्यादिति अप्रामाणिकं तव वचनं परम् । तत्सर्वमभिसंधाय भगवान्कण्ठादः प्रणिनाय सूत्रं द्रव्यगुणकर्मनिष्पत्तिवैधर्म्यादभावस्तम इति प्रत्ययवेद्यत्वेनापि निरूपितम् ।

अभावस्तु निषेधमुखप्रमाणगम्यः सप्तमो निरूप्यते—स *चासमवायत्वे सत्यसमवायः संक्षेपतो द्विविधः । संसर्गाभावान्योन्याभावमेवात् । संसर्गाभावोऽपि त्रिविधः, प्राक्प्रध्वंसात्यन्ताभावमेवात् । तत्रानित्योऽनावितमः प्रागभावः । उत्पत्तिमानविनाशी प्रध्वंसः प्रतियोग्याभयोऽभावोऽत्यन्ताभावः । अत्यन्ताभावव्यातिरेकत्वे सत्यनवधिरभावोऽन्योन्यामायः । नन्योन्याभाव एवात्यन्ताभाव इति चेदहो राजमार्ग एव भ्रमः । अन्योन्याभावो हि तादात्म्यप्रतियोगिकः प्रतिषेधः । यथा घटः पटात्मा न भवतीति संसर्गप्रतियोगिकः प्रतिषेधोऽत्यन्ताभावः, यथा वायौ रूपसंबन्धो नास्तीति । न चास्य पुरुषार्थापायिकत्वं नास्तीत्याशङ्कनीयं दुःखात्यन्तोच्छेदापरपर्यायनिःशेषस्वरूपत्वेन परमपुरुषार्थत्वात् ॥

इति सर्वदर्शनसंग्रह औलुक्यदर्शनम् ।

अथाक्षपाददर्शनम् ॥ ११ ॥

तत्त्वज्ञानाद्दुःखात्यन्तोच्छेदलक्षणं निशेषसं भवतीति+समानतन्त्रेऽपि

*भवतिरूपित । घ. पु. टि. । +समवायादियद्व्यञ्ज्यत्वे सति संबन्धवाचित्वः । घ. पु. टि. ।

† न्यायतन्त्रे ।

१ घ. 'न भवत्व' । २ घ. 'हेऽपि य' । ३ च. 'नप्रत्ययत्वाद्दृष्ट्यात्' । ४ क. ख. घ. 'निकरय य' । ५ क. ग. घ. 'काणादः' । ६ क. ख. ग. 'मार्गाद्वा' । ७ क. ख. 'गान्यो' । ८ घ. 'दृष्टल' ।

प्रतिपादितं तदाह सूत्रकारः प्रमाणप्रमेयेत्यादितत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधि-
गम इति । इदं न्यायशास्त्रस्याऽऽदिमं सूत्रं न्यायशास्त्रं च पञ्चाध्याया-
त्मकं, तत्र प्रत्यध्यायस्याऽऽद्विकद्वयम् । तत्र प्रथमाध्यायस्य प्रथमाद्विके
भगवता गौतमेन प्रमाणादिपदार्थनवकलक्षणनिरूपणं विधाय द्वितीये
पादादिसप्तपदार्थलक्षणनिरूपणं कृतम् । द्वितीयस्य प्रथमे संशयपरीक्षणं
प्रमाणचतुष्टयाप्रामाण्यशङ्कानिराकरणं च । द्वितीयेऽर्थापत्त्यादेरन्तर्भा-
वनिरूपणम् । तृतीयेस्य प्रथमे आत्मशरीरेन्द्रियार्थपरीक्षणं, द्वितीये
बुद्धिभनःपरीक्षणम् । चतुर्थस्य प्रथमे प्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्ग-
परीक्षणं, द्वितीये दोषानिमित्तकत्वनिरूपणम्, अवयव्यादिनिरूपणं च ।
पञ्चमस्य प्रथमे जातिभेदनिरूपणं, द्वितीये निग्रहस्थानभेदनिरूपणम् ।

मानाधीना मेयसिद्धिरिति न्यायेन प्रमाणस्य प्रथममुद्देशे तदनुसारेण
लक्षणस्य कथनीयतया प्रथमोद्दिष्टस्य प्रमाणस्य प्रथमं लक्षणं कथ्यते—
साधनाध्याव्यतिरिक्तत्वे सति प्रमाद्व्याप्तं प्रमाणम्, एवं च प्रतितन्त्र-
सिद्धान्तसिद्धं परमेश्वरप्रामाण्यं संगृहीतं भवति, यदचकथत्सूत्रकारः,
मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यादिति । तथा च न्याय-
पारावारपारदृष्ट्वा विश्वविरयातंकीर्तिरुद्यनाचार्योऽपि" कुसुमाञ्जली
चतुर्थे स्तबके—

मितिः सम्प्रक्षपरिच्छित्तिस्तद्वृत्ता च प्रमातृता ।

तदयोगव्यवच्छेदः प्रामाण्यं गौतमे मते ॥ इति ।

साक्षात्कारिणि नित्ययोगिनि परद्वारानपेक्षस्थितौ

भूतार्थानुभवे निविष्टनिसिलप्रस्ताविधस्तुक्रमः ।

लेशादृष्टिनिमित्तदुष्टिविगमभ्रष्टशङ्कानुपः

शङ्कोन्मेपकलङ्किभिः किमपरैस्तन्मे प्रमाणं शिवः ॥ इति ।

तच्चतुर्विधं प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दभेदात् । प्रमेयं द्वादशप्रकारम् ।
आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिभनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गभेदात् ।
अनवधारणात्मकं ज्ञानं संशयः । स त्रिविधः, साधारणधर्मासाधारणध-

१ ग. 'माणप्र' । २ घ. 'यगादि' । ३ क ख घ. 'णम्' । द्वि' । ४ घ. 'यप्र' । ५ रा. 'ध
प्रत्य' । ६ रा. न 'अथ' । ७ घ. 'माणव्या' । ८ च. 'प्रमाण' । ९ क ख. घ. 'अनयपा' ।
१० ग. 'त एक ति ह' । ११ च. 'पि न्यायकु' । १२ घ. 'स्तानिके वस्तुनि' । ले' । १३ क. 'स्तु
यमं के' । ख. 'स्तुनि ले' । ग. 'स्तुतरे ले' । १४ घ. 'तदृष्टि' । १५ च. 'प्रमया योद्धः प्रतिभासते
१. स प्रमेय तदग्र' ।

मविप्रतिपत्तिलक्षणभेदात् । यमधिकृत्य प्रवर्तन्ते पुरुषास्तत्प्रयोजनम्,
तद्विविधं दृष्टादृष्टमेदात् । व्याप्तिसंवेदनभूमिर्दृष्टान्तः, स द्विविधः ।
साधर्म्यवैधर्म्यभेदात् । प्रामाणिकत्वेनाभ्युपगतोऽर्थः सिद्धान्तः, स चतु-
र्विधः । सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगममेदात् । परार्थानुमानवाक्यै-
कदेशोऽवयवः, स पञ्चविधः प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोपनयनिगमनमेदात् ।
व्याप्यारोपे^१ व्यापकारोपस्तर्कः । स चैकादशविधः, व्याघातात्माश्रयेत-
रेतराश्रयचक्रकाश्रयानवस्थाप्रतिबन्धिकल्पनालाघवकल्पनागौरवोत्सर्गा-
पवादवैजात्यभेदात् । यथार्थानुभवपर्याया प्रमितिर्निर्णयः । स चतुर्विधः,
साक्षात्कृत्यनुमित्युपमितिशाब्दमेदात् । तत्त्वनिर्णयफलः कथाविशेषो
वादः । उभयसाधनवती विजिगीषुकथा जल्पः । स्वपक्षस्थापनाहीनः
कथाविशेषो वितण्डा । कथा नाम वादिप्रतिवादिनोः पक्षप्रतिपक्षपरि-
ग्रहः । असाधको हेतुत्वेनाभिमतो हेत्वाभासः । स पञ्चविधः, सव्याभि-
चारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमातीतकालभेदात् । शब्दावृत्तिव्यत्ययेन
प्रतिषेधहेतुश्छलं तन्निविधम्, अभिधानतात्पर्योपचारव्यत्ययवृत्तिभेदात् ।
स्वव्याघातकमुत्तरं जातिः, सा चतुर्विंशतिविधा । साधर्म्यवैधर्म्यात्क-
र्पापकर्षवैर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यप्राप्त्यप्राप्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्पात्तिसंश-
यप्रकरणाहेत्वर्थापत्तिविशेषापन्त्युपलब्ध्यनुपलब्धिनित्यानित्यकार्यसममे-
दात् । पराजयनिमित्तं निग्रहस्थानं तद्वाविंशतिप्रकारं, प्रतिज्ञाहा-
निप्रतिज्ञान्तरप्रतिज्ञाविरोधप्रतिज्ञासंन्यासहेत्वन्तरार्थान्तरनिरर्थकाविज्ञा-
तार्थापार्थकाप्राप्तकालन्यूनाधिकपुनरुक्ताननुभाषणाज्ञानाप्रतिभाविक्षेप-
मतानुज्ञापर्यनुयोज्योपेक्षणनिरनुयोज्यानुयोगापसिद्धान्तहेत्वाभासमेदात् ।
अत्र सर्वान्तर्गणिकस्तु विशेषस्तत्र शास्त्रे विस्पष्टोऽपि विस्तराभेदा न
प्रस्तूयते ।

ननु प्रमाणादिषदार्थपोडशके प्रतिपाद्यमाने कथमिदं न्यायशास्त्रमिति
व्यपदिश्यते सत्यं तथाऽप्यसाधारण्येन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायेन
न्यायस्य परार्थानुमानापरपर्यायस्य सकलविद्यानुग्राहकतया सर्वकर्मानु-
ष्ठानसाधनतया प्रधानत्वेन तथा व्यपदेशो युज्यते । तथोऽप्राणि सर्वज्ञेन

१ च. 'गणारणभे' । २ ख. ग. घ. 'पेण व्या' । ३ ख. ना यौ । ४ घ. 'यतहीन' । ५
घ. 'सन्दर्भ' । ६ क. 'शक्तिः' । ख. ग. घ. 'शक्तिः सा' । ७ घ. 'वैर्ण्यावर्ण्य' । ८ ख. ग. 'रणदे' ।
९ घ. 'वैर्णे' । १० ख. 'ज्यो नु' । ११ ख. 'या च, स' । घ. 'या वृत्त' ।

सोऽयं परमो न्यायो विप्रतिपन्नपुरुषप्रतिपादकत्वात् । तथा प्रवृत्तिहेतुत्वा-
च्चेति पक्षिलस्वामिना च । सेयमान्वीक्षिकी विद्या प्रमाणादिभिः पदार्थैः
प्रविमज्यमाना—

प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम् ।

आश्रयः सर्वधर्माणां विद्योद्देशे परीक्षिता ॥ इति ।

ननु तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसं भवतीत्युक्तं तत्र किं तत्त्वज्ञानादनन्तरमेव
निःश्रेयसं संपद्यते नेत्युच्यते किन्तु तत्त्वज्ञानाद्दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिष्ट्या-
ज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गं इति । तत्र मिष्ट्याज्ञानं
नामानात्मनि देहादावात्मबुद्धिः, तदनुकूलेषु रागः, तत्प्रतिकूलेषु द्वेषः,
वस्तुतत्त्वात्मनः प्रतिकूलमनूकूलं वा न किञ्चित्समस्ति परस्परानुबन्ध-
त्वाच्च रागादीनां मूढो रज्यति रक्तो मुह्यति मूढः कुप्यति कुपितो
मुह्यतीति ततस्तैर्दोषैः प्रेरितः प्राणी प्रतिपिच्छानि शरीरेण
हिंसास्तेयादीन्याचरति, वाचाऽनृतादीनि मनसा परद्रोहादीनि
सेयं पापरूपा प्रवृत्तिरधर्ममावहतीति । शरीरेण प्रशस्तानि दान-
परपरित्राणादीनि वाचा हितसत्यादीनि मनसाऽहिंसादीनि सेयं पुण्य-
रूपा प्रवृत्तिर्धर्मः । सेयमुर्मयी वृत्तिस्ततः स्वानुरूपं प्रशस्तं निन्दितं वा
जन्म पुनः शरीरादेः प्रादुर्भावः, तस्मिन्सति प्रतिकूलवेदिनीयतया वास-
नात्मकं दुःखं भवति । त इमे मिष्ट्याज्ञानादयो दुःखान्ता अवि-
च्छेदेन प्रवर्तमानाः संसारशब्दार्थो घटीचक्रवन्निरवधिरनुवर्तते । यदा
कश्चित्पुरुषधौरेयः पुराकृतसुकृतपरिपाकवशादाचार्योपदेशेन सर्वमिदं
दुःखार्यतेन दुःखानुपक्तं च पश्यति तदा तत्सर्वं हेतुत्वेन बुध्यते । ततस्त-
न्निवर्तकमविद्यादि निवर्तयितुमिच्छति, तन्निवृत्त्युपायश्च तत्त्वज्ञानमिति
कैस्पचिच्चतसृमिर्विद्यामिर्विमक्तं प्रमेयं भावयतः सम्यग्दर्शनपदवेदनी-
यतया तत्त्वज्ञानं जायते, तत्त्वज्ञानान्मिष्ट्याज्ञानमपैति मिष्ट्याज्ञानापाये
दोषा अपयान्ति, दोषापाये प्रवृत्तिरपैति, प्रवृत्त्यपाये जन्मापैति, जन्मा-

१ यं न्यायो निरूपितः । वि० । २ ख 'रूपार्थे प्र' । घ 'इयं प्रति प्र' । ३ ख विप्राह ।
४ क ग 'वित्तवर्ग' । ख 'वित्तवर्ग' । घ 'विद्वत्त्ववर्ग' । ५ क ख ग घ रज्जति । ६ घ
'धर्मोऽनुकूलरागादिभिस्तैः प्रेरितो धर्म' । ७ क ख ग घ 'छाऽजिपाहा' । ८ ख 'यीप्रवृ' ।
घ 'यी प्रवृत्ति र्वा' । ख ग 'ति र्वा' । ९ च 'न्य सपायति पु' । १० च 'रादेर्जन्म प्रा' ।
११ घ 'पापपना' । १२ च 'टीवश्रव' । १३ क ग ग 'यत्त दु' । १४ ख घ १५ क
ख ग घ कश्चिद ।

पाये दुःखमत्यन्तं निवर्तते । साऽऽत्यन्तिकी निवृत्तिरपवर्गः । निवृत्तेरा-
त्यन्तिकत्वं नाम निवर्त्यसजातीयस्य पुनस्तत्रानुत्पाद इति । तथा च
पारमर्ष सूत्रम्—‘दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तद-
नन्तराभावादपवर्गः’ इति ।

ननु दुःखात्यन्तोच्छेदोऽपवर्ग इत्येतदेवापि* कैफोणिगुडायितं वर्तते
तत्कथं सिद्धवत्कृत्य व्यवहियत इति चेन्मैवं, सर्वेषां मोक्षवादिनामपव-
र्गदशायामात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिरस्तीत्यस्यार्थस्य सर्वतन्त्रासिद्धान्तसि-
द्धतया घण्टापथत्वात् । नह्यप्रवृत्तस्य दुःखं प्रत्यापद्यत इति कश्चि-
त्प्रपद्यते । तथा हि आत्मोच्छेदो मोक्ष इति माध्यमिकमते दुःखोच्छेदोऽ-
स्तीत्येतावत्तावदविवादम् । अथ मन्येथाः शरीरादिवदात्माऽपि दुःखहे-
तुत्वादुच्छेद्य इति तन्न संगच्छते विकल्पानुपपत्तेः । किमात्मा ज्ञानसं-
तानो विवक्षितः, तदतिरिक्तो वा । प्रथमे न विप्रतिपत्तिः । कः खल्वनुकूल-
माचरति प्रतिकूलमाचरेत् । द्वितीये तस्य नित्यत्वे निवृत्तिरशक्यविधा-
नैव, प्रवृत्त्यनुपपत्तिश्चाधिकं वृषणं न खलु कश्चित्प्रेक्षावानात्मनस्तु का-
माय सर्वं प्रियं भवतीति सर्वतः प्रियतमस्याऽऽत्मनः समुच्छेदाय प्रयतते,
सर्वो हि प्राणी मुक्त इति व्यवहरति । ननु धर्मिनिवृत्तौ निर्मलज्ञानोदयो
महोदय इति विज्ञानवादिवादे + सामान्यभावः सामानाधिकरण्यानुपप-
त्तिश्च । भावनाचतुष्टयं हि तस्य कारणममीदं तच्च क्षणमङ्गपक्षे
स्थिरैकाधारासंभवाल्लघनाभ्यासादिवदनासादितप्रकर्षं न स्फुटमभिज्ञान-
मभिजनयितुं प्रभवति सोपपूर्वस्य ज्ञानसंतानस्य बद्धत्वे निरुपप्लवस्य
च मुक्तत्वे यो बद्धः स एव मुक्त इति सामानाधिकरण्यं न संगच्छते ।
आवरणमुक्तिर्मुक्तिरिति जैनजनाभिमतोऽपि मार्गो न निर्गतो निरगलः ।
अङ्गं भवान्पृष्टो व्याचष्टां किमावरणं ? धर्मधर्मभ्रान्तय इति चेद्विष्टमेव ।
अथ देहमेवाऽऽवरणं तथा च तन्निवृत्तौ पञ्चरान्मुक्तस्य शुक्तस्येवाऽऽत्मनः
सततोर्ध्वगमनं मुक्तिरिति चेत्तदा वक्तव्यं किमयमात्मा मूर्तोऽमूर्तो वा ।

* कया युकायाः अन्यन्तर्गदवतत् । प. पु. । + सामान्यभावे । प. पु. टि. ।

१ च. ‘क्षी दुःखनि’ । २ ख. ‘निवृत्त्यर्थ’ । ३ ख. ‘रापायार’ । ४ ख. ग. घ. ‘वादिति दुः’ ।
५ घ. ‘दमिधाधिकपोणाय’ । ६ क. ग. ‘कपोणाय’ । घ. ‘कपोणयितं प्रव’ । ७ च. ‘वे शङ्किष्ठः’ ।
८ । ९ क. घ. ‘प्रत्याप’ । १० ख. ‘सिन्धवहासामुपसिधा’ । ११ ख. ‘वी सति धर्मणि मु’ ।
१२ ख. ‘कवेत्य’ । १३ क. ख. ग. घ. न तु । १४ ख. ‘दश’ । १५ घ. ‘गो निगर्तो नमिर’ ।
१६ ख. ‘सितं’ । १७ ख. ‘वष्टा कि’ ।

प्रथमे निरवयवः सावयवो वा, निरवयवत्वे निरवयवो मूर्तः परमाणुरिति परमाणुलक्षणापत्त्या परमाणुधर्मवदात्मधर्माणामतीन्द्रियत्वं प्रसजेत् । सावयवत्वे यत्सावयवं तदनित्यमिति प्रतिबन्धवलेनानित्यत्वापत्तौ कृतप्रणाशाकृताभ्यागमौ निष्प्रतिबन्धौ प्रसरेताम् । अमूर्तत्वे गमनमनुपपन्नमेव चलनात्मिकायाः क्रियायाः मूर्तप्रतिबन्धात्पारतन्त्र्यं बन्धः स्वातन्त्र्यं मोक्ष इति । चार्वाकपक्षेऽपि स्वातन्त्र्यं दुःखनिवृत्तिश्चेदविवाद ऐश्वर्यं चेत्सातिशयतया सहस्रक्षतया च प्रेक्षावर्तौ नाभिमतम् । प्रकृतिपुरुषान्यत्वख्यातौ प्रकृत्युपरमे पुरुषस्य स्वरूपेणावस्थानं मुक्तिरिति सांख्याख्यातेऽपि पक्षे दुःखोच्छेदोऽभ्युपेयते, विवेकज्ञानं पुरुषाश्रयं प्रकृत्याश्रयं चेति एतावदवशिष्यते । तत्र पुरुषाश्रयमिति न श्लिष्यते पुरुषस्य कौटस्थ्यात्स्थाननिरोधापातान्नापि प्रकृत्याश्रयः, अचेतनत्वात्तस्याः । किं च प्रकृतिः प्रवृत्तिस्वभावा निवृत्तिस्वभावा वा, आद्येऽनिर्मोक्षः स्वभावस्यानपायात् । द्वितीये संप्रति संसारोऽस्तमियात् । नित्यनिरतिशयसुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिरिति महत्सर्वज्ञाद्यभिमतेऽपि दुखनिवृत्तिरभिमतैव परंतु नित्यसुखं न प्रमाणपद्धतिमध्यास्ते । श्रुतिस्तत्र प्रमाणमिति चेन्न योग्यानुपलब्धिबाधिते तदनवकाशादवकाशे वा द्वायं प्लावेऽपि तंथा भावप्रसङ्गात् । ननु सुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिरिति पक्षं परित्यज्य दुःखनिवृत्तिरेव मुक्तिरिति स्वीकारः क्षीरं विहायाऽऽरोचकग्रस्तस्य *सौवीररुचिर्भुज्यते* भवतीति चेत्तदेतन्नाटकपक्षपातितं त्वद्वच इत्युपेक्ष्यते । सुखस्य सातिशयतया प्रत्यक्षतया बहुप्रत्यनीकाक्रान्ततया साधनप्रार्थनापरिक्रिडिततया च दुःखाविनामूर्तत्वेन विषानुपक्तमधुवद्दुःखपक्षनिक्षेपात् । नन्वेकमनुसंधितस्ततोऽपरं प्रच्यवत इति न्यायेन दुःखवत्सुखमित्युच्छिद्यत इति अकाम्योऽयं पक्ष इति चेन्मैवं मंस्थाः सुखसंपादने दुःखसाधनबाहुल्यानुपङ्गनियमेन तप्तायःपिण्डे तपनीयमुद्भवा प्रव-

* द्वायमित्यनेन घ. पु. टी. + मूर्तसंबन्धात् । * आरनालकस्तौवीरमित्यमरः । घ. पु. ।

१ ख. वा निरवयवो । २ ख. प्रसजेत् । घ. प्रसज्येत् । ३ घ. द्वाय । ४ घ. 'वदि' कदासहृदय मुक्तिर्निरूप्यत्वापत्तेः । प्र । ख. 'वदन्पादेयतयेव' इत्यात् । प्र । ५ क. 'तामभि' । ६ ख. घ. 'दोऽस्त्वेव वि' । घ. 'दोऽस्त्वेववि' । ७ घ. 'रघ्यावस्था' । ८ क. 'तिभादस' । ख. घ. 'ति भादप' । घ. 'तिमववत्प' । ९ घ. 'वप्रेव' । १० घ. 'तयोपलम्भावका' । ११ घ. 'भुमावयती' । न. 'नृसरतीति' । १२ क. ख. घ. सवृद्धनवा । घ. चरुक्षतया । १३ घ. ग. 'धनप' । १४ ख. घ. 'समन्युच्छि' ।

तन्मनेन साम्यापातात् । तथा हि न्यायोपार्जितेषु विषयेषु कियन्तः सुख-
खद्योताः कियन्ति दुःखदुर्दिनानि, अन्यायोपार्जितेषु तु यद्भविष्यति
तन्मनसाऽपि चिन्तयितुं न शक्यमित्येतत्त्वानुभवमप्रच्छादयन्तः सन्तो
विदां कुर्वन्तु, विदां वरा भवन्तः । तस्मात्परिशेषात्परमेश्वरानुग्रहवशा-
च्छ्रवणादिक्रमेणाऽऽत्मतत्त्वसाक्षात्कारवतः पुरुषधौरेयस्य दुःखनिवृत्ति-
रात्यन्तिकी निःश्रेयसमिति निरवद्यम् ।

नन्वीश्वरसद्भावे किं प्रमाणं प्रत्यक्षमनुमानमागमो वा, न तावदत्र
प्रत्यक्षं क्रमते रूपादिरहितत्वेनातीन्द्रियत्वात्, नाप्यनुमानं तद्यासिलि-
ङ्गमावात्, नाऽऽगमो विकल्पासहत्वात् । किं नित्योऽवगमयत्यनित्यो
वा । आद्येऽपसिद्धान्तापातः । द्वितीये परस्पराभयापातः । उपमानाविक-
मशक्यशङ्कं नियतविषयत्वात् । तस्मादीश्वरः शशविषाणायत इति
चेत्तदेतन्न चतुरचेतसां चेतसि चमत्कारमाविष्करोति । विवादास्पदं
नगसागरादिकं सकर्तृकं कार्यत्वात्कुम्भवत् । न चायमसिद्धो हेतुः,
सावयवत्वेन तस्यैव साधनत्वात् । ननु किमिदं सावयवत्वम्, अवयवसं-
योगित्वम्, अवयवसमवायित्वं वा । नाऽऽद्यः, गगनादौ व्यभिचारात् ।
न द्वितीयः, तन्तुत्वादावनैकान्त्यात् । तस्मादनुपपन्नमिति चेन्मैव वादीः
समवेतब्रह्मत्वं सावयवत्वमिति निरुक्तेर्वक्तुं शक्यत्वात् । अवान्तरमहत्त्वेन
वा कार्यत्वानुमानस्य सुकरत्वात् । नापि विरुद्धो हेतुः साध्यविपर्ययव्या-
प्तेरमावात् । नाप्यनैकान्तिकः पक्षादन्यत्र वृत्तेरदर्शनात् । नापि काला-
त्ययोपदिष्टः, बाधकानुपलम्भात् । नापि सत्प्रतिपक्षः प्रतिभटावर्शनात् ।
ननु नगादिकमर्तृकं शरीराजन्यत्वाद्गगनवादिति चेन्नैतत्परीक्षाक्षममीक्ष्यते
न हि कठोरकण्ठीरवस्य कुरङ्गशावः प्रतिमदो भवति, अजन्यत्वस्यैव
समर्थतया शरीरविशेषणवैयर्थ्यात् । तर्ह्यजन्यत्वमेव साधनमिति चेन्ना-
सिद्धेः । नापि सोपाधिकत्वशङ्काकलङ्काङ्कुरः संभवी, अनुकूलतर्कसंभवात् ।
यद्यप्यमकर्तृकः स्यात्कार्यमपि न स्यादिह जगति नास्त्येव तत्कार्यं नाम
यत्कारक्यक्रमवैधीर्याऽऽत्मानमासादयेदित्येतद्विवादम् । तत्र सर्वं कर्तृवि-

१ ख. 'ममवच्छा' । २ ख. 'स्यात्परमे' । ३ घ. 'महतीवमतद्विप' । ४ ख. 'शुद्धमपि' ।

५ ख. घ. 'स्य सा' । ६ घ. 'त्यगपदिष्टः सात्यामावसाध' । ७ क. ख. ग. 'उःगा' । ८ घ.

'इमायः । ९ क. ख. 'सिद्धे ना' । ग. 'सिद्धे ना' । १० घ. 'वशेयमात्मा' ।

शेषोपहितमर्यादं कर्तृत्वं चेतस्कारकाप्रयोज्यत्वे सति सकलकारकप्रयो-
क्तृत्वलक्षणं ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नाधारत्वम् । एवं च कर्तृव्यावृत्तेस्तदुपहि-
तसमस्तकारकव्यावृत्तावकारणककार्योत्पादप्रसङ्ग इति स्थूलः प्रमादः ।
तथा निरटङ्कि शंकरकिंकरेण-

अनुकूलेन तर्केण सनाथे सति साधने ।

साध्यव्यापकतामङ्गात्पक्षे नोपाधिसंभवः ॥ इति ।

यदीश्वरः कर्ता स्यात्तर्हि शरीरी स्यादित्यादिप्रतिकूलतर्कजातं जाग-
र्तांति वेदीश्वरसिद्धयसिद्धिभ्यां व्याघातात् । तदुदितमुदयनेन-

आगमादेः प्रमाणत्वे बाधनादनिपेधनम् ।

आमासत्वे तु सैव स्यादाश्रयासिद्धिरुद्धता ॥ इति ।

न च विशेषविरोधः शक्यशङ्कः, ज्ञातत्वाज्ञातत्वविकल्पपराहृतः स्यात् ।

तदेतत्परमेश्वरस्य जगन्निर्माणे प्रवृत्तिः किमर्था स्वार्था परार्था वा,
आद्योऽपीष्टप्राप्त्यर्थाऽनिष्टेपरिहारार्था वा । नाऽऽद्यः, अघातसकलकामस्य
तदनुपपत्तेरतएव न द्वितीयः । द्वितीये प्रवृत्त्यनुपपत्तिः, कः खलु
पदार्थं प्रवर्तमानं प्रेक्षावानित्याचक्षीत । अथ करुणया प्रवृत्त्युपपत्तिरि-
त्याचक्षीत कश्चित् प्रत्याचक्षीत तर्हि सर्वान्प्राणिनः सुखिन एव सृजेदी-
श्वरः, न दुःखशबलान्करुणाविरोधात् । स्वार्थमनपेक्ष्य परदुःखप्रहा-
णेच्छा हि कारुण्यं, तस्मादीश्वरस्य जगत्सर्जनं न युज्यते ।

तदुक्तं महाचार्यैः-

प्रयोजनमनुदिश्य न मन्दो हि प्रवर्तते ।

जगच्च सृजतस्तस्य किं नाम न कृतं भवेत् ॥ इति ।

नास्तिकशिरोमणे तावदीर्ष्याकपायिते चक्षुषी निमील्य परिभावयतु
भवान्करुणया प्रवृत्तिरस्येव न च निसर्गतः सुखमयसर्गप्रसङ्गः सृज्यमा-
णिकृतसृकृतपरिपाकविशेषाद्वैषम्योपपत्तेः । न च स्वातन्त्र्यमङ्गः शङ्क-
नीयः स्वाङ्गं स्वव्यवधापकं न भवतीति न्यायेन प्रत्युत तन्निर्वाहात् ।
'एक एव रज्जो न द्वितीयाय तस्ये' इत्यादिरागमस्तत्र प्रमाणम् । यद्येवं
तर्हि परस्पराश्रयबाधव्याधि समाधत्स्वेति चेत्तस्यानुत्थानात् । किमुत्पत्तौ
परस्पराश्रयः शङ्क्यते ज्ञप्तौ वा । नाऽऽद्यः, आगमस्येश्वराधीनोत्पत्तिक-

१ ख. घ. 'शेषादि' । २ ख. 'बाहि नि' । ३ क ख. घ. 'सृज्यते इ' । ४ घ. 'हृतः ।
स्या' । ५. 'द्वयत्वात् । तदे' । ५ च. 'ष्टमद्वयार्थ' । ६ द. 'प्रहरणे' । ७ क. ख. ग. घ.
'न्दोऽपि प्र' । ८ क ग. घ. 'पद्यावृ' । ९ ख. 'श्च । एव ।

त्वेऽपि परमेश्वरस्य नित्यत्वेनोत्पत्तेरनुपपत्तेः । नापि ज्ञप्तौ परमेश्वरस्याऽऽ-
गमाधीनज्ञप्तिकत्वेऽपि तस्यान्यतोऽवगमात् । नापि तदनित्यत्वज्ञप्ता-
वागमानित्यत्वस्य तीव्रादिधर्मोपेतत्वादिना सुगमत्वात् ।

तैस्मान्निवर्तकधर्मानुष्ठानवशादीश्वरप्रसादासिद्धावभिमतैः सिद्धिरिति
सर्वमवदातम् ।

इति सर्वदर्शनसंग्रहेऽक्षपाददर्शनम् ।

अथ जैमिनिदर्शनम् ॥ १२ ॥

ननु धर्मानुष्ठानवशादाभिमतधर्मसिद्धिरिति जेगीयते भवता । तत्र
धर्मः किलक्षणकः किंप्रमाणक इति चेदुच्यते श्रूयतामवधानेन ।
अस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनं प्राच्यां मीमांसायां प्रादर्शि जैमिनिना मुनिना ।
सा हि मीमांसा द्वादशलक्षणी, तत्र प्रथमेऽध्याये विध्यर्थवादमन्त्रस्मृति-
नामधेयार्थकस्य शब्दराशेः प्रामाण्यम् । द्वितीये कर्मभेदोपोद्घातप्रमाणा-
पवादप्रयोगभेदरूपोऽर्थः । तृतीये श्रुतिलिङ्गवाक्यादिविरोधप्रतिपात्तिक-
मोक्षान्तरन्याधीतबहुप्रधानोपकारकप्रयाजादियाजमानचिन्तनम् । चतुर्थे
प्रधानप्रयोजकत्वाप्रधानप्रयोजकत्वजुहुर्षणतादिफलराजसूयगतजघन्या-
ङ्गाक्षद्यूतादिचिन्ता । पञ्चमे श्रुत्यादिक्रमतद्विशेषवृद्धयवर्धनप्रावर्त्यदौर्ब-
ल्पचिन्ता । षष्ठेऽधिकारितद्धर्मद्रव्यप्रतिनिधयर्थलोपनप्रापश्चित्तसन्नदेय-
वद्विविचारः । सप्तमे मृत्यैक्षावचनातिदेशेषु नामलिङ्गातिदेशविचारः ।
अष्टमे स्पष्टास्पष्टप्रबललिङ्गातिदेशापवादविचारः । नवमे ऊहविचारा-
रम्भसामोहमन्त्रोहतत्त्वसङ्गागतविचारः । दशमे बाधहेतुद्वारलोपविस्ता-
रबाधकारणकार्यकत्वग्रहादिसामप्रकीर्णनञर्थविचारः । एकादशे तन्त्रो-
पोद्घाततन्त्रावापतन्त्रप्रपञ्चनोवापप्रपञ्चनचिन्तनानि । द्वादशे प्रसङ्ग-
तन्त्रनिर्णयसमुच्चयविकल्पविचारः ।

तत्राथातो धर्मजिज्ञासोति प्रथममधिकरणं पूर्वमीमांसारम्भोपपादन-
परम् । अधिकरणं च पञ्चावयवमाचक्षते परीक्षकाः । ते च पञ्चावयवाः,
विषयसंशयपूर्वपक्षसिद्धान्तसंगतिरूपाः । तत्राऽऽचार्यमतानुसारेणाधि-

१ स. घ. 'रमानापी' । ग. 'गामापी' । २ घ. 'इमाऽऽ-मापी' । ३ स. 'त प्रि' । ४ स.
'तोष' । ५ क. ग. 'विमन्त्रा' । ६ स. 'मान वि' । ७ घ. 'दूषण' । ८ घ. 'न्य वि' । ९ घ.
'तसव' । १० घ. 'ह त' । ११ घ. 'ओऽन्यत' । १२ घ. 'वाप्र' ।

करणं निरूप्यते—स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्येतद्वाक्यं विषयः । चोदनालक्ष-
णोऽर्थो धर्मइत्यारम्यान्वाहार्यं च दर्शनादित्येतदन्तं जैमिनीयं धर्मशास्त्र-
मनारम्यमारम्यं वेति सदैहः । अध्ययनविधेरदृष्टार्थत्वदृष्टार्थत्वाभ्यां तत्रा-
नारम्यमिति पूर्वः पक्षः । अध्ययनविधेरर्थावबोधलक्षणदृष्टफलकत्वानुप-
सृष्टार्थावबोधार्थमध्ययनविधिरिति वदन्वादी प्रष्टव्यः किमत्यन्तमप्राप्तम-
ध्ययनं विधीयते किं वा पाक्षिकमवघातवन्नियम्यत इति । न तावदाद्यः,
विबोद्धपदं वेदाध्ययनमर्थावबोधहेतुः, अध्ययनत्वान्द्वाराताध्ययनवादित्य-
नुमानेन विध्यनपेक्षतया प्राप्तत्वात् । अस्तु तर्हि द्वितीयो यथा नरावि-
दलनादिना तण्डुलनिष्पातिसंभवात् । अवघातनिष्पन्नैरेव तण्डुलैः पिष्ट-
पुरोडाशादिकरणेऽद्यान्तरापूर्वद्वारा दर्शपूर्णमासौ परेमापूर्वमुत्पादयतो
नापरथा, अतोऽपूर्वमवघातस्य नियमहेतुः प्रकृते लिखितपाठजन्येनाध्य-
यनजन्येन वाऽर्थावबोधेन कस्वनुष्ठानसिद्धेरध्ययनस्य नियमहेतुर्नास्त्येव ।
तस्मादर्थावबोधहेतुविचारशास्त्रस्य वैधत्वं नास्तीति तर्हि श्रूयमाणस्य
विधेः का गतिरिति चेत्स्वर्गफलकोऽक्षरग्रहणंमात्रविधिरिति भवान्परि-
तुष्यतु विश्वजिज्ञासेनाश्रुतस्यापि स्वर्गस्य कल्पयितुं शक्यत्वात् । यथा
स स्वर्गः सार्थान्प्रत्यविशिष्टत्वादिति विश्वजित्यश्रुतमप्यधिकारिणं संपा-
दयता तद्विशेषणं स्वर्गः फलं युक्त्या निरणायि तद्वदध्ययनेऽप्यस्तु ।
तदुक्तम्—

विनाऽपि विधिना दृष्टलाभान्न हि तदर्थता ।

कल्प्यस्तु विधिसामार्थ्यात्स्वर्गो विश्वजिदादियत् ॥ इति ।

एवंच सति वेदमधीत्य ज्ञायादिति स्मृतिरनुगृहीता भवति । अत्र हि
वेदाध्ययनसमावर्तनयोरव्यवधानमवगम्यते । तावके मते त्वधीतेऽपि वेदे
धर्मविचाराय गुरुकुले वस्तव्यं तथा सत्यव्यवधानं बाध्येत तस्माद्वि-
चारशास्त्रस्य वैधत्वाभावात्पाठमात्रेण स्वर्गसिद्धेः समावर्तनशास्त्राच्च
धर्मविचारशास्त्रमनारम्भणीयमिति पूर्वपक्षसंक्षेपः । सिद्धान्तस्त्व-
न्यतः प्राप्तत्वादप्राप्तविधित्वं माऽस्तु नियमविधित्वपक्षस्तु वज्रहस्ते-
नापि नापहस्तायितुं शक्यते । तथा हि स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति

१ ट. "वेद" । २ घ. "वादास्य" । ३ घ. "हेतुर्न" । ४ घ. "वात्पाक्षिकोऽवघातोऽपर्य-
क्तव्य इति विधिना नियम्यते तथा लिखितपाठेन अर्थज्ञानसंभवात्पाक्षिकमध्ययनं विधिना नियम्यत
इति चेन्नैतद्यतुरस्य । दृष्टान्तदर्शान्तिर्येवैषियन्वैतमेवात् । यव । ५ अ. "रम्य" । ६ ख. नारस्येव
त । ७ क. ख. ग. "य वि" । ८ घ. भावते ।

तव्यप्रत्ययः प्रेरणापरपर्यायां पुरुषप्रवृत्तिरूपार्थभावनाभाव्यामभिधामा-
वनां*प्रत्याययति । सा ह्यर्थभावनासहितमनुबद्धं भाव्यमाकाङ्क्षति न
तावत्समानपदोपात्तमध्ययनं भाव्यं परिरमते । अध्ययनशब्दार्थस्य स्वाधी-
नोच्चारणक्षमत्वस्य बाह्यानसव्यापारस्य क्लेशार्थकस्य भाव्यत्वासंभवात् ।
नापि समानवाक्योपात्तः स्वाध्यायः स्वाध्यायशब्दार्थस्य वर्णराशे-
नित्यत्वेन विभुत्वेन चोत्पत्त्यादीनां चतुर्णां क्रियाफलाना-
मसंभवात् । तस्मात्सामर्थ्यप्राप्तोऽवबोधो भावत्वेनावतिष्ठते । अर्थी
समर्थो विद्वानाधिक्रियत इति न्यायेन दर्शपूर्णमासादिविषयाव-
बोधमवैक्षर्माणस्तत्त्वबोधे स्वाध्यायं विनियुञ्जते । अध्ययनविधिश्च
लिखितपाठादिव्यावृत्त्याऽध्ययनसंस्कृतत्वं स्वाध्यायस्यावगमयति । तथा
च यथा दर्शपूर्णमासादिजन्यं परमापूर्वमवघातादिजन्यस्यावान्तरापूर्-
वस्य कल्पकं तथा समस्तक्रतुजन्यमपूर्वजातं क्रतुज्ञानसाधनाध्ययननि-
यमजन्यमपूर्वं कल्पयिष्यति, नियमादृष्टानिष्टौ विधिभ्रंशेणवैफल्यमाप-
येत । न च विश्वजिह्वापेन फलकल्पनाऽवकल्प्यते । अर्थावबोधे दृष्टे
फले सति फलान्तरकल्पनाया अयोगात् । तदुक्तम्—

लभ्यमाने फले दृष्टे नादृष्टफलकल्पना ।

विधेस्तु नियमार्थत्वान्नाऽऽनर्थक्यं भविष्यति ॥ इति ।

ननु वेदमात्राध्यायिनोऽर्थावबोधानुदयेऽपि साङ्गवेदाध्यापिनः
पुरुषस्यावबोधसंभवाद्विचारशास्त्रस्य वैफल्यमिति चेत्तदसमञ्जसं बाधे-
मात्रसंभवेऽपि निर्णयस्य विचाराधीनत्वात् । तद्यथा, अक्ताः
शर्करा उपवधातीत्यत्र घृतेनैव न तैलादिनेत्यर्थनिर्णयो ध्याकरणेन
निगमेन निरुक्तेन वा न लभ्यते, विचारशास्त्रेण तु तेजो वै घृतमिति
वाक्यशेषवशादर्थनिर्णयो लभ्यते । तस्माद्विचारशास्त्रस्य वैधत्वं सिद्धम् ।
न च वेदमधीत्य स्त्रायादिति शास्त्रं गुरुकुलनिवृत्तिपरं व्यवधानप्रतिब-
न्धकं बाध्येतेति मन्तव्यं स्नात्वा भुङ्क्ते इतिवत्पूर्वापरीभावसमानकर्तृकत्वमा-
त्रप्रतिपत्त्याऽध्ययनसमावर्तनयोर्निरन्तर्याप्रतिपत्तेः । तस्माद्विधिसामर्थ्या-

* शाब्दीभावनाम् । पृ ५ टि. ।

१ क. 'वनां सा पि हि' । ग. 'वना सापि हि' । २ घ. 'नामा' । ३ घ. 'यन भाव्यत्वेन प' ।
४ ख. ग. 'न भाव्यमा' । ५ घ. 'न्य भाव व' । ६ घ. 'भावाय' । ७ ख. ग. 'न्य भावाय' ।
८ घ. 'विधय. स्वविधय' । ९ ख. 'वयस्वविधय' । घ. 'यय. स्वविधय' । १० घ. 'माणाः स्वावयो' ।
११ ख. 'च द' । १२ व. ख. 'वण व' । १३ क. ख. ग. च. 'पत्यार्थाव' । १४ घ. 'लुप्य' ।
१५ व. 'नयय' ।

देवाधिकरणसहस्रात्मकं पूर्वमीमांसाशास्त्रमारम्भणीयम् । इदं चाधि-
करणं शास्त्रेणोपोद्घातत्वेन संबध्यते । तदाह-

चिन्तां प्रकृतसिद्धयर्थामुपोद्घातं प्रचक्षते ॥ इति ।

इदमेवाधिकरणं गुरुमतमनुसृत्योपन्यस्यते-अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत
तमध्यापयतीत्यत्राध्यापनं नियोगविषयः प्रतिमासते, नियोगश्च नियो-
ज्यमपेक्षते, कश्चात्र नियोज्य इति चेदाचार्यककाम एव संमाननेत्या-
दिना पाणिन्यनुशासनेनाऽऽचार्यके गध्यमाने नयतेर्धातोरात्मनेपदस्य
विधानात्, उपनयने यो नियोज्यः स एवाध्यापनेऽपि तयोरेकप्रयो-
गत्वात् ।

अत एवोक्तं मनुना मुनिना-

उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विजैः ।

साङ्गं च सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥ इति ।

ततश्चाऽऽचार्यकर्तृकमध्यापनं माणवककर्तृकेणाध्ययनेन विना न
सिध्यतीत्यध्यापनविधिप्रयुक्त्यैवाध्ययनानुष्ठानं सेत्स्यति प्रयोज्यध्या-
पारमन्तरेण प्रयोजकध्यापारस्यानिर्वाहात् । तर्ह्यध्येतव्यं इत्यस्य
विधित्वं न सिध्यतीति चेन्मा सैत्सीत्का नो हानिः पृथगध्ययनविधे-
रधु(भ्यु)पगमे प्रयोजनाभावाद्विधित्वस्य नित्यानुवादत्वेनाप्युपपत्तेः ।
तस्मादध्ययनविधिमुपजीव्य पूर्वमुपन्यस्तौ पूर्वोत्तरपक्षौ प्रकारान्तरेण प्रद-
र्शनीयौ विचारशास्त्रमवैधत्वेनानारब्धव्यमिति एवंपक्षो वैधत्वेनाऽऽरब्ध-
व्यमिति सन्तान्तः । तत्र वैधत्वं वदता वदितव्यं किमध्यापनविधिर्माण-
वकस्यार्थावबोधमपि प्रयुक्ते किं वा पाठमात्रं, नाऽऽद्यः, विनाऽप्यर्थवबो-
धेनाध्यापनसिद्धेः । न द्वितीयः पाठमात्रे विचारस्य विषयप्रयोजनयोर-
संभवादापाततः प्रतिमातः संदिग्धोऽर्थो विचारशास्त्रेविषयो भवति ।
तथा सति यत्रौपासगतिरेव नास्ति तत्र संदेहस्य का कथा विचारर-
त्तस्य निर्णयस्य प्रत्याशा दूरत एव । तथा च यदसंदिग्धं प्रयोजनं न च
तत्प्रेक्षावत्प्रतिपित्तागोचरं समनस्केन्द्रियसंनिवृष्टः स्पष्टालोकमध्यमध्या-
सीनो घट इति न्यायेन विषयप्रयोजनयोरसंभवेन विचारशास्त्रमनार-

१ घ. "पनयिनि" । २ घ. "ना । उ" । ३ घ. "जः । सत्त्वं स" । ४ घ. "युक्तेवा" । ५ घ.
न प्रसि" । ६ घ. "विचारस्यस्य" । ७ घ. "पूर्वपक्षमिद्वान्तौ" । ८ घ. "धनम" । ९ घ. ग. घ. प्रयुक्ते" ।
१० घ. "प्रयुक्तवत्" । ११ घ. "माध्ययन" । १२ घ. "अत्य वि" । १३ घ. "त्राव" । १४ घ.
"दिग्धमप्र" । १५ घ. क. घ. "रु । यथा स" ।

भ्यमिति पूर्वः पक्षः । अध्यापनविधिनाऽर्थावबोधो मा प्रयोजि तथाऽपि साङ्गवेदाध्यायिनो गृहीतपदपदार्थसंगतिकस्य पुरुषस्य पौरुषेयेष्विव प्रबन्धेषु आम्नायेऽप्यर्थावबोधः प्राप्नोत्येव । ननु यथा विषं भुङ्क्ष्वेत्यत्र प्रतीयमानोऽप्यर्थो न विवक्ष्यते माऽस्य गृहे भुङ्क्था इति भोजनप्रतिषेधस्य मातृवाक्यविषयत्वात्तथाऽऽम्नायार्थस्याविवक्षार्था विषयाद्यभावदोषः प्राचीनः प्रादुःष्यादिति चेन्नैवं वोचः, दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यसंभवाद्धि-यमोजनवाक्यस्याऽऽप्तप्रणीतत्वेन मुख्यार्थपरिग्रहे बाधः स्यादिति विवक्षा नाऽऽश्रीयते । अपौरुषेये तु वेदे प्रतीयमानोऽर्थः कुतो न विवक्ष्यते, विवक्षिते च वेदार्थे यत्र यत्र पुरुषस्य संदेहः स सर्वोऽपि विचारशास्त्रस्य विषयो भविष्यति तन्निर्णयश्च प्रयोजनं तस्मादध्यापनविधिप्रयुक्तेनाध्यय-नेनावगम्यमानस्यार्थस्य विचारार्हत्वाद्विचारशास्त्रस्य वैधत्वेन विचार-शास्त्रमारम्भणीयमिति राज्ञान्तसंग्रहः ।

स्यादेतद्वेदस्य कथमपौरुषेयत्वमभिधीयते तत्प्रतिपादकप्रमाणमा-वात्, कथं मन्येथा अपौरुषेया वेदाः संप्रदायाविच्छेदे सत्यस्मर्यमाणकर्तृ-कत्वादात्मवदिति, तदेतन्मन्दं विशेषणासिद्धेः पौरुषेयवेदवादिभिः प्रलये संप्रदायविच्छेदस्य कक्षीकरणात् । किं च किमिवमस्मर्यमाणकर्तृकत्वं नामाप्रतीयमानकर्तृकत्वमस्मरणगोचरकर्तृकत्वं वा, न प्रथमः कल्पः परमेश्वरस्य कर्तुः प्रमितेरभ्युपगमात् । न द्वितीयो विकल्पासहत्वात् । तथा हि किमेकेनास्मरणमभिधेयते सर्वेषां नाऽऽद्यो यो धर्मशीलो जित-मानरोप इत्यादिषु मुक्तकोक्तिषु व्यभिचारात् । न द्वितीयः सर्वास्म-रणस्यासर्वज्ञदुर्ज्ञानत्वात्पौरुषेयत्वे प्रमाणसंभवाच्च । वेदवाक्यानि पौरुषे-याणि वाक्यत्वात्, कालिदासादिवाक्यवत् । वेदवाक्यान्त्याप्तप्रणीतानि प्रमाणत्वे सति वाक्यत्वान्मन्वादिवाक्यवदिति । ननु

वेदस्याध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकम् ।

वेदाध्ययनसामान्यादधुनाध्ययनं यथा ॥

इत्यनुमानं प्रति साधनं प्रगल्भत इति चेत्तदपि न प्रमाणकोटिं प्रवेष्टुमीष्टे ।

१ ख. अध्ययनं । २ ख. 'नत्याप्यत्र' । ३ घ. अप । ४ घ. 'क्षीकारात् । कि । ५ च. 'प्रतीय' । ६ घ. 'त । नापिदि' । ७ ख. 'स्यानुपपत्तेः । त' । ८ घ. 'क्यान्यत्र' । ९ च. 'नवाच्य-त्वाद' । १० च. 'प्रविप्र' ।

मारताध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकम् ।

मारताध्ययनत्वेन सांप्रताध्ययनं यथा ॥

इति आभाससमानयोगक्षेमत्वात् । ननु तत्र व्यासः कर्तेति स्मर्यते ।

को ह्यन्यः पुण्डरीकाक्षान्महामारतकृद्भवेत् ।

इत्यादाविति चेत्तदसारम् ।

‘अथः सामानि जज्ञिरे । छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत’ ।

इति पुरुषसूक्ते वेदस्य सकर्तृकताप्रतिपादनात् । किंचानित्यः शब्दः सामान्यवत्त्वे सत्यस्मदादिबाह्येन्द्रियग्राह्यत्वाद्यदृश्यत् । नन्विदमनुमानं स एवायं शकार इति प्रत्यभिज्ञाप्रमाणप्रतिहतमिति चेत्तदतिफलं गुलूनपु-
नर्जातकेशैर्दलितकुन्दादाविष्य प्रत्यभिज्ञायाः सामान्यविषयत्वेन बाध-
कत्वाभावात् । नन्वशरीरस्य परमेश्वरस्य तात्वादिस्थानाभावेन वर्णो-
च्चारणासंभवात्कथं तत्प्रणीतत्वं वेदस्य स्यादिति चेन्न, तद्भद्रं
स्वभावतोऽशरीरस्यापि तस्य भक्तानुग्रहार्थं लीलाविग्रहग्रहणसंभ-
वात् । तस्माद्वेदस्यापौरुषेयत्वं वाचोयुक्तिर्न युक्तेति चेत्तत्र समा-
धानमभिधीयते किमिदं पौरुषेयत्वं सिसाधयिषितं पुरुषादुत्पन्नत्व-
मात्रं, यथाऽऽस्मदादिमिरहरहृच्चार्यमाणस्य वेदस्य प्रमाणान्तरेणार्थ-
मुपलभ्य तत्प्रकाशनाय रचितत्वं वा, यथाऽऽस्मदादिमिरेव निबध्य-
मानस्य प्रबन्धस्य । प्रथमे न विप्रतिपत्तिः, चरमे किमनुमानबलात्त-
त्साधनमागमबलाद्वा । नाऽऽद्यो मालतीमाधवादिवाक्येषु सत्यमिचा-
रत्वात् । अथ प्रमाणत्वे सतीति विशिष्यत इति चेत्तदपि न विपश्चितो
मनसि वैशद्यमापद्यते प्रमाणान्तरागोचरार्थप्रतिपादकं हि वाक्यं वेद-
वाक्यं तत्प्रमाणान्तरागोचरार्थप्रतिपादकमिति साध्यमाने मम माता
वन्द्येतिवद्व्याघातापातात् । किं च परमेश्वरस्य लीलाविग्रहपरिग्रहा-
भ्युपगमेऽप्यतीन्द्रियार्थदर्शनं न संजायतीति देशकालस्वभावविप्रकृष्टा-
र्थग्रहणोपावाभावात् । न च तच्चक्षुरादिकमेव तादृक्प्रतीति जननक्षम-

१ घ. 'त्यादिवचनेनेति । २ घ. 'लुपु' । ३ च. 'शकारिकाणां द्वावि' । ४ च. 'नत्वश' ।
५ घ. 'इत्' । ६ ग. 'यत्वं ति' । ७ घ. 'त्वचो' । ८ क. ख. घ. 'वेदव' । ९ घ. 'मात्रम्' ।
मयवाऽऽस्म' । १० ग. 'काशय' । ११ ख. ब. घ. 'शिष्ट इ' । १२ क. ख. घ. 'नैपत्य' । १३ घ.
दि वे' । १४ घ. 'दृग्भावा' । १५ क. ख. 'ति ज्ञानक्ष' । ग. 'ति जा य' ।

मिति मन्तव्यं दृष्टानुसारेणैव कल्पनाया आश्रयणीयत्वात् । तदुक्तं
गुरुभिः सर्वज्ञनिराकरणवेलायाम्—

यत्राप्यतिशयो दृष्टः स स्वार्थानतिलङ्घनात् ।
दूरसूक्ष्मादिदृष्टौ स्यान्न रूपे श्रोत्रवृत्तिता ॥ इति ।

अत एव नाऽऽगमबलात्तत्साधनं तेन प्रोक्तमिति पाणिन्यनुशासने
जाग्रत्यपि काठककालापतैत्तिरीयमित्यादिसमाख्या, अध्ययनसंप्रदायप्र-
वर्तकविषयत्वेनोपपद्यते । तद्वदत्रापि संप्रदायप्रवर्तकविषयत्वेनाप्युपपद्यते ।
न चानुमानबलाच्छब्दस्यानित्यत्वसिद्धिः प्रत्यभिज्ञाविरोधात् । न चास-
त्यप्येकत्वे सामान्यनिबन्धनं तदिति सांप्रतं सामान्यनिबन्धनत्वमस्य
बलवद्बाधकोपनिरातादास्थीयते । क्वचिद्यभिचारदर्शनाद्वा तत्र । क्वचि-
द्यभिचारदर्शने तदुत्प्रेक्षायामुक्तं स्वतःप्रामाण्यवादिभिः—

उत्प्रेक्षेत हि यो मोहाद्यज्ज्ञातमपि बाधनम् ।
स सर्वव्यवहारेषु संशयात्मा विनश्यति ॥ इति ।

नन्विदं प्रत्यभिज्ञानं गत्वादिजातिविषयं न गादिव्यक्तिविषयं तासां
प्रतिपूरुषं मेदोपलम्भादन्यथा सोमशर्माऽधीत इति विभागो न स्यादिति
चेत्तदपि शोभां न विभर्ति गादिव्यक्तिभेदे प्रमाणाभावेन गत्वादिजाति-
विषयकल्पनार्यां प्रमाणाभावात् । यथो गत्वमजानत एकमेव भिन्नदेश-
परिमाणसंस्थानव्यक्त्युपधानवशान्निर्भेदशभिर्वाकल्पभिव महदिव दीर्घ-
मिव वामनमिव प्रथते तथा गव्यर्क्तिमजानत एकाऽपि व्यञ्जकभेदा-
त्तत्तद्धर्मानुबन्धिनी प्रतिभासते । एतेन विरुद्धधर्माध्यासान्भेदप्रतिभास
इति प्रत्युक्तम् । तत्र किं स्वाभाविको विरुद्धधर्माध्यासो भेदसाधकत्वे-
नाभिर्मतः प्रातीतिको वा, प्रथमेऽसिद्धिः । अपरथा स्वभाविकभेदान्युप-
गमे दश गकारानुदचारयच्चैत्र इति, प्रतिपत्तिः स्यात्, न तु दशकृत्वो
गकार इति । द्वितीये तु न स्वाभाविकभेदसिद्धिः । न हि परोपाधिभेदेन

१ क. 'व्यं न्यायात्' २. ख. 'व्यं द' । २ ख. 'कं भद्रावाये. स' । ३ ग. 'गोदि' । ४ घ. 'या गादिव्यक्तिविषयता समवति तासां प्रतिपूरुषं भेदे प्र' । ५ क. 'वा गोभ्रत्वम्' । ख. ग. घ. 'या गोत्व' । ६ घ. 'रिणामस' । ७ क. ख. ग. घ. ङ. 'वाल्प' । ८ क. ख. ग. 'किराजा' । ९ घ. 'भासा' । १० ख. प्रयुक्तम् । ११ ङ. घ. 'दसमभि' । १२ घ. 'तः प्रती' । १३ ग. 'मे सिद्धः । अ' । १४ ग. 'नुचार' । १५ क. ग. 'विरोधे' । ख. 'विनीने' ।

स्वाभाविकमैक्यं विहन्यते । अभा भून्नमसोऽपि कुम्भारुपाधिभेदा-
त्स्वाभाविको भेदस्तत्र व्यावृत्तव्यवहारो नादनिदानः । तदुक्तमाचार्यः-

प्रयोजनं तु यज्जातेस्तद्वर्णादेव * लप्स्यते ।

व्यक्तिलभ्यं तु नादेभ्य इति गत्वादिधीर्वृथा ॥ इति ।

तथा च-

प्रत्यभिज्ञा यदा शब्दे जागर्तं निरवग्रहा ।

अनित्यत्वानुमानानि सैव सर्वाणि बाधते ॥

एतेनेदमपास्तम् । यदवादि वागीश्वरेण मानमनोहरे, अनित्यः शब्द
इन्द्रियविशेषगुणत्वाच्चक्षुरूपवदिति । शब्दद्रव्यत्ववादिना प्रत्यक्षसिद्धेः,
ध्वन्यंशे सिद्धसाधनत्वाच्च । अभावफत्त्वोपाधिबाधितत्वाच्च । उदयनस्तु
आश्रयाप्रत्यक्षत्वेऽप्यभावस्य प्रत्यक्षतां महता प्रयत्नेन प्रतिपादयन्नियुक्तः
कोलाहल उत्पन्नः शब्द इति व्यवहाराचरणे कारणं प्रत्यक्षं शब्दानि-
त्यत्वे प्रमाणयति स्म । सोऽपि विरुद्धधर्मसंसर्गस्वीपाधिकत्वोपपादन-
न्यायेन दत्तरक्तबलिनेव तालः समापोहि । नित्यत्वे सर्वदोषलब्ध्यनुप-
लब्धिप्रसङ्गो यो न्यायमूषणकारोक्तः सोऽपि ध्वनिसंस्कृतस्योपलब्ध्याभ्यु-
पगमात्प्रतिक्षिप्तः । यस्तु युगपदिन्द्रियसबन्धित्वेन प्रतिनियतसंस्कारैकस-
स्कार्यमावानुमान तदात्मन्यनेकान्तिकैर्मसति कलकले ततश्च वेदस्या-
पौरुषेयतया निरस्तसमस्तशङ्काकलङ्काङ्कुरत्वेन स्वतः सिद्धं धर्मं प्रामा-
ण्यमिति सुस्थितम् । स्यादेतत् ।

प्रमाणत्वाप्रमाणत्वे स्वतः सांख्याः समाश्रिताः ।

नेयायिकास्ते परतः सौगताश्चरमं स्वतः ॥

+ इह भारभ्य यज्जातेरित्यतप्र या न विद्यत य पुस्तक । + ततः स्वाभाविकमैक्य
दशाद्व वर्णैक्यादव । य पु णि ।

१ क ख ग ते प्र । २ य दस्तेन तत्र न्यास्तनिनादो ना । ३ ध त ताराय
मित्राकिस्तु ना । ४ ख दिन प्रत्यक्षि । ५ घ ना शब्द वि शेषगणयविद्ध । प्रत्यक्षसिद्धे
६ १ ६ क ग द्वार वारण का । ख द्वारका । घ द्वार का । ७ घ लक्ष्म । ८ च
गलेव भेताल । ९ व नेव वेतालमयापि नि ख नेवेतालमयाऽपि नि । ग नेव
वेतालमयो हि नि । घ नेव वेतालमय एतेनापि नि । १० ॥ ११ योऽपि नि । ११
घ सगति-या । १२ य शक्तपक्ष खो । १३ घ निकृताया । १४ ग तु यदि ।
१५ य घ रत । १६ घ कमिलमतिकल्हेन । १७ घ कमिलमतिकल्हेन ततो व ।
१८ घ हतश । १९ क ख ग त । अयमं पुरत प्राहु प्रमाण्य । वेद वादिन । प्र ।

प्रथमं परतः प्राहुः प्रामाण्यं वेववादिनः ।

प्रमाणत्वं स्वतः प्राहुः परतश्चाप्रमाणताम् ॥ इति ।

वादिविवाददर्शनात्कथंकारं स्वतः सिद्धं धर्मप्रामाण्यमिति सिद्धव-
त्कृत्य स्वी कियते । किं च किमिदं स्वतः प्रामाण्यं नाम ! किं
स्वत एव प्रामाण्यस्य जन्म ! आहोस्वित्स्वाश्रयज्ञानजन्यत्वम् । किमुत
स्वाश्रयज्ञानसामग्रीजन्यत्वम् ? उताहो ज्ञानसामग्रीजन्यज्ञानविशे-
षाश्रितत्वम् ? किंवा ज्ञानसामग्रीमात्रजन्यज्ञानविशेषाश्रितत्वम् ?
तत्राऽऽद्यः सावद्यः कार्यकारणभावस्य भेदसंगानाधिकरणत्वेनैकस्मिन्-
संभवात्, नापि द्वितीयः, गुणस्य सतो ज्ञानस्य प्रामाण्यं प्रति समवायि-
कारणतया द्रव्यत्वापातात्, नापि तृतीयः प्रामाण्यस्योपाधित्वे जातित्वे
वा जन्मायोगात्, स्मृतित्वानाधिकरणस्य ज्ञानस्य बाधात्यन्ताभावः
प्रामाण्योपाधिः । न च तस्योत्पत्तिसंभवं, अत्यन्ताभावस्य नित्यत्वाभ्यु-
पगमादत एव न जातेरपि जनिर्युज्यते, नापि चतुर्थः । ज्ञानविशेषो
ह्यप्रमो विशेषसामग्र्यां च सामान्यसामग्र्यनुप्रविशति, शिक्षापासा-
मग्र्यामिष वृक्षसामग्री, *अपरथा +तस्याऽऽकस्मिकत्वं प्रसंजितस्मात्
=परतस्त्वेन स्वीकृताप्रामाण्यं विज्ञानसामग्रीजन्याश्रितमित्यतिव्याप्ति-
रपिद्येत । पञ्चमविकल्पं विकल्पयामः, किं दोषाभावसहकृतज्ञानसाम-
ग्रीजन्यत्वमेव ज्ञानसामग्रीमात्रजन्यत्वं, किं दोषाभावसहकृतज्ञानसाम-
ग्रीजन्यत्वं, नाऽऽद्यः, दोषाभावसहकृतज्ञानसामग्रीजन्यत्वमेव परतः
प्रामाण्यमिति परतःप्रामाण्यवादिभिरुपरीकरणात् । नापि द्वितीयः,
दोषाभावसहकृतत्वेन सामग्र्यां सहकृतत्वे सिद्धेऽनन्यथासिद्धान्वय-
व्यतिरेकसिद्धतया दोषाभावेऽस्य कारणताया बज्रलेपायमानत्वात् ।
अभावः कारणमेव न भवतीति चेत्तदा वक्तव्यमभावस्य कार्यत्वमस्ति

* अपरथा विशेषसामग्र्यनुपरीकारे घ. पु. टि. । + तस्य विशेषविज्ञानस्य । घ. पु. टि.
= सामान्यसामग्र्यतिरिक्तविशेषसामग्रीजन्याश्रितत्वं परतस्त्वम् । घ. पु. टि. ।

१ ख. प्रथमः पुर । २ ड. 'वत्त्वस्य' । ३ ख. 'धिकत्वे' । ४ ग. घ. 'भवी अ' । ५ घ.
'शेषे हि प्रामाण्यं प्रामाण्यवि' । ६ क. ख. 'माणवि' । ७ क. 'सञ्जेत' । ख. सञ्जेत । ग सञ्जेत ।
८ क. ख. ग. घ. 'माण्यवि' । ९ क. ख. 'धितेति' । घ. 'धित इतिन्या' । १० ख. 'पयते प' ।
११ ग. 'त सा' । घ. 'तसायप्रभाभावाज' । १२ क. ग. 'न्यत्वं ज्ञा' । १३ क. ख. ग. 'नमात्रसा'
१४ ख. ग. घ. 'कि वा दो' । १५ क. 'भावाव' । १६ ख. 'त्वे सि' । १७ ख. ग. 'मप्या दोषा'
भवत्' । घ. 'मप्या दोषाभावासहकृतत्वावसिद्धेः अ' । १८ क. 'हेऽन्य' । १९ ग. 'वदर' ।
२० क. ख. ग. 'शतया' । २१ घ. 'द' । अय, अ' ।

न वा, यदि नास्ति तदा षट्प्रध्वंसानुपपत्त्या नित्यताप्रसङ्गः । अथास्ति किमपराद्धं कारणत्वेनेति संयसुभयतःपाशा रज्जुः । तदुदितमुर्दयेनेन-
भावो यथा तथाऽभावः कारणं कार्यवन्मतः ॥ इति ।

तथा च प्रयोगः, विमता प्रमा ज्ञानहेत्वतिरिक्तहेत्वधीना कार्यत्वे सति तद्विशेषत्वादप्रमावैत्परतो जायतेऽनभ्यासदशायां सांशयिक-
त्वादप्रामाण्यवत् । तस्मादुत्पत्तौ ज्ञप्ती च परतस्त्वे प्रमाणसंभवा-
त्स्वतः सिद्धं प्रामाण्यमित्येतत्पूतिकूष्माण्डायत इति चेत्तदेतदाकाशमु-
ष्टिहन्नायते । विज्ञानसामग्रीजन्यत्वे सति तदतिरिक्तहेत्वजन्यत्वं
प्रमायाः स्वतस्त्वमिति निरुक्तिसंभवात्, अस्ति चात्रानुमानं, विमता
प्रमा विज्ञानसामग्रीजन्यत्वे सति तदतिरिक्तजन्या न भवति, अप्रमा-
त्वानधिकरणत्वाच्चटादिष्वत् । न चोदयनमनुमानं परतस्त्वसाधकमिति
शङ्कनीयं प्रमा दोषव्यतिरिक्तज्ञानहेत्वतिरिक्तजन्या न भवति ज्ञानत्वाद-
प्रमावदिति प्रतिसाधनग्रह्यस्तत्वात्, ज्ञानसामग्रीमात्रादेव प्रमोत्पत्ति-
संभवे तदतिरिक्तस्य गुणस्य दोषाभावस्य वा कारणत्वकल्पनायां
कल्पनागौरवप्रसङ्गाच्च । ननु दोषस्याप्रमाहेतुत्वेन तदभावस्य प्रमां प्रति
हेतुत्वं दुर्निवारमिति चेत्, न दोषाभाषस्यैव प्रमाप्रतिबन्धकत्वेनान्यथासि-
द्धत्वात् ।

तस्माद्गुणेभ्यो दोषाणामभावस्तदभावतः ।

अप्रामाण्यद्वयासत्त्वं तेनोत्सर्गो नयोदितः ॥ इति ।

तथा प्रमाज्ञप्तिरपि ज्ञानज्ञापकसामग्रीत एव जायते । न च संशयानु-
दयप्रसङ्गो बाधक इति पुंक्तं वक्तुं सत्यपि प्रतिभासपुष्कलकारणे प्रति-
बन्धकदोषादिसमवर्धनात्तदुपपत्तेः । किं च तावकमनुमानं स्वतः प्रमाणं
न वा । आद्येऽनैकान्तिकता, द्वितीये तस्यापि परतः प्रामाण्यमेवं तस्य
तस्यापीत्यनवस्था दुरवस्थी स्यात् । यदत्र सुसुमाञ्जलाबुदयनेन

* इत आरभ्य सति इत्यन्तप्रश्नो न च. पुस्तके ।

१ घ दा घटं । २ घ 'नुत्पत्त्या । ३ ख. 'स्या घटस्य वि' । ४ घ. 'दयेन । ५ घ. 'मत
प्रामाण्यं ज्ञा' । ६ ख. 'त्वादप्रामाण्यं प' । ७ ख. ग. घ. 'वदप्रामाण्यं प' । ८ घ. 'स्वे प्रमा-
ण्यवत्' । ९ घ. 'ष्टायितमिति । १० ख. 'ति प्र' । ११ ख. 'दोषभा' । १२ ख. 'प्रमाहे' । १३ ख.
'स्याप्रति' । १४ घ. 'भाष्यासत्त्वं तेनोत्सर्गस्य प्रामाण्यस्यानयोदितत्वादिति । १५ ख. 'सत्वेते' ।
१६ क. 'सर्वे न' । १७ क. ख. ग. घ. 'ति च नु' । १८ च. 'ज्ञानवशादनु' । १९ क. ख.
ग. घ. 'स्यातदवस्था स्या' ।

हादिति प्रचुरप्रवृत्तेः प्रामाण्यानिश्चयाधीनत्वाभावमापादयता प्रण-
गादि प्रवृत्तिर्हीच्छामपेक्षते तत्प्राचुर्यं चेच्छाप्राचुर्यमिच्छा चेदसाध-
नताज्ञानं, तच्चेदजातीयत्वलिङ्गानुर्भवं सोऽपीन्द्रियार्थसंनिकर्षं प्रामा-
ण्यग्रहणं तु न कचिदुपयुज्यत इति तदपि तत्स्वरस्य पुरस्तात्कक्षे
मुवर्णमुपेत्य सर्वाङ्गनेदघादनमिव प्रतिभाति । अतः समीहितसाधनज्ञान-
मेव प्रमाणतयाऽवगम्यमानमिच्छां जनयतीत्यत्रैव स्फुट एव प्रामाण्यग्र-
हणस्योपयोगः । किं च कचिदपि चेन्निर्विचिकित्सा प्रवृत्तिः संशयादुप-
पद्येत तर्हि सर्वत्र तस्याभावसंभवात्प्रामाण्यनिश्चयो निरर्थकः स्यात्,
अनिश्चितस्य सत्त्वमेव दुर्लभमिति प्रामाण्यं दत्तजलाञ्जलिकं भवे-
दित्यलमिति प्रपञ्चेन । यस्मादुक्तम्—

तस्मात्सद्बोधकत्वेन प्राप्ता बुद्धेः प्रमाणता ।

अर्थान्यथात्वहेतूत्पदोपज्ञानावुपोद्यते ॥ इति ।

तस्माद्भ्रमे स्वतःसिद्धप्रमाणभावे ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते-
त्यादिविध्यर्थवादमन्त्रनामधेयात्मके वेदे यजेतेत्यत्र तत्प्रत्ययः प्रकृत्यर्थो-
परक्ता भावनामभिधत्त इति सिद्धे व्युत्पत्तिमभ्युपगच्छतामभिहिता-
न्वयवादिनां भट्टाचार्याणां सिद्धान्तो यागविषयो नियोगे इति कार्ये
व्युत्पत्तिमनुसरतामन्विताभिधानवादिनां प्रभाकरगुरुणां सिद्धान्त इति
सर्वमवदातम् ।

इति सर्वदर्शनसंग्रहे जैमिनिदर्शनम् ।

अथ पाणिनिदर्शनम् ॥ १३ ॥

नन्वयं प्रकृतिर्भागोऽयं प्रत्ययभाग इति प्रकृतिप्रत्ययविभागः कथम-
वगम्यत इति चेत्पीतपातर्जलजलानामेतच्चोद्यं समत्कारं न करोति

१ च. 'प्रकृतप्र' । २ क. ख. घ. 'दिति प्र' । ३ घ. 'होनेच्छा' । ४ घ. 'ते कितप्राचु-
येच्छा' । ५ घ. 'चुर्यम्' । ६ क. 'येच्छा' । ख. 'येच्छा' । ७ घ. 'हापाव' । ८ घ. 'भवः
सोऽ' । ९ घ. 'कर्मप्र' । १० घ. 'ये विना क' । ११ च. 'यमपलगतः स' । १२ घ. 'पेतं स' ।
१३ च. 'भावः' । यत्तः । १४ ख. घ. 'नमता' । च. 'नमता' । १५ च. 'नयतोऽव' । १६ घ.
घ. 'तदभा' । १७ घ. 'तयोक्तम्' । म' । १८ घ. 'वि यदि सत्त्वं सुलभं मवेत्तदा प्रा' । १९ घ.
अयान्य' । २० च. 'वेन ज्यो' । २१ घ. 'तद्ग्र' । २२ घ. 'भावा' । २३ घ. 'ययं नियोगमिति ।
२४ क. ख. घ. 'गमिति' । २५ 'गां रादा' । २६ च. 'भावोऽयं' । २७ च. 'यकारम्' । २८ क.
घ. ग. 'जलाना' । च. 'जलिज' ।

लौकिकव्यवहारेषु यथेष्टं चेष्टतां जनः ।

धैदिकेषु तु मार्गेषु विशेषोक्तिः प्रवर्तताम् ॥

इति पाणिनिसूत्राणामर्थमत्राभ्यधाद्यतः ।

जनिकर्तुरिति ब्रूते तत्प्रयोजक इत्यपि ॥ इति ।

तथा च शब्दानुशासनापरनामधेयं व्याकरणशास्त्रमारब्धं वेदितव्यमिति वाक्यार्थः संपद्यते । तस्यार्थस्य झटिति प्रतिपत्तये, अथ व्याकरणमित्येवाभिधीयताम् । अथ शब्दानुशासनमित्यधिकार्क्षरं मुधोऽभिधीयत इति मैवं शब्दानुशासनमित्यन्वर्थसमाख्योपादाने तदीयवेदाङ्गत्वप्रतिपादकप्रयोजनान्व्यानासिद्धेः । अन्यथा प्रयोजनानभिधाने व्याकरणाध्ययनेऽध्येतृणां प्रवृत्तिरेव न प्रसजेत् । ननु निष्कारणो धर्मः पटङ्गो वेदोऽध्येतव्य इत्यध्येतव्यविधानादेव प्रवृत्तिः सेत्स्यतीति चेन्मैवं तथाविधानेऽपि तदीयवेदाङ्गत्वप्रतिपादकप्रयोजनानभिधाने तेषां प्रवृत्तेरनुपपत्तेः । तथा हि पुरा किल वेदमधीत्याध्येतारस्त्वरितं वक्तारो भवन्ति ।

वेदान्तो वैदिकाः शब्दाः सिद्धा लोकाश्च लौकिकाः ।

तस्मादनर्थकं व्याकरणमिति तस्माद्वेदाङ्गत्वं मन्यमानस्तदध्ययने प्रवृत्तिमकार्षुः । ततश्चेदानींतनानामपि तत्र प्रवृत्तिर्न सिध्येत् । सा मा प्रमाद्वक्षीदिति तदीयवेदाङ्गत्वप्रतिपादकं प्रयोजनमन्याख्यमेव । यद्यन्वाख्यातेऽपि प्रयोजने न प्रवर्तेरस्ताहि लौकिकशब्दसंस्कारज्ञानरहितास्ते यज्ञे कर्मणि प्रत्यवायभाजो भवेयुः । धर्माद्धीधेरन्, अत एव याज्ञिकाः पठन्ति—आहिताग्निरपशब्दं प्रयुज्य प्रायश्चित्तीयां सारस्वतीमिष्टिं निर्वपेदिति, अतस्तदीयवेदाङ्गत्वप्रतिपादकप्रयोजनान्व्यानासिद्धमर्थमथशब्दानुशासनमित्येव कथ्यते नाथ व्याकरणमिति । भवति च व्याकरणशास्त्रस्य प्रयोजनं तस्य तदुद्देशेन प्रवृत्तेः, तस्य प्रयोजनं यथा स्वर्गोद्देशेन प्रवृत्तस्य यागस्य स्वर्गः प्रयोजनं तस्माच्छब्दानुशिष्टिः संस्कारपदवेदनीया शब्दानुशासनस्य प्रयोजनम् । नन्वेवमप्यभिमतं प्रयोजनं न लभ्यते तदुपायाभावात् । अथ प्रतिपदपाठ एवाम्युपाय इति मन्येथाः, तर्हि स

* इत आरभ्य प्रयोजनानभिधान इत्यन्तमन्यो घ. पुस्तके न विद्यते ।

१ घ. "त्राणा स्वरमाश्रयिदं यतः" । २ च. "धैवतगणौ यतः" । ३ च. "५। न तु" । ४ क. य. "क्षरुपादाने व्या" । ५ ख. "धानव्या" । ६ "तिवेन्ने" । ७ क. प्रसज्येत । ८ घ. "व्यस्तवि" । ९ घ. "गनत्वान" । १० घ. "शृति माभ" । ११ च. "ति । शब्दानुशासनव्या" ।

ह्यनभ्युपायः शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठो भवेत् । शब्दापशब्दमेवे-
नाऽऽनन्त्याच्छब्दानाम् । एवं हि समाग्रायते बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्ष-
सहस्रं प्रदिपदपाठविहितानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच नान्तं
जगाम । बृहस्पतिश्च प्रवक्ता, इन्द्रोऽध्येता, दिव्यं वर्षसहस्रमध्ययनकालः ।

न च पारावातिरभूत् । किमुताद्य यश्चिरं जीवति, अचीतिर्बोधाचरणप्र-
चक्षः, गैश्चतुर्भिर्रुपायैर्विद्योपयुक्ता भवति । न च पनकालेनैव सर्वमोषु-
रुपयुक्तं स्यात्तस्मादनभ्युपायः शब्दानां प्रत्युदासेन परतु- इति प्रयो-
जनं न सिध्येदिति चेन्मैवं शब्दप्रतिपत्तेः प्रतिपदपाठसो- इति शब्द-
रात् । प्रकृत्यादिविभागकल्पनावत्सु लक्ष्येषु सामान्याविशेष-
पर्यन्त्यवत्सकृदेव प्रवृत्तौ बहूनां शब्दानामनुशासनोपलम्भाच्च । तथा हि
कर्मणीत्येकेन सामान्यरूपेण लक्षणेन कर्मोपपदान्नातुमात्रादणप्रत्यये
कृते कुम्भकारः काण्डलाव इत्यादीनां बहूनां शब्दानामनुशासनमुपल-
भ्यते । एवमातोऽनुपसर्ग इति पदपाठस्याशक्यत्वप्रतिपादनपरोऽर्थ-
वादः । नन्वन्येष्वप्यङ्गेषु सत्सु किमित्येतदेवाऽऽद्रियते । उच्यते प्रधानं
च पदस्वङ्गेषु व्याकरणम् । प्रधाने च कृतो यत्नः फलवान्भवति ।

तदुक्तम्-

आसन्नं ब्राह्मणस्तस्य तपसामुत्तमं तपः ।

प्रथमं छन्दसामङ्गमाहुर्व्याकरणं बुधाः ॥ इति ।

तस्माद्याकरणशास्त्रस्य शब्दानुशासनं भवति साक्षात्प्रयोजनं पार-
म्पर्येण तु वेदरक्षादीनि । अत एवोक्तं भगवता भाष्यकारेण-रक्षोहाग-
मलघ्वसंदेहाः प्रयोजनमिति । साधुशब्दप्रयोगवशादभ्युदयोऽपि भवति ।
तथा च कथितं कात्यायनेन-शास्त्रपूर्वके प्रयोगेऽभ्युदयस्तत्तुल्यं वेदशब्दे-
नेति । अन्यैरप्युक्तम्-एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके
कामधुग्भवतीति । तथा—

१ घ 'पायश' । २ च 'पारप्राप्ति' । ३ च. 'ति स वर्षं कृत जीवति । अचीतयो' । ४ 'ग.
'दिषेध्या च' । ५ घ. 'मायु. पुश्यस्थो' । ६ च. 'य वीच' । ७ च. 'यपयते' । ८ च.
'घर्ग' इत्येकेन विभेपज्ञेनाऽऽकारान्ताद्भातो' । कप्रत्यये कृते घात्वरो भवद इत्यादीनां बहूनां
शब्दानामनुशासनमुपलभ्यते । बृहस्पतिरिन्द्रायेति प्रतिप' । ९ घ परार्थ' ।

नाकमिदसुखं यान्ति सुयुक्तैर्बद्धवाग्रथैः ।

अथ पत्कापिणो यान्ति येऽचीक्रमतमापिणः ॥

नन्वेतेनस्य शब्दस्य कथमीदृशं सामर्थ्यमुपपद्यत इति चेन्मैवं
मन्येथाः । महता देवेन साम्यश्रवणात् । तदाह श्रुतिः—“चत्वारि
शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य । त्रिधा बद्धो वृषभो
रोरवीति महो देवो मर्त्यो आविवेश । ” व्याचकार च भाष्यकारः—
“चत्वारि शृङ्गाणि चतुर्धा श्रुतानि नामाख्यातोपसर्गनिर्णयः । त्रयो
अस्य पादा द्वे शब्दा द्विधा श्रुतमप्यद्वयमानकालः । द्वे
शीर्षे द्वौ शब्दौ । त्रयोऽप्यन्त्यात्मानौ नित्यः कार्यश्च व्यङ्ग्यव्यञ्जकभेदात् ।
सप्त हस्तासो अस्य तिङ्ग सह सप्त सुब्धिभक्तयः । त्रिधा बद्धस्त्रिषु
स्थानेषु उरासि कण्ठे शिरसि च बद्धः । वृषभ इति प्रसिद्धवृषभत्वेन
रूपेण क्रियते वर्पणाद्वर्पणश्च ज्ञानपूर्वकानुष्ठानेन फलप्रदत्वं रोरवीति
शब्दं करोति रौतिः शब्दकर्मा, इह शब्दशब्देन प्रपञ्चो विव-
क्षितः । महो देवो मर्त्यो आविवेश । महादेवः शब्दो मर्त्या मरणधर्माणो
मनुष्यास्तानाविवेशेति । महता देवेन परेण ब्रह्मणा साम्यमुक्तं स्यादिति
जगन्निदानं स्फोटारूपो निरवयवो नित्यः शब्दो ब्रह्मैवेति । हरिर्णोऽ-
भाणि ब्रह्मकाण्डे—

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यैदक्षरम् ।

निवर्ततेऽर्थभावेन *प्रक्रिया जगतो यतः ॥ इति ।

ननु नामाख्यातभेदेन पदद्वैविध्यं प्रतीतिः कथं चातुर्विध्यमुक्तमिति चेन्मैव प्रकारान्तरस्य प्रसिद्धत्वात् ।

तदुक्तं प्रकीर्णके-

द्विधा कैश्चित्पदं भिन्नं चतुर्धा पञ्चधाऽपि वा ।

अपोद्धृत्यैव वाक्येभ्यः प्रकृतिप्रत्ययादिवत् ॥ इति ।

कर्मप्रवचनीयेन वै पञ्चमेन सह पदस्य पञ्चविधत्वमिति हेलाराजो
व्याख्यातवान् । कर्मप्रवचनीयास्तु क्रियाविशेषोपजानितसंबन्धावच्छेदहे-
तव इति सबन्धविशेषद्योतनद्वारेण क्रियाविशेषद्योतनादुपसर्गेष्वेवान्तर्म-
वर्तनीत्यभिसंधाय पदचतुर्विध्यं माप्यकारेणोक्तं युक्तमिति विवेक्तव्यम् ।

* स्वविषयमस्तुक्ते स्वभावे न भावया घ. पु. टि.

ननु भवता स्फोटोऽस्मात् नित्यः शब्द इति निजागद्यते तन्न मृष्यामहे तत्र प्रमाणाभावादिति केचित् । अत्रोच्यते-प्रत्यक्षमेवात्र प्रमाणं, गौरित्येकं पदमिति नानावर्णातिरिक्तैकपदावगतेः सर्वजनीनत्वात् असति बाधके पदानुभवः शक्यो मित्येति वक्तुं पदार्थप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्याऽपि स्फोटोऽभ्युपगन्तव्यः । न च वर्णम्य एव तत्प्रत्ययः प्रादुर्भवतीति परीक्षाक्षमं विकल्पासहत्वात्, किं समस्ता व्यस्ता वा अर्थप्रत्ययं जनयन्ति । नाऽऽद्यः । वर्णानां क्षणिकानां समूहासंभवात् । नान्यः । व्यस्तवर्णम्योऽर्थप्रत्ययासंभवात् । न च व्याससमोऽर्थप्रत्ययः प्रकारः समस्तीति तस्माद्वर्णानां वाचकत्वानुपपत्तौ यद्बलादर्थप्रतिपत्तिः स स्फोट इति वर्णातिरिक्तो वर्णाभिष्वङ्गव्योऽर्थप्रत्यापको नित्यः शब्दः स्फोट इति तद्विदो वदन्ति । अत एव स्फुट्यते व्यज्यते वर्णैरिति स्फोटो वर्णाभिव्यङ्ग्यः स्फुटी भवत्यस्मादर्थ इति स्फोटोऽर्थप्रत्यापक इति स्फोटशब्दार्थमुभयथा निराहः । तथाचोक्तं भगवता पतञ्जलिना महामाष्ये-अथ गौरित्यत्र कः शब्दो येनोच्चारितेन साम्नालाङ्गुलककुदसुरविपाणानां संप्रत्ययो भवति स शब्द इत्युच्यत इति । विवृतं च कैपटेन-धैपाकरणा वर्णव्यतिरिक्तस्य पदस्य वाचकत्वमिच्छन्ति । वर्णानां वाचकत्वे द्वितीयादिवर्णोच्चारणार्थक्यप्रसङ्गादित्यादिना तद्व्यतिरिक्तः स्फोटो नादाभिष्वङ्गव्यो वाचको विस्तरेण वाक्यपदीये व्यवस्थापित इत्यन्तेन प्रबन्धेन ।

ननु स्फोटस्याप्यर्थप्रत्यापकत्वं न घटते विकल्पासहत्वात् । किमभिव्यक्तः स्फोटोऽर्थं प्रत्यापयति, अनभिव्यक्तो वा । न चरमः, सर्वदाऽर्थप्रत्ययलक्षणकार्योत्पादप्रसङ्गात् । स्फोटस्य नित्यत्वाभ्युपगमेन निरपेक्षस्य हेतोः सदा सत्त्वेन कार्यस्य विलम्बायोगात्, अथैतद्वोपपरिजि-

१ घ. निगद्यते । २ व. दुर्भव इति परीक्षा सगो वि० । ३ क. ग. किं व्यस्तवर्णो अ० । व. निगद्यता वर्णा अर्थे प्रतिपादयन्ति । समस्तावा । नाऽऽद्यः । इतरवर्णैर्व्यस्तवर्णमहात् । ए० कस्माद्वर्णादर्थप्रपक्षे प्रतिपत्तेय । नापि द्वितीयः । उत्पन्नप्रत्यय ताणानां समस्तत्वाभावात् । न च व्यस्तः । ४ घ. व्यस्तवर्णो व्यस्तवर्णो वा, नाथः । वर्णानां स० । ५ ख. वा वा । ६ क. ग. नित समस्तावा ना० । ७ क. ग. य. ततोऽर्थप्रत्ययानुपपत्त्येः । न द्वितीयः । ध० । ८ क. ग. समुदा-यास० । ९ क. ग. 'रु न च' । १० घ. 'प्रत्ययकलाह' । ११ क. माभ्याम० । १२ म. 'व्यासम' । १३ क. ग. घ. 'टः' । व० । १४ क. ग. घ. दृष्यः स्फुटति स्फु० । १५ ख. 'व्यस्तं वि०' । १६ म. ग. एवोदार्थ ।

हीर्षयाऽभिव्यक्तः स्फोटोऽर्थं प्रत्याययतीति कक्षी कियते तथाऽभिव्यञ्ज-
यन्तो वर्णाः किं प्रत्येकमभिव्यञ्जयन्ति संभूय वा पक्षद्वयेऽपि वर्णानां
वाचकत्वपक्षे भवता ये दोषा मापितास्त एव स्फोटाभिव्यञ्जकत्वपक्षे
व्यावर्तनीयाः । तदुक्तं भट्टाचार्यैर्ममांसाश्लोकवार्तिके—

यस्यानवयवः स्फोटो व्यज्यते वर्णबुद्धिभिः ।

सोऽपि पर्यनुयोगेन नैकेनापि विमुच्यते ॥ इति ।

विभक्त्यन्तेष्वेव वर्णेषु पाणिनिना ते विभक्त्यन्ताः पदमिति गीतमेव
च पदसंज्ञाया विहितत्वात्संकेतग्रहणेनानुग्रहवशाद्दर्शनेष्वेव पदबुद्धिर्म-
विप्यति तर्हि सर इत्येतस्मिन्पदे यावन्तो वर्णास्तावन्त एव रस इत्य-
त्रापि एवं वनं नवं नदी दीना रामो मारो राजा जारेत्यादिष्वर्थभेदप्र-
तीतिर्न स्यादिति +चेन्न कर्मभेदेन भेदसंभवात् । तदुक्तं तौतातितैः—

यावन्तो यावुशा ये च पदर्थप्रतिपादने ।

वर्णाः प्रज्ञातसामर्थ्यास्ते तथैवावबोधकाः ॥ इति ।

तस्माद्यश्चोभयोः समो दोषो न तेनैकश्चोद्यो भवतीति न्यायाह्वर्णा-
नामेव वाचकत्वोपपत्तौ नातिरिक्तस्फोटकल्पनाऽवकल्पत इति चेत्तदे-
तत्काशकुशावलम्बनकल्पनं विकल्पानुपपत्तेः । किं वर्णमात्रे पदप्रत्य-
यावलम्बनं वर्णसमूहे वा । नाऽऽद्यः परस्परविलक्षणवर्णमालायामभिज्ञं
निमित्तं पुष्पेषु विना सूत्रं मालाप्रत्ययादित्येकं पदमिति प्रतिपत्तेरनुप-
पत्तेः । नापि द्वितीयः, उच्चरितप्रध्वस्तानां वर्णानां समूहमांवासंभवात् ।
तत्र हि समूहव्यपदेशः । ये पदार्था एकस्मिन्प्रदेशे सहावस्थितं तेषां
बहवोऽनुभूयन्ते यथैकस्मिन्प्रदेशे सहावस्थितं तेषां अनुभूयमानेषु धवस-
दिरपलाशादिषु समूहव्यपदेशो यथा वा गजनरतुरगादिषु न च ते वर्णा-
स्तथाऽनुभूयन्त उत्पन्नप्रध्वस्तत्वात् । अभिव्यक्तिपक्षेऽपि क्रमेणैवामि-
त्येकौ समूहासंभवात् । नापि वर्णेषु काल्पनिकः समूहः कल्पनीयः पर-
स्पराश्रयप्रसङ्गात् । एकार्थप्रत्यायकत्वसिद्धौ तदुपाधिना वर्णेषु पदत्व-

* + इति चेदित्युत्तरं न क्रमभेदेनैव सारभ्यं तदेतदित्यन्तप्रत्ययो घ. पुस्तके न विद्यते ।

१ घ. 'थाऽप्यामि' । २ च. 'यु सुष्ठिदन्त पदमिति पा' । ३ च. 'कियन्तं प' । ४ घ. 'भेदेणानु' । ५ ख. घ. 'चेत् का' । ६ च. 'महात्मेव वर्णानां वाचकत्वस्याप्यर्थान्युपगमात् । त' ।
७ क. 'त तदेतत्वा' । ८ क. ग. 'महो ना' । ९ क. ख. घ. 'समूहा मा' । १० ख. 'भावम' ।
१ घ. 'तया' । १२ घ. 'तया' । १३ घ. 'व्यक्तस्व स' । १४ घ. 'नियस्य प' । १५ प. 'वसि' ।

प्रतीतिः, तत्सिद्धावेकार्थप्रत्यायकत्वसिद्धिरिति । तस्माद्वर्णानां वाचक-
त्वासंभवात्स्फोटोऽभ्युपगन्तव्यः । ननु स्फोटवाचकतापक्षेऽपि प्रागुक्त-
विरूपप्रसरेण घटकुटीप्रमातायितमिति चेत्चेतन्मनोराज्याविजृम्भणं
वैयर्थ्यसंभवात् । तथाहि अमिव्यञ्जकोऽपि प्रथमो ध्वनिः स्फोटमस्फुट-
मभिव्यनक्ति । उत्तरोत्तरामिव्यञ्जकक्रमेण स्फुटं स्फुटतरं स्फुटतमं यथा
स्थाध्यायः सकृत्पठ्यमानो नावधार्यते, अभ्यासेन स्फुटावसायः,
यथा या रत्नतत्त्वं प्रथमप्रतीतौ स्फुटं न चकास्ति चरमे चेतसि यथाव-
दाभिव्यज्यते ।

* नादेरहितपीजायामन्त्येन ध्वनिना सह ।

आवृत्तिपरिपाकायां बुद्धौ शब्दोऽवधार्यते ॥

इति ग्रामाणिकोक्तेः । तस्मादस्माच्छब्दार्थं प्रतिपद्यामहे इति व्यव-
हारवशाद्वर्णानामर्थवाचकत्वानुपपत्तेः । प्रथमे काण्डे तत्रमवद्भिर्भर्तृहरि-
भिरभिहितत्वाभिरययवमर्थप्रत्यायकं शब्दतत्त्वं स्फोटाभाषमभ्युपगन्त-
व्यमित्येतत्सर्वं परमार्थसंविद्वक्षणसत्ताजातिरेव सर्वेषां शब्दानामर्थ
इति प्रतिपादनपरे जातिसमुद्देशे प्रतिपादितम् । यदि सत्तैव सर्वेषां
शब्दानामर्थस्तर्हि सर्वेषां शब्दानां पर्यायता स्यात्तथा च कचिदपि
युगपन्निचतुरपदप्रयोगायोग इति महच्चानुर्यमापुष्मतः ।

तदुक्तम्-

पर्यायाणां प्रयोगो हि यौगपद्येन नेष्यते ।

पर्यायेणैव ते यस्माद्वदन्त्यर्थं न संहताः ॥ इति ।

तस्मादयं पक्षो न क्षोदक्षम इति चेत्चेतद्वगनरोमन्धकल्पं नीललोहि-
तपीताद्युपरञ्जकद्रव्यभेदेन स्फटिकमणेरिव संबन्धिभेदात्सत्तायास्तदा-
त्मना भेदेन प्रतिपत्तिसिद्धौ गोसत्तादिरूपगोत्वादिभेदनिबन्धनव्यवहार-
वैलक्षण्योपपत्तेः । तस्याचाऽऽतवाक्यम्-

स्फटिकं विमलं द्रव्यं यथा युक्तं पृथक्पृथक् ।

नीललोहितपीताद्यैस्तद्दर्शनमुपलभ्यते ॥ इति ।

* नादाघातजग्या । घ. पु. टि. ।

१ य 'ना कायनात्मकत्व' । २ 'कुट्टि' । ३, क. ख. ग. घ. 'टः स्फु' । ४ घ. 'रादव' ।
५ क. ख. ग. घ. 'मन्त्येन' । ६ घ. 'ति द्य' । ७ घ. 'मर्' । ८ क. ख. ग. 'स्फोटगा' । ९ क
'ते रेव सर्वे' शब्दानामर्थे इति प्र' । १० क. न प्रतिपत्तिविद्भी स्फु' । ११ घ. 'पा चोर्ध्व'
महद्भिरेदं वा' ।

तथा हरिणाऽप्युक्तम्—

संबन्धिभेदात्सत्तैव मिथ्यमाना गवादिषु ।

जातिरित्युच्यते तस्यां सर्वे शब्दा व्यवस्थिताः ॥

तां प्रातिपदिकार्थं च धात्वर्थं च प्रचक्षते ।

सा सत्ता सा महानात्मा तामाहुस्त्वतलादयः ॥ इति ।

आश्रयभूतैः संबन्धिभिर्मिथ्यमाना कल्पितभेदा गवाश्वादिषु सत्तैव महासामान्यमेव जातिः, गोत्वादिकमपरं सामान्यं परमार्थतस्ततो भिन्नं न भवति । गोसत्तैव गोत्वं नापरमन्वपि प्रतिभासते । एवमश्वसत्ताऽश्वत्वमित्यादि वाच्यम् । एवं च तस्यामेव गवादिभिन्नायां सत्तायां जातौ सर्वे गोशब्दादयो वाचकत्वेन व्यवस्थिताः प्रातिपदिकार्थश्च सत्तेति प्रसिद्धम् । भाववचनो धातुरिति पक्षे भावः सत्तैवेति धात्वर्थः सत्ता भवत्येव क्रियावचनो धातुरिति पक्षेऽपि जातिमन्ये क्रियामाहुरनेकव्यक्तिं क्रियासमुद्देशे क्रियाया जातिरूपत्वप्रतिपादनाद्भात्वर्थः सत्ता भवत्येव तस्य भावस्त्वतलाविति भावार्थे त्वतलादीनां विधानात्सत्तावाचित्वं युक्तं सा च सत्ता, उदयव्ययवैधुर्योन्नित्या सर्वस्य प्रपञ्चस्य तद्विवर्ततया देशतः कालतो वस्तुतश्च परिच्छेदराहित्यात्सा सत्ता महानात्मेति व्यपदिश्यत इति कारिकाद्वयार्थः । द्रव्यपदार्थसंवल्लक्षणं तत्त्वमेव सर्वशब्दार्थ इति संबन्धसमुद्देशे समर्थितम्—

सत्त्वं वस्तु तदाकारैरसत्त्वैरवधार्यते ।

असत्त्वोपाधिभिः शब्दैः सत्त्वमेवामिधीयते ॥

अधुवेण निमित्तेन देवदत्तगृहं यथा ।

गृहीतं गृहशब्देन शुद्धमेवामिधीयते ॥ इति ।

भाष्यकारेणापि सिद्धे शब्दार्थसंबन्ध इत्येतद्वार्तिकव्याख्यानावसरे द्रव्यं हि नित्यमित्यनेन ग्रन्थेनाश्वत्थोपाध्यवच्छिन्नं ब्रह्मत्तत्त्वं द्रव्यशब्दवाच्यं सर्वशब्दार्थ इति निरूपितम् । जातिशब्दार्थवाचिनो वाजप्यायनस्य मते गवादयः शब्दा भिन्नद्रव्यसमवेतजातिमभिदधति । तस्यामवगाह्यमानायां तत्संबन्धाद्द्रव्यमवगम्यते । शुक्लादयः शब्दा गुणसमवेतां जातिमाचक्षते गुणे तत्संबन्धात्पत्ययः, द्रव्यसंबन्धिसंबन्धा-

१ ख. "विद्यमाना" । २ क. "भेदो" । ३ घ. "दिकप" । ४ क. ख. ग. घ. ङ. "क्रियातिनी मिति जातिपदार्थनयानुसारणनेकव्यक्तिभिः" । ५ घ. "यां निष्ठा" । ६ ख. "वत्त्वशब्दं द" । ७ क. ग. "जे भव" ।

त्संज्ञा शब्दानामुत्पत्तिप्रभृत्याविनाशाच्छैशव्यकौमारयोचनाद्यवस्थादिभे-
देऽपि स एवायमित्यभिप्रत्ययबलात्सिद्धा देवदत्तत्वादिजातिरभ्युपगन्तव्या
क्रियास्यपि जातिरालक्ष्यते सैव धातुवाच्या पैठतीत्यादावनुवृत्तप्रत्ययस्य
प्रादुर्भावात् । द्रव्यपदार्थवादिव्याद्धिनये शब्दस्य व्यक्तिरेवामिधेयतया
प्रतिमासते । जातिस्तूपलक्षणतयेति नाऽऽनन्त्यादिदोषावकाशः । पाणि-
न्याचार्यस्योभयं संमतं यतो जातिपदार्थमभ्युपगम्य जात्याख्यायामेक-
स्मिन्बहुवचनमन्यतरस्यामित्यादिव्यवहारः । द्रव्यपदार्थमङ्गीकृत्य सक-
पाणामेकशेष एकविमक्तावित्यादिः । व्याकरणस्य सर्वपार्थदत्वान्मतद्वया-
भ्युपगमे न कश्चिद्विरोधः । तस्माद्द्वयं सत्यं परं ब्रह्मतत्त्वं सर्वशब्दार्थ-
इति स्थितम् । तदुक्तम्—

तस्माच्छक्तिविभागेन सत्यः सर्वः सदात्मकः ।

एकैऽर्थः शब्दवाच्यत्वे बहुरूपः प्रकाशते ॥ इति ।

सत्यस्वरूपमपि हरिणोक्तं संबन्धसमुद्देशे—

यत्र द्रष्टा च दृश्यं च दर्शनं चाविकल्पितम् ।

तस्यैवार्थस्य सत्यत्वमाहुश्चरन्तवेदिनः ॥ इति ।

द्रव्यसमुद्देशेऽपि—

विकारापगमे सत्यं सुवर्णं कुण्डले यथा ।

विकारापर्गमो यत्र तामाहुः प्रकृतिं पराम् ॥ इति ।

अभ्युपगमेताद्वितीयत्वनिर्वाहाय वाच्यवाचकयोरविभागः प्रदर्शितः—

वाच्या सा सर्वशब्दानां शब्दाच्च न पृथक्ततः ।

अपृथक्त्वेऽपि संबन्धस्तयोर्नानात्मनोरिव ॥ इति ।

तत्तदुपाधिपरिकल्पितभेदबहुलतया व्यवहारस्याविद्यामात्रैकल्पित-
त्वेन प्रतिनियताकारोपधीयमानरूपभेदं ब्रह्मतत्त्वं सर्वशब्दविषयः । अभेदे
र्षं पारमार्थिके संबृतिवशाद्यवहारदशायां स्वप्नावस्थायदुष्वावचः प्रपञ्चो
विद्यतेत इति कारिकार्थः । तदाहुर्वेदान्तवोदेनिपुणाः—

१ घ. 'मिप्र' । २ क. ग. 'विद्वत्' । ख. 'विद्वदिज' । घ. 'विद्वज्ज' । ३ न. ख. ग.
घ. 'पचती' । ४ क. ख. 'व' । न. 'दे' । ग. ख. 'स्व' । ५ घ. 'व' । ६ क. ख. ग. 'दि-
द्वत्वादे' । ७ = क. 'सर्व' । ८ घ. 'माज्ञात्वे' । ९ ख. 'एक' । १० क. ग. घ. 'कोऽप' ।
११ घ. 'गमेऽप' । १२ घ. 'प्रकृतिं च' । १३ घ. 'सत्य' । १४ घ. 'सत्त्व' । १५ घ. 'वादि' ।
१६ घ. 'य' । १७ ख. 'न' । १८ घ. 'वादि' ।

यथा स्वप्नप्रपञ्चोऽयं मयि मायाविजृम्भितः ।

एवं जाग्रदप्रपञ्चोऽपि मयि मायाविजृम्भितः ॥ इति ।

तदित्थं कूटस्थे परस्मिन्ब्रह्मणि सच्चिदानन्दरूपे प्रत्यगामिन्नेऽवगतेऽनाद्यविद्यानिवृत्तौ तादृग्ब्रह्मात्मनाऽवस्थानलक्षणं निःश्रेयसं सेत्स्यति शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छतीत्यभिप्रेत्युक्तेः । तथा च शब्दानुशासनशास्त्रस्य निःश्रेयससाधनत्वं सिद्धम् । तदुक्तम् ।

तद्द्वारमपवर्गस्य बाह्यलानां चिकित्सितम् ।

एवित्रं सर्वविद्यानामधिविद्यं प्रचक्षते ॥ इति ।

तथा—इदमाद्यं पदस्थानं सिद्धिसोपानं पर्वणाम् ।

इयं सा मोक्षमार्गाणामजिह्वा राजपद्धतिः ॥ इति ।

तस्माद्याकरणशास्त्रं परमपुरुषार्थसाधनतयाऽभ्येतव्यमिति सिद्धम्—

इति सर्वदर्शनसंग्रहे पाणिनिदर्शनम् ॥

अथ सांख्यदर्शनम् ॥ १४ ॥

अथ सांख्यैराख्याते परिणामवादे परिपन्थिनि जागरूके कथंकारं विवर्तवाद आदरणीयो भवेदेष हि तेषामाद्योपः । संक्षेपेण हि सांख्यशास्त्रे चतस्रो विधाः संभाव्यन्ते, कैचिदर्थः प्रकृतिरेव कश्चिद्विकृतिरेव, कश्चिद्विकृतिः प्रकृतिश्च, कश्चिदनुमय इति । तत्र केवला प्रकृतिः प्रधानपदेन वेदनीया मूलप्रकृतिः । नासावन्यस्य कस्यचिद्विकृतिः । प्रकरोतीति प्रकृतिरिति व्युत्पत्त्या सत्त्वरजस्तमोगुणानां साम्यावस्थाया अभिधानात् । तदुक्तं मूलप्रकृतिरविकृतिरिति । मूलं चासौ प्रकृतिश्च मूलप्रकृतिः । महदादेः कार्यकलापस्यासौ मूल नत्वस्य प्रधानस्य मूलान्तरमस्ति, अनवस्थापातात् । न च बीजाङ्कुरवदनवस्थादोषो न भवतीति वाच्यं प्रमाणाभावादिति भावः । विकृतयश्च प्रकृतयश्च महदहंकारतन्मात्राणि । तदप्युक्तं महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्तेति । अस्यार्थः प्रकृतयश्च ता विकृतयश्चेति प्रकृतिविकृतयः, सप्त महदादीनि तत्त्वानि तत्रान्तःकरणादिपदवेदनीयं महत्तत्त्वमहंकारस्य प्रकृतिः । मूलप्रकृतेस्तु विकृतिः । एवमहंकारतत्त्वमभिमानापरनामधेयं महतो विकृतिः प्रकृ-

तिश्च । तदेवाहंकारतत्त्वं तामसं सत्पञ्चतन्मात्राणां सूक्ष्माभिधानां तदेव सात्त्विकं सत्प्रकृतिरेकादशेन्द्रियाणां बुद्धीन्द्रियाणां चक्षुःश्रोत्रघ्राण-
रसनात्वगाख्यानां कर्मेन्द्रियाणां वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानामुभया-
त्मकस्य मनसश्च रजसस्तुभयत्र क्रियोत्पादनद्वारेण कारणत्वमस्तीति न
वैयर्थ्यम् । तदुक्तमीश्वरकृष्णेन—

अभिमानोऽहंकारस्तस्माद्विविधः प्रवर्तते सगः ।

एकादशकैश्च गणस्तन्मात्रापञ्चकं चैव ॥

सात्त्विकं एकादशकं प्रवर्तते वैकृताहंकारात् ।

भूतादेस्तन्मात्रः स तामसस्तैजसादुभयम् ॥

बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनत्वगाख्यानि ।

वाक्पादपाणिपायूपस्थानि कर्मेन्द्रियाण्याहुः ॥

उभयात्मकमत्र मनःसंकल्पविकल्पात्मकमिन्द्रियं च साधर्म्यादिति ।

विवृतं च । तत्त्वकौमुद्यामाचार्यवाचस्पतिभिः । केवला विकृतिस्तु
वियदादीनि पञ्च भूतानि एकादशेन्द्रियाणि च तदुक्तं षोडशकस्तु
विकार इति । षोडशसंख्यावच्छिन्नो गणः षोडशको विकार एव न
प्रकृतिरित्यर्थः । यद्यपि पृथिव्यादयो गोघटादीनां प्रकृतिस्तथाऽपि न
ते पृथिव्यादिभ्यस्तत्त्वान्तरमिति न प्रकृतिः । तत्त्वान्तरोपादानत्वं चेह
प्रकृतित्वमभिमतं गोघटादीनां स्थूलत्वेन्द्रियग्राह्यत्वयोः समानत्वेन
तत्त्वान्तरत्वामावः । तत्र शब्दस्पर्शरूपरसगन्धतन्मात्रेभ्यः पूर्वपूर्वसूक्ष्म-
भूतसहितेभ्यः पञ्च भूतानि वियदादीनि क्रमेणैकद्वित्रिचतुष्पञ्चगुणानि
जायन्ते । इन्द्रियसृष्टिस्तु भागेवोक्ता ।

तदुक्तम्—

प्रकृतेर्महान्ततोऽहंकारस्तस्माद्गणश्च षोडशकः ।

तस्मादपि षोडशकात्पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि ॥ इति ।

अनुमयात्मकः पुरुषः । तदुक्तं न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष इति ।
पुरुषस्तु कूटस्थनित्योऽपरिणामी न कस्यचित्प्रकृतिर्नापि विकृतिः
कस्यचिदित्यर्थः । एतत्पञ्चविंशतितत्त्वसाधकत्वेन प्रमाणत्रयमभिमतम्
तदप्युक्तम्—

१ घ. 'एवं नाम ता' । २ ख. ग. 'णम' । ३ घ. 'करण' । ४ क. ख. ग. 'कमेका' । प.
'कमेकादशकः' । ५ अ. ६ क. ख. ग. 'क् पाणिपादगा' । ६ क. ख. ग. घ. 'स्थाख्यानि' । ७ घ.
'ध' नेति । उभयसाधर्म्यात् । नि । ८ क. घ. 'क्षमदाम्' । ९ क. ख. ग. घ. 'क्षमदाम्' ।

दृष्टमनुमानमाप्तवचनं च सर्वप्रमाणसिद्धत्वात् ।

त्रिविधं प्रमाणमिदं प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धिः ॥ इति ।

इह कार्यकारणभावे चतुर्धा विप्रतिपत्तिः प्रसरति । असतः सज्जायत इति सौगताः *संगिरन्ते । नैयायिकादयः सतोऽसज्जायत इति । वेदान्तिनः सतो विवर्तः कार्यजातं न वस्तुसद्दिति । सांख्याः पुनः सतः सज्जायत इति । तत्रासतः सज्जायत इति न ग्रामाणिकः पक्षः । असतो निरुपाख्यस्य शशविषाणवत्कारणत्वानुपपत्तेः । तुच्छातुच्छयोस्तादात्म्यानुपपत्तेश्च । नापि सतोऽसज्जायते कारकव्यापारात्मागसतः शशविषाणवत्सत्तासंबन्धलक्षणोत्पत्त्यनुपपत्तेः । नहि नीलं निपुणतमेनापि पीतं कर्तुं पार्यते । ननु सत्त्वासत्त्वे घटस्य धर्माविति चेत्तदचारु, असति धर्मिणि तद्धर्म इति व्यपदेशानुपपत्त्या धर्मिणः सत्त्वापत्तेः । तस्मात्कारकव्यापारात्मागपि कार्यं सदेव सतश्चामिव्यक्तिरुपपद्यते । यथा पीडनेन तिलेषु तैलस्य दोहनेन सौरभेयीषु पयसः । असतः कारणे किमपि निदर्शनं न दृश्यते । किंच कार्येण कारणं संबद्धं तज्जनकमसंबद्धं वा, प्रथमे कार्यस्य सत्त्वमायातं सतोरेव संबन्ध इति नियमात् । चरमे सर्वं कार्यजातं सर्वस्माज्जोयेत, असंबन्धत्वाविशेषात् । तदाख्यायि सांख्याचार्यैः—

असत्त्वान्नास्ति संबन्धः कारणैः सत्त्वसाङ्गिभिः ।

असंबन्धस्य चोत्पत्तिमिच्छतो न व्यवस्थितिः ॥ इति ।

अथैवमनुष्ठेयासंबन्धमपि तत्तदेव जनयति यत्र यच्छक्तं शक्तिश्च
कार्यदर्शिनोन्नेयेति तन्न संगच्छते तिलेषु तैलजननशक्तिरित्यत्र तैलस्या-
सत्त्वे संबद्धत्वासंबद्धत्वविकल्पेन तच्छक्तिरिति निरूपणयोगात् ।
पृथङ् न भवति, पटस्तन्मुम्यो न भिद्यते, तद्धर्मत्वान्न यदेवं न तदेवं
यथा गौरश्वः, तद्धर्मश्च पटस्तस्मान्नार्थान्तरम् । तर्हि प्रत्येकं त एव
प्रावरणकार्यं कुर्युरिति चेन्न संस्थानभेदेनाऽऽविर्भूतपटभावानां प्रावरणा-

* संप्रतिपद्यन्ते । घ. पु. ।

१ घ. 'तत्तत्संभवात् । २ घ. 'देवास' । ३ घ. 'नं टं' । ४ घ. 'इं सत्तम' । ५ घ. 'जायते स' । ६ घ. क. 'बद्धत्वा' । ७ घ. घ. 'ध्रुवस' । ८ घ. क. 'बद्धम्' । ९ क. ख. ग. घ. 'पि तदे' । १० क. 'तु कार्यकारणयोरेवेदाद्य कार्यत्वात्तत् न' । ख. 'तु' । कार्यकारणयोरेवेदाद्य कारणाष्टयज्ञानस्य सत्यं न' । ग. ख. 'कार्यकारणयोरेवेदाद्य कार्यस्य सत्यं न' । घ. 'तु' । कार्यकारणयोरेवेदाद्य कार्यस्य सत्यं कारणाष्टय' । ११ घ. 'स्यामे' ।

र्थक्रियाकारित्वोपपत्तेः । यथा हि कूर्मस्याङ्गानि कूर्मशरीरे निविश-
मानानि तिरो भवन्ति निःसरन्ति चाऽऽविर्मवन्ति, एवं कारणस्य
तन्त्वादेः पटादयो विशेषा निःसरन्त आविर्मवन्त उत्पद्यन्त इत्युच्यन्ते
निविशमानास्तिरोभवन्तो विनश्यन्तीत्युच्यन्ते न पुनरसतामुत्पत्तिः
सतां वा विनाशः । यथोक्तं मगवद्गीतायाम्-

नासतो विद्यते भावो नामावो विद्यते सतः । इति ।

ततश्च कार्यानुमानात्तत्त्वधानसिद्धिः । तदुक्तम्-

असदेकारणत्वादुपादानग्रहणात्सर्वसंभवामावात् ।

शक्तस्य शक्यकरणात्कारणभावाच्च सत्कार्यम् ॥ इति ।

नापि सतो ब्रह्मतत्त्वस्य विवर्तः भ्रमश्चो बाधानुपलम्भात् । अधिष्ठा-
नारोप्ययोश्चिज्जडयोः कलधौतरूप्यादिवत्सारूप्यभावेनोऽऽरोपसंभवाच्च ।
सुखदुःखमोहात्मकस्यै तथाविधकारणभवधारणीयं तथा च प्रयोगः-
विमतं भावजातं सुखदुःखमोहात्मककारणकं तदन्वितत्वाद्यद्येनान्वीयते
तत्तत्कारणकं यथा रुचकादिकं सुवर्णान्वितं सुवर्णकारणकं तथा चेदं
तस्मात्तथेति । तव जगत्कारणे येयं सुरात्मकता तत्सरयं वा दुःखात्म-
कता तद्वजः, या च मोहात्मकता तत्तम इति त्रिगुणात्मककारणसिद्धिः ।
यथा हि प्रत्येकं भावाकरूपैगुण्यवन्तोऽनुमूयन्ते, यथा मैत्रक्षरेण सत्यवत्यां
मैत्रस्य सुरमाविरस्ति तं प्रति सत्त्वगुणप्रादुर्भावात्तेत्सपत्नीनां दुःखम् ।
ताः प्रति रजोगुणप्रादुर्भावात् । तामलममानस्य चैत्रस्य मोहो भवति तं
प्रति तमोगुणसमुद्भवात् । एवमन्यदपि घटादिकं लम्पमानं सुखं करोति
परैरपि ह्यियमाणं दुःखाकरोति, उदासीनस्पोपेक्षाविषयत्वेनोपतिष्ठते, उपे-
क्षाविषयत्वं नाम मोहः । भ्रुह धैचित्ये, इत्यस्माद्धातोर्भोहशब्दनिष्पत्तेः ।
उपेक्षणीयेषु चित्तवृत्त्यनुदयात् । तस्मात्सर्वं भावजातं सुरदुःखमोहात्मकं
त्रिगुणप्रधानकारणकमवगम्यते । तथा च श्वेताश्वतरोपनिषदि श्रूयते-

अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां

बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः ।

अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते

जहात्येनां मुक्तमोगामजोऽन्यः ॥ (श्वेता० अ० ४।५) इति ।

* सर्वदर्शनसंग्रहपुस्तकेषु तु प्रजा जनयन्तीमिति पाठः ।

१ च. 'सदृशकरणादुपादानम्' । २ क. 'दृशकरणादु' । ३ ख ग. 'रणाभा' । ४ घ. 'तनु-
त्प्यादि' ५ क. ख. '४णा भेदेनापि सं' । ग. 'रूप्याभेदेनारोपात्' । घ. क. 'रूप्याभा' । ६ घ. 'नापि
समवायात्' । ७ ख. 'स्य प्रपञ्चस्य त' । ८ क. ख. ग. घ. ड. च. 'वर्णना' । ९ क. 'तत्परी' ।
ग. 'तत्परी' । १० क. 'त्वेन व्यवति' ।

अत्र लोहितशुक्लकृष्णशब्दा रञ्जकत्वप्रकाशकत्वावरकत्वसाधर्म्याद्भि-
जःसत्त्वतमोगुणत्वप्रतिपादनपराः ।

नन्यचेतनं प्रधानं चेतनानधिष्ठितं महदादिकार्यं न व्याप्रियते । अतः
केनचिच्चेतनेनाधिष्ठात्रा भवितव्यं तथा च सर्वार्थदर्शी परमेश्वरः स्वीक-
र्तव्यः स्यादिति चेत्तदसंगतमचेतनस्यापि प्रधानस्य प्रयोजनवशेन
प्रवृत्त्युपपत्तेः । इदं चाचेतनं चेतनानधिष्ठितं पुरुषार्थाय प्रवर्तमानं यथा
वत्सविवृद्ध्यर्थमचेतनं क्षीरं प्रवर्तते यथा च जलमचेतनं लोकोपकाराय
प्रवर्तते तथा च प्रकृतिरचेतनाऽपि पुरुषविमोक्षाय प्रवर्त्स्यति । तदुक्तम्—

वत्सविवृद्धिनिमित्तं क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरज्ञस्य ।

पुरुषविमोक्षनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्य ॥ इति ।

यस्तु परमेश्वरः करुणया प्रवर्तक इति परमेश्वरास्तित्ववादिनां
डिण्डिमः स प्रायेण गतः, विकल्पानुपपत्तेः । स किं सृष्टेः प्राक्प्रवर्तते
सृष्ट्युत्तरकालं वा । आद्ये शरीराद्यभावेन दुःखानुत्पत्तौ जीवानां दुःख-
प्रहाणेच्छानुपपत्तिः । द्वितीये परस्पराश्रयप्रसङ्गः करुणया सृष्टिः
सृष्ट्या च कारुण्यमिति । तस्मादचेतनस्यापि चेतनानधिष्ठितस्य प्रधानस्य
महदादिरूपेण परिणामः पुरुषार्थप्रयुक्तः प्रधानपुरुषसंयोगनिमित्तः ।
यथा निर्घ्वापारस्याप्ययस्कान्तस्य संनिधानेन लोहस्य व्यापारः, तथा
निर्घ्वापारस्य पुरुषस्य संनिधानेन प्रधानव्यापारो युज्यते । प्रकृतिपुरुषसं-
बन्धश्च पञ्चदशपरस्परापेक्षानिबन्धनः । प्रकृतिर्हि भोग्यतया भोक्तारं
पुरुषमपेक्षते । पुरुषोऽपि भेदाग्रहादबुद्धिच्छायापत्त्या तद्वर्तं दुःखत्रयं
वार्यमाणः कैवल्यमपेक्षते । तत्प्रकृतिपुरुषविवेकनिबन्धेन न च तदन्त-
रेण युक्तमिति कैवल्यार्थं पुरुषः प्रधानमपेक्षते । यथा रत्नं कौचित्य-
बुन्धी पथि सार्येन गच्छन्तौ देवकृतादुपप्लवात्परित्यक्तसार्थं मन्दमन्द-
मितस्ततः परिभ्रमन्तौ मयाकुलौ देववशात्संयोगमुपगच्छेतां तत्र चान्धेन
पद्मः स्कन्धमारोपितः, तंतश्च पद्मदर्शितेन मार्गेणान्धः समीहितं स्थानं
प्राप्नोति पद्मन्तपि स्कन्धाधिरुढः । तथा परस्परापेक्षप्रधानपुरुषानिब-
न्धनः सर्गः । यथोक्तम्—

१ ख. 'पि प्रयो' । २ क. ख. ग. घ. 'पार्थ प्र' । ३ क. ख. ग. 'कृष्ण क्षी' । ४ न.
स गर्भदात्रेण । ५ ख. घटेः । ६ प. द्वाधौ । ७ क. ख. ग. घ. 'युक्तप्र' । ८ च 'द्विदन्ध' ।
९ क. ख. 'ज्येष्ठ न' । १० म. इ. तत. ५० । ११ य. नदर्शनसम्बन्धि ।

पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य ।

पङ्कन्धवदुभयोरपि संबन्धस्तत्कृतः सर्गः ॥ इति ।

ननु पुरुषार्थनिबन्धना मवतु प्रकृतेः प्रवृत्तिः, निवृत्तिस्तु कथमुपपद्यत इति चेदुच्यते यथा भर्त्रा दृष्टदोषा स्वैरिणी मर्तारं पुनर्नोपैति यथा या कृतप्रमोजना नर्तकी निवर्तते तथा प्रकृतिरपि । यथोक्तम्—

रङ्गस्य दर्शयित्वा निवर्तते नर्तकी यथा नृत्यात् ।

पुरुषस्य तथाऽऽत्मानं प्रकाश्य विनिवर्तते प्रकृतिः ॥ इति ।

एतदर्थं निरीश्वरसांख्यशास्त्रप्रवर्तककपिलोनुसारिणां मतमुपन्यस्तम् ।

इति सर्वदर्शनसंग्रहे सांख्यदर्शनम् ।

अथ पातञ्जलदर्शनम् ॥ १५ ॥

सांप्रतं सेश्वरसांख्यप्रवर्तकपतञ्जलिप्रभृतिमुनिमतमनुवर्तमानानां मतमुपन्यस्यते । तत्र सांख्यप्रवचनापरनामधेयं योगशास्त्रं पतञ्जलिप्रणीतं पादचतुष्टयात्मकम् । तत्र प्रथमे पादे—अथ योगानुशासनमिति योगशास्त्रारम्भप्रतिज्ञां विधाय योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इत्यादिना योगलक्षणमभिधाय समाधिं सप्रपञ्चं निरदिक्षद्भगवान्यतश्चलिः । द्वितीये तपःस्याध्यायेश्वरप्रणिधानाणि क्रियायोग इत्यादिना द्युत्थितचित्तस्य क्रियापोगं यमादीर्नि पञ्च बहिरङ्गानि साधनानि । तृतीये देशबन्धश्चित्तस्य धारणेत्यादिना धारणाध्यानसमाधित्रयमन्तरङ्गं संपर्मेपदवाच्यं तैश्चावान्तरफलं विभूतिजातम् । चतुर्थे जन्मीपाधिमन्त्रैस्तपःसमाधिजाः सिद्धय इत्यादिना सिद्धिपञ्चकप्रपञ्चनपुरःसरं परमं प्रयोजनं कैवल्यम् । प्रधानादीनि पञ्चविंशतितत्त्वानि प्राचीनान्येव संमतानि यद्विशिस्तु परमेश्वरः क्लेशकर्मविपाकाशयैरपराभृष्टः पुरुषः स्वेच्छया निर्माणकायमधिष्ठाय लौकिकवैदिकसंप्रदायप्रवर्तकः संसाराङ्गारे तप्यमानानां प्राणभृतामनुग्राहकश्च ।

१ घ. 'की नर्तन त' । ब. 'कानूलाप्रिव' । २ नृत्तात् । ३ ख. घ. 'धानन्दं प्र' । ४ घ. 'ति । त' । ५ क. ग. घ. 'लादितानु' । ६ क. ख. घ. 'ह्यग्राव' । ७ ग. भयो यो' । ८ घ. 'नि च प' । ९ क. ग. 'बन्धं वित' । १० क. ग. 'न्तरं स' । ११ घ. 'मपाद' । १२ घ. 'तददा' । १३ क. 'पञ्च' । १४ क. ख. ग. 'पञ्चकः स' ।

ननु पुष्करपलाशवन्निर्लेपस्य तस्य तोषः कथमुपपद्यते येन परमेश्वरोऽनुग्राहकतया कक्षी क्रियत इति चेदुच्यते तापकस्य रजसः सत्त्वमेव तप्यं बुद्ध्यात्मना परिणमत इति संत्वे परितप्यमाने तमोवशेन तदभेदावगाहिपुरुषोऽपि तप्यत इत्युच्यते । तदुक्तमाचार्यैः—

सत्त्वं तप्यं बुद्धिभावेन वृत्तं भावांस्ते वा राजसास्तापकास्ते ।

तप्याभेदग्राहिणी तामसी या वृत्तिस्तस्यां तप्य इत्युक्त आत्मा ॥ इति ।

पतञ्जलिनाऽप्युक्तम्—

अपरिणामिनी हि मोक्षशक्तिरप्रतिसंक्रमा च परिणामिन्यर्थे प्रतिसंक्रान्ते च तद्वृत्तिमनुभवतीति ।

मोक्षशक्तिरिति विच्छाक्तिरुच्यते, सा चाऽऽत्मैव परिणामिन्यर्थे बुद्धितत्त्वे प्रतिसंक्रान्ते च प्रतिबिम्बिते तद्वृत्तिमनुभवतीति बुद्धौ प्रतिबिम्बिता सा विच्छाक्तिर्बुद्धिच्छायापत्त्या बुद्धिवृत्त्यनुकारवतीति भावः । तथा ह्युद्धोऽपि पुरुषः प्रेत्ययं बौद्धमनुपश्यति तमनुपश्यन्न तदात्माऽपि तदात्मक इव प्रतिभासत इति । इत्थं तप्यमानस्य पुरुषस्याऽऽदरनैरन्तर्पदीर्घकालानुबन्धियमानियमाद्यष्टाङ्गयोगानुष्ठानेन परमेश्वरप्रणिधानेन च सत्त्वपुरुषान्तर्ध्याख्यातावनुपप्लवायां जातायामविद्यादयः पञ्च क्लेशाः समूलकार्यं कपिता भवन्ति । कुशलाकुशलाश्च कर्माशयाः समूलघातं हता भवन्ति । ततश्च पुरुषस्य निर्लेपस्य कैवल्येनावस्थानं कैवल्यमिति सिद्धम् ।

तत्राथ योगानुशासनमिति प्रथमसूत्रेण प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यङ्गं विषयप्रयोजनसंबन्धाधिकारिरूपमनुबन्धचतुष्टयं प्रतिपाद्यते । अत्राथशब्दोऽधिकारार्थः स्वी क्रियते । अथशब्दस्यानेकार्थत्वे संभवति कथंमारम्भार्थत्वपक्षे पक्षपातः संभवेत् । अथशब्दस्य मङ्गलाद्यनेकार्थत्वं नामलिङ्गानुशासनेनानुशिष्टं मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्न्येप्यथो अथेति । अत्र प्रश्नकात्स्न्यं पोरसंभवेऽप्यानन्तर्यमङ्गलपूर्वप्रकृतापेक्षारम्भलक्षणानां चतुर्णामर्थानां संभवादारम्भार्थत्वानुपपत्तिरिति चेन्मैवं संस्था विकल्पासहत्वात्, आनन्त-

१ क. रा. ग. भावः घ. भवः । च. तप्यभावः । २ क. ग. राखे तं । घ. राखे तं । ३ घ. तदशोपव । ४ क. रा. ग. घ. च. वा भे वा । ५ वा मानता । ६ क. घ. रित्युत्तमात्मा । ७ क. रा. ग. घ. न्तेव तं । ८ ग. तद्वाते । ९ क. ख. ग. घ. न्तेव प्र । १० क. रा. ग. घ. तं तं । ११ क. श्लव । १२ च. यं बीजम् । १३ घ. यस्य न । १४ क. रा. ग. यथास्वा । १५ घ. र्वहृदि । १६ घ. धमपिनासार्थत्वम् ।

यमथशब्दार्थ इति पक्षे यतः कुतश्चिदानन्तर्यं पूर्ववृत्तिभावसाधारणात्कारणादानन्तर्यं वा । न प्रथमः, न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृदिति न्यायेन सर्वो जन्तुः किञ्चित्कृत्वा किञ्चित्करोत्येवेति तस्याभिधानमन्तरेणापि प्राप्ततया तदर्थार्थशब्दप्रयोगवैयर्थ्यप्रसक्तेः । न चरमः, शमाद्यनन्तर्ययोगस्य प्रवृत्तावपि तस्यानुशासनप्रवृत्तानुबन्धतया शब्दतः प्राधान्याभावात् । न च शब्दतः प्रधानमूतस्यानुशासनस्य शमाद्यानन्तर्यमथशब्दार्थः किं न स्यादिति वदितव्यम् । अनुशासनमिति हि शास्त्रमाह । अनुशिष्यते व्याख्यायते लक्षणभेदोपायफलसहितो योगो येन तदनुशासनमिति व्युत्पत्तेः । अनुशासनस्य च तत्त्वज्ञानचिरप्रापयिषानन्तरभावित्वेन शमदमाद्यानन्तर्यनियमाभावाज्जिज्ञासाज्ञानयोस्तु शमाद्यानन्तर्यमाम्नायते-तस्माच्छान्तो दान्त उपरतस्तिर्तिष्ठुः भन्द्रावित्तः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवाऽऽत्मानं पश्येदित्यादिना । नापि तत्त्वज्ञानचिरप्रापयिषानन्तर्यमथशब्दार्थः । तस्य संभवेऽपि भोतृप्रतिपत्तिप्रवृत्त्योरनुपयोगेनानभिधेयत्वात्तथाऽपि निःश्रेयसहेतुतया योगानुशासनं प्रमितं न वा । आद्ये तदभावेऽप्युपादेयत्वं मवेत् । द्वितीये तदभावेऽपि हेयत्वं स्यात्प्रमितं चास्य निःश्रेयसनिदानत्वम् । अध्यात्मयोगाधिगमेन चैवं मत्वा धीरो हृषीकौ जहातीति श्रुतेः, समापावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसीति स्मृतेश्च, अत एव शिष्यप्रभृतपञ्चरणरसायनाद्युपयोगानन्तर्यं पराकृतम् । अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र तु ब्रह्मजिज्ञासाया अनधिकार्यत्वेनाधिकौपर्यार्थत्वं परित्यज्य साधनचतुष्टयसंपत्तिविशिष्टाधिकारिसमर्पणाय शमदमादिवाक्यविहिताच्छमादेरानन्तर्यमथशब्दार्थ इति शंकराचार्येनिरादृक् । अथ मा नाम भूदानन्तर्यार्थोऽथशब्दः, मङ्गलार्थः किं न स्यात्, न स्यान्मङ्गलस्य वाक्यार्थं समन्वयामावात् । अर्गाहितामीटावातिर्मङ्गलम् । अमीष्टं च सुखावासिदुःखपरिहाररूपतयेष्टं योगानुशासनस्य च सुखदुःखनिवृत्त्योरन्यतरत्वामावाज्ज मङ्गलता । तथा च योगानुशासनं मङ्गलमिति न संपत्नीपद्यते सुदङ्गध्वनेरिवाथशब्दश्रवणस्य कार्यतया मङ्गलस्य वाच्यत्वलक्ष्यत्वयोरसंभवाच्च । यथाऽऽर्थिकार्थो वाक्योर्थं निविशते तथा कार्यमपि निविशेत, अपदार्थत्वाविशेषात् । पदार्थ एव हि वाक्यार्थं समन्वीयते, अन्यथा शब्दप्रमाणकानां शाब्दी ह्याकारह्सा शब्देनैव पूर्व्यति

१ च. जन्तुवद्वै किं । २ ख. 'कारणं' । ३ क. 'तस्या' । ४ द. संपद्यते । ५ स. 'वयार्थं नि' । ६ ग. 'बै न' । ७ क. ख. ग. 'वि भ' । ८ छ. पूर्वत इति ।

मुद्रामङ्गः कृतो भवेत् । ननु प्रारिप्सितप्रबन्धपरिसमाप्तिपरिपन्थिप्रत्यूह-
व्यूहप्रशमनाय शिष्टाचारपरिपालनाय च शास्त्रारम्भे मङ्गलाचरणमनुष्ठे-
यम् । मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते,
आयुष्मत्पुरुषकाणि वीर्यपुरुषकाणि च भवन्तीत्यभियुक्तोक्तेः । भवति
च मङ्गलार्थोऽथशब्दः—

ओंकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ बह्व्याः पुरा ।

कण्ठं मित्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ ॥

इति स्मृतिसंभवात् । तथा च वृद्धिरादैजित्यादौ वृद्ध्यादिशब्दवदथ-
शब्दो मङ्गलार्थः स्यादिति चेन्मैवं भाषिष्ठाः । अर्थान्तराभिधानाय प्रयु-
क्तस्याथशब्दस्य धीणावेण्यादिध्वनिवच्छ्रवणे मङ्गलफलत्वोपपत्तेः ।
अर्थान्तरारम्भवाक्यार्थधीफलकस्याथशब्दस्य कथमन्यफलकतेति
चेन्न, अन्यार्थं नीयमानोदकुम्भोपलम्भवत्तत्संभवात् । न च स्मृतिव्याकोपो
माङ्गलिकाविति मङ्गलप्रयोजकत्वविवेक्षया प्रवृत्तिः । नापि पूर्वप्रकृता-
पेक्षोऽथशब्दः फलत आनन्तर्याद्यतिरेकेण प्रागुक्तदूषणानुपहृतात् । किम-
पमथशब्दोऽधिकारार्थः । अथाऽऽनन्तर्यार्थ इत्यादिधिमर्शवाक्ये पक्षान्त-
रोपन्यासे तत्संभवेऽपि प्रकृते तदसंभवाच्च । तस्मात्पारिशेष्यावधिकार-
पदवेदनीयप्रारम्भार्थोऽथशब्द इति विशेषो भाष्यते । अथैष ज्योतिरथै-
ष विष्वज्ज्योतिरित्यत्राथशब्दः क्रतुविशेषप्रारम्भार्थः परिगृहीतो यथाऽ-
थ शब्दानुशासनमित्यत्राथशब्दो व्याकरणशास्त्राधिकारार्थः । तदमापि
व्यासभाष्ये योगसूत्रविवरणपरि, अथेत्ययमधिकारार्थः प्रयुज्यत इति
तथाचरयौ वाचस्पतिः । तस्मादयमथशब्दोऽधिकारद्योतको मङ्गलार्थ-
श्चेति सिद्धमिति । तदित्यममुष्याथशब्दस्याधिकारार्थत्वपक्षे शास्त्रेण
प्रस्तूपमानस्य योगस्योपवर्तनात्समस्तशास्त्रतात्पर्यव्याख्यानेन शास्त्रस्य
सुखावबोधप्रवृत्तिरास्तामित्युपपन्नम् । ननु 'हिरण्यगर्भो योगस्य वक्ता
नान्यः पुरातनः' इति याज्ञवल्क्यस्मृतेः पतञ्जलिः कथं योगस्य शासितेति
चेदुद्धास्त एव तत्र तत्र पुराणादौ विशिष्ययोगस्य विप्रकीर्णतर्यां
दुर्ग्राह्यार्थत्वं मन्यमानेन भगवता कृपासिन्धुना फणिपतिना सारं संजि-

१ क. ख. ग. घ. 'वैषम्य' । च. वणमात्रेण मङ्गलप्रयत्नयापत्तेः । २ घ. अर्थाः । ३ स.
नानार्थः । घ. ४ जनस्य । ना° । ५ ख. 'वक्ष्यायाप्रवृत्तेः' । ना° क. ग. वक्ष्यायाप्रवृत्तेः । ६ घ. द.
'वृत्तेः' । ना । ७ रा. 'सैन स' । < घ. 'रक्ष' । ८ घ. द. 'विश्वज्यो' । ९ क. ख. ग. घ. 'त्यर्थव्या' ।
१० घ. 'तिर्भ' । ११ घ. 'सिन्धु' । १२ घ. 'याऽप्रा' ।

निरोध इत्युच्यते । ननु युजिर्योग इति संयोगार्थतया परिपठिताद्युजेर्नि-
ष्पन्नो योगशब्दः संयोगवचन एव स्यान्न तु निरोधवचनः । अत एवोक्तं
पाञ्चवल्क्येन—

संयोगो योग इत्युक्तो जीवात्मपरमात्मनोः ॥ इति ।

तदेतद्वार्त जीवपरयोः संयोगे कारणस्यान्यतरकर्मादिरसंभवादजसंयो-
गस्य कणमक्षाक्षचरणादिभिः प्रतिक्षेपाच्च । मीमांसकमतानुसारेण तद-
ङ्गीकोरऽपि नित्यसिद्धस्य तस्य साध्यत्वामावेन शास्त्रवैफल्यापत्तेश्च
धातूनामनेकार्थत्वेन युजेः समाध्यर्थत्वोपपत्तेश्च । तदुक्तम्—

निपाताश्चोपसर्गाश्च धातवश्चेति ते त्रयः ।

अनेकार्थाः स्मृताः सर्वे पाठस्तेषां निदर्शनम् ॥ इति ।

अत एव केचन युजि समाधावपि पठन्ति युज समाधाविति । नापि
पाञ्चवल्क्यवचनव्याकोपः । तन्नस्थस्यापि योगशब्दस्य समाध्यर्थत्वात् ।

समाधिः समतावस्था जीवात्मपरमात्मनोः ।

ब्रह्मण्येव स्थितिर्या सा समाधिः प्रत्यगात्मनः ॥

इति तैनेवोक्तत्वाच्च । तदुक्तं भगवता व्यासेन । योगः समाधिरिति ।
पथेवमष्टाङ्गयोगे चरमस्याङ्गस्य समाधित्वमुक्तं पतञ्जलिना यमनियमा-
सनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टाङ्गानि योगस्येति । न
चाङ्गेष्वेवाङ्गतां गन्तुमुत्सहते, उपकार्योपकारकभावस्य दर्शपूर्णमासप्रया-
जादौ भिक्षायतनत्वेनात्यन्तभेदादतः समाधिरपि न योगशब्दार्थो युज्यत
इति चेत्तन्न युज्यते व्युत्पत्तिमात्राभिधित्तया तदेवार्थमात्रनिर्मासं स्वरु-
पशून्यमिव समाधिरिति निरूपितचरमाङ्गवाचकेन समाधिशब्देनाङ्गिनो
योगस्याभेदविबक्षया व्यपदेशोपपत्तेः । न च व्युत्पत्तिवलादेव सर्वत्र
शब्दः प्रवर्तते तथात्वे गच्छतीति गौरिति व्युत्पत्तेरित्यङ्गीर्णं स्यात्,
गच्छतो देवदत्तस्य स्यात्प्रवृत्तिनिमित्तं च प्रागुक्तमेव चित्तवृत्तिनिरोध
इति तदुक्तं योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति । ननु वृत्तीनां निरोधश्चेद्योगोऽ-
भिमतस्तासां ज्ञानत्वेनाऽऽत्माश्रयतया तन्निरोधोऽपि प्रध्वंसपदवेदनीय-
स्तदाश्रयो भवेत् । प्रागभावप्रध्वंसयोः प्रतियोगिसमानाश्रयत्वनिधमात् ।
ततश्चोपपन्नस्त्वयं धर्मा विकरोति हि धर्मिणामिति न्यायेनाऽऽत्मनः
फीटस्थं विहन्त्येतेति चेत्तदपि न घटते निरोधानां प्रमाणविपर्ययिक-

ह्यनिर्वास्मृतिस्वरूपाणां वृत्तीनामन्तःकरणाद्यपरपर्यायचित्तधर्मत्वाङ्गी-
कारात् । क्लृप्तस्यनित्या चिच्छक्तिरपरिणामिनी विज्ञानधर्माश्रयो
मवितुं नार्हत्येव । न च चितिशक्तेरपरिणामित्वमसिद्धमिति मन्तव्यं
चितिशक्तिरपरिणामिनी सदा ज्ञातृत्वात्, न यदेवं न तदेवं यथा चित्तादि,
इत्याद्यनुमानसंभवात्तथा यद्यसौ पुरुषः परिणामी स्यात्तदा परिणामस्य
कादाचित्कत्वात्तासां चित्तवृत्तीनां सदा ज्ञातृत्वं नोपपद्येत चिद्रूपस्य
पुरुषस्य सदैवाधिष्ठातृत्वेनावस्थितस्य यदन्तरङ्गं निर्मलं सत्त्वं तस्यापि
सदैव स्थितत्वात्, येन येनार्थेनोपरक्तं भवति तस्य दृश्यस्य सदैव
चिच्छायापत्त्या^१ मानोपपत्त्या पुरुषस्य निःसङ्गत्वं संभवति । ततश्च
सिद्धं तस्य सदाज्ञातृत्वमिति न काचित्परिणामित्वाशङ्काऽवतरति ।
चित्तं पुनर्येन विषयेनोपरक्तं भवति स विषयो ज्ञातः, यदुपरक्तं न
भवति तदज्ञातमिति वस्तुनोऽयस्कान्तमणिकल्पस्य ज्ञानाज्ञानकारण-
भूतोपरागानुपरागधर्मित्यादयः सधर्मकं चित्तं परिणामीत्युच्यते । ननु
चित्तस्येन्द्रियाणां चाऽऽहंकारिकाणां सर्वगतत्वात्सर्वविषयैरस्ति सदा
संबन्धः । तथा च सर्वेषां सर्वदा सर्वत्र ज्ञानं प्रसज्येत । सर्वगतत्वेऽपि
चित्तं यत्र शरीरे वृत्तिमत्तेन शरीरेण सह संबन्धो येषां विषयाणां
तेष्वेवंज्ञानं भवति नेतरेष्वित्यतिप्रसङ्गामावादत एवायस्कान्तमणि-
कल्पा विषया अयःसधर्मकं चित्तमिन्द्रियप्रणालिकयाऽभिसंबन्धोपरश्च-
यन्ति । तस्माच्चित्तस्य धर्मा वृत्तयो नाऽऽत्मनः । तथा च श्रुतिः—‘कामः
संकल्पो विचिकित्सा अह्माऽअह्मा धृतिरधृतिरित्येतत्सर्वं मन एव’ (भे०
६।३०) इति । चिच्छक्तेरपरिणामित्वं पञ्चाशिसाचार्यैरारपयि, अपरिणा-
मिनी मोक्षशक्तिरिति पतञ्जलिनाऽपि सदाज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्प्रभोः पुरु-
षस्यरपरिणामित्वादिति । चित्तपरिणामित्वेऽनुमानमुच्यते—चित्तं परिणामि-
ज्ञाताज्ञातविषयत्वात् । श्रोत्रादिवदिति । परिणामश्च त्रिविधः प्रसिद्धो
धर्मलक्षणावस्थामेदात् । धर्मिणश्चित्तस्य नीलाद्यालोचनं धर्मपरिणामः ।
यथा कनकस्व कटकमुकुटकेयूरादि धर्मस्य वर्तमानत्वादिलक्षणपरिणामः ।
नीलाद्यालोचनस्य स्फुटत्वादिरवस्थापरिणामः कनकादेस्तु नैवपुराणत्वा-

१ घ. 'दास्व' । २ घ. 'ताव' । ३ घ. 'स्या नि.' । ४ ख. न वदाचे' । ५ घ. 'मित्वं' ।
६ क 'तः यदुपरक्तं म' । ग. 'तः नानुपरक्तं म' । घ. 'तः येनोप' । ७ ख. 'स्तुतोऽय' । ८ घ.
'ज्ञान' । ९ क. ग. 'गत्वा' । १० घ. 'वाङ्मा' । ११ क ख. ग. 'ह्यानि' । घ. 'ह्याविचिकित्सा-
सो विचिकित्' । १२ घ. 'त्व च प' । १३ घ. 'वृत्तिरप्येतत्' । १४ क. ख. ग. 'न य पु' ।

दिवस्थापरिणामः । एवमन्यत्रापि यथासंभवं परिणामत्रितयमूहनीयं,
तथा च प्रमाणादिवृत्तीनां चित्तधर्मत्वात्तन्निरोधोऽपि तदाश्रय एवेति न
किंचिदनुपपन्नम् ।

ननु वृत्तिनिरोधो योग इत्यङ्गीकारे सुषुप्त्यादौ विक्षिप्तमूढादित्त-
वृत्तीनां निरोधसंभवाद्योगत्वप्रसङ्गः । न चैतद्युज्यते क्षिप्ताद्यवस्थासु क्लेश-
ग्रहाणादेरसंभवान्निःश्रेयसपरिपन्थित्वाच्च । तथा हि क्षिप्तं नाम तेषु तेषु
विषयेषु क्षिप्यमाणमस्थिरं चित्तमुच्यते । तमःसमुद्रे मग्नं निद्रावृत्तिम-
चित्तं मूढमिति गीयते । क्षिप्ताद्विशिष्टं चित्तं विक्षिप्तमिति गीयते ।
विशेषो नाम चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढमिति न्यायेना-
स्थिरस्यापि मनसः कादाचित्समुज्ज्वलविषयस्थैर्यसंभवेन स्थैर्यम् ।
अस्थिरत्वं च स्वाभाविकं व्याध्याद्यनुशयजनितं वा । तदाह व्याधिसत्या-
नसंशयप्रमादालस्याविरतिभ्रान्तिदर्शनालब्धभूमिकत्वानवस्थितत्वानि
चित्तविक्षेपोऽन्तराया इति । तत्र दोषत्रयवैषम्यनिमित्तो ज्वरादिव्याधिः,
चित्तस्याकर्मण्यत्वं स्त्यानं, विरुद्धकोटिद्वयावगाहज्ञानं संशयः, समाधि-
साधनानामभावनं प्रमादः । शरीरवाक्चित्तगुरुत्वादप्रवृत्तिरालस्यं, विष-
यामिलापोऽविरतिः । अतस्मिस्तद्व्युद्भिर्भ्रान्तिदर्शनं, कुतश्चिन्निमित्तात्स-
माधिभूमेरलामोऽलब्धभूमिकत्वं लब्धायामपि तस्यां चित्तस्याप्रतिष्ठाऽन-
वस्थितत्वमित्यर्थः । तस्मान्न वृत्तिनिरोधो योगपक्षनिक्षेपमर्हतीति चेन्मदं
बोचः । द्वेषभूतक्षिप्ताद्यवस्थात्रये वृत्तिनिरोधस्य हेयत्वसंभवेऽप्युपादेय-
योरेकाग्रनिरुद्धावस्थयोर्वृत्तिनिरोधस्य योगत्वसंभवादेकतानं चित्तमेकाग्र-
मुच्यते निरुद्धसकलवृत्तिकं संस्कारमात्रशेषं चित्तं निरुद्धमिति भण्यते ।

स च समाधिर्द्विविधः । संप्रज्ञातासंप्रज्ञातभेदात् । तत्रैकाग्रचेतसि यः
प्रमाणादिवृत्तीनां बाह्यविषयाणां निरोधः स संप्रज्ञातसमाधिः, सम्यक्सं-
ज्ञायतेऽस्मिन्प्रकृतेर्विविक्ततया चित्तमिति व्युत्पत्तेः । स चतुर्विधः सवि-
तर्कादिभेदात् । समाधिर्नाम भावना, सा च भाव्यस्य विषयान्तरपरिहा-
रेण चेतसि पुनः पुनर्निवेशनं, भाव्यं च द्विविधम्—ईश्वरस्तत्त्वानि च
तान्यपि द्विविधानि जडाजडभेदात् । जडानि प्रकृतिमहदहंकारादीनि

१ ग. 'न्यत्रापि' । २ घ. 'तन्निरो' । ३ घ. 'क्षिप्तादिचित्ततेर्मग्न' । ४ घ. 'नतेत' । ५ क. स.
६ 'मु वि' । ६ क. स. घ. 'सि भाविषं मु' । ७ घ. 'स्वास्थिरवविषयेयोगान्त' । ८ क. ग.
'तराविक्षेपायोगान्त' । ९ घ. 'पा योगान्त' । १० ग. 'दः वि' । ११ क. ग. घ. 'वि' । १२
'पक्षे नि' । १३ घ. 'स्य शोकाद्यर्थ' । १४ घ. 'रे ये' ।

चतुर्विंशतिः । अजडः पुरुषः । तत्र यदा पृथिव्यादीनि स्थूलानि विप-
यत्वेनाऽऽदाय पूर्वापरानुसंधानेन शब्दार्थोल्लेख्यसंभेदेन च भावना
प्रवर्तते स समाधिः सवितर्कः, यदा तन्मात्रान्तःकरणलक्षणं सूक्ष्मं विप-
यमालम्ब्य देशाद्यवच्छेदेन भावना प्रवर्तते तदा सविचारः । यदा
रजस्तमोलेशानुबिन्दुं चित्तं भाव्यते तदा सुखप्रकाशम्, यस्य सत्त्वस्यो-
द्वेकात्सानन्दः, यदा रजस्तमोलेशानभिभूतं शुद्धं सत्त्वमालम्ब्यनीकृत्य
या प्रवर्तते भावना तदा तैस्यां सत्त्वस्य न्यग्मावाचितिशक्तेरुद्वेकाच्च
सैत्त्वमात्रावशेषत्वेन सास्मितः समाधिः, वितर्कविचारानन्दास्मितारू-
पानुगमात्संप्रज्ञात इति सर्ववृत्तिनिरोधे त्वसंप्रज्ञातः समाधिः । ननु
सर्ववृत्तिनिरोधो योग इत्युक्ते संप्रज्ञाते व्याप्तिर्न स्यात्तत्र सत्त्वप्रधानायाः
सत्त्वपुरुषान्यथाख्यातिलक्षणाया वृत्तेरनिरोधादिति चेत्तदेतद्वार्तं क्लेशक-
र्मनिपाकाशयपरिपन्थिचित्तवृत्तिनिरोधो योग इत्यङ्गीकारात् । क्लेशाः
पुनः पञ्चधा प्रसिद्धा अविद्यास्मितारागद्वेषामिनिवेशाः ।

नन्वविद्येत्यत्र किमाश्रीयते पूर्वपदार्थप्राधान्यम्, अमाक्षिकं वर्तत इति-
वत्, उत्तरपदार्थप्राधान्यं वा राजपुरुष इतिवत्, अन्यपदार्थप्राधान्यं
वाऽमक्षिको देश इतिवत् । तत्र न पूर्वः, पूर्वपदार्थप्राधान्यत्वेऽविद्यायां
प्रसज्यप्रतिषेधोपपत्तौ क्लेशादिकारकत्वानुपपत्तेः । अविद्याशब्दस्य स्त्रीलि-
ङ्गत्वाभावापत्तेश्च, न द्वितीयः, कस्यचिद्भावेन विशिष्टाया विद्यायाः
क्लेशादिपरिपन्थित्वेन तद्वीजत्वानुपपत्तेः । न तृतीयः, नत्रोऽस्त्यर्थानां
बहुव्रीहिर्वा चोत्तरपदलोपश्चेति वृत्तिकारवचनानुसारेणाविद्यमाना
विद्या यस्याः साऽविद्या बुद्धिरिति समाधिसिद्धौ तस्या अविद्यायाः
क्लेशादिवीजत्वानुपपत्तेः । विवेकख्यातिपूर्वकसर्ववृत्तिसंप्रज्ञायास्तस्यास्त-
थात्वाप्रसङ्गाच्च । उक्तं चास्मितादीनां क्लेशानामविद्यानिदानत्वम्-
अविद्याक्षेत्रत्वमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणामिति । तत्र प्रसुप्तत्वं
प्रबोधसहकार्यभावेनानभिव्यक्तिः । तनुत्वं प्रतिपक्षभावनया शिथिली-
करणं, विच्छिन्नत्वं बलवता क्लेशेनाभिभवः, उदारत्वं सहकारिसंनिधिव-
शात्कार्यकारित्वम् । तदुक्तं वाचस्पतिमिश्रेण व्यासभाष्यव्याख्यायाम्-

१ क. ख. ग. 'अ मा' । २ व. 'दास' । ३ क. ख. ग. घ. तत्प । ४ घ. 'स्य प्रयग्भा' ।
५ क. ख. ग. घ. च. सत्ताया' । ६ 'न्यायिकास्मि' । ७ घ. तदार्त । ८ घ. 'यायाः प्र' ।
९ घ. 'स्य ततोयपत्तौ त्रिणि' । १० क. ख. 'वैप्रवृ' । ११ च. 'तिनिरोधकम्' । १२ घ. 'दार-
वनि । ३. 'शरण मे' । १३ घ. 'म् । भव उक्त ।

प्रभुतास्तत्त्वलीनानां तनुदग्धाश्च योगिनाम् ।

विच्छिन्नोदाररूपाश्च क्लेशा विषयसङ्गिनाम् ॥ इति

इन्द्रवत्स्वतन्त्रपदार्थद्वयानवगमादुभयपदार्थप्रधानत्वं नाऽऽशङ्कितम् । तस्मात्पक्षद्वयेऽपि क्लेशादिनिदानत्वमविद्यायाः प्रसिद्धं हीयेतेति चेत्तदपि न शोभनं विभाति पर्युदासशक्तिमाश्रित्याविद्याशब्देन विद्याविरुद्धस्य विपर्ययज्ञानस्याभिधानमिति वृद्धैरङ्गीकारात् । तदाह—

नामधात्वर्थयोगे तु नैव नञ्प्रतिषेधकः ।

वदेत्यब्राह्मणाधर्मावन्यमात्रविरोधिनौ ॥ इति ।

वृद्धप्रयोगगम्या हि शब्दार्थाः सर्व एव नः ॥

तेन यत्र प्रयुक्ती यो न तस्मादपनीयते ॥ इति ।

वाचस्पतिमिश्रैरप्युक्तं लोकाधीनावधारणो हि शब्दार्थयोः संबन्धः । लोके चोत्तरपदार्थप्रधानस्यापि नञ् उत्तरपदामिषेयोपमर्दकस्य तद्विरुद्धतया तत्र तत्रोपलब्धेरिहापि तद्विरुद्धे प्रवृत्तिरिति । एतदेवाभिप्रेत्योक्तम्—अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मस्थ्यातिरविद्येति । अतीस्मिस्तद्बुद्धिर्विपर्यय इत्युक्तं भवति । तद्यथाऽनित्ये घटादौ नित्यत्वाभिमानः । ह्युचौ कायादौ शुचित्वप्रत्ययः—

स्थानाद्दीजादवष्टम्भान्निष्यन्दाग्निधनादपि ।

कायमाधेयशौचत्वात्पण्डिता ह्यशुचिं विदुः ॥ इति ।

परिणामतापसंस्कारिगुणवृत्तिनिरोधोश्च दुःखमेव सर्वं विवेकिन इति-न्यायेन दुःखे स्रक्चन्दनयनितादौ सुखत्वारोपः, अनात्मनि देहादावात्मबुद्धिः । तदुक्तम्—

अनात्मनि च देहादावात्मबुद्धिस्तु देहिनाम् ।

अविद्या तत्कृतो बन्धस्तन्नोशे मोक्ष उच्यते ॥ इति ।

एवमियमविद्या चतुर्गुणादा भवति । नन्वेतेष्वविद्याविशेषेषु किञ्चिदनुगतं सामान्यलक्षणं वर्णनीयम्, अन्यथा विशेषस्यासिद्धेः । तथा चोक्तं महार्चयैः—

१ घ. 'गुप्ततनुदी' । २ घ. 'नले जा' । ३ घ. 'छत्रये' । ४ घ. 'धरद्व' । ५ ग. 'दन्तमा' । ६ क. ख. ग. घ. 'गम्यो हि' । ७ क. घ. ग. घ. 'पदार्थः स' । ८ घ. 'लोडप न' । ९ क. ग. 'दायस्व' । १० घ. 'लग्नसि' । ११ क. ग. 'गुप्तवृ' । १२ घ. 'भाय दुः' । १३ क. ग. घ. 'गाशो मो' । १४ क. ग. 'गुप्तवृ' ।

सामान्यलक्षणं त्यक्त्वा विशेषस्यैव लक्षणम् ।

न शक्यं केवलं वक्तुमतोऽप्यस्य न वाच्यता ॥ इति ।

तदपि न वाच्यमस्मिन्तदनुद्धिरिति सामान्यलक्षणाभिधानेन दत्तो-
त्तरत्वात् । सत्त्वपुरुषयोरहमस्मीत्येकताभिमानोऽस्मिन्ता । तदप्युक्तं—इह-
दर्शनशक्त्योरेकात्मत्वाभिमानोऽस्मिन्तेति । सुखामिश्रस्य सुखानुस्मृति-
पूर्वकः सुखसाधनेषु तृष्णारूपो गर्धो रागः । द्वैःसज्ञस्य तदनुस्मृतिपुर-
स्सरं तस्मात्साधनेषु निन्दा द्वेषः । तदुक्तं—सुखानुशयी रागः, दुःसानु-
शयी द्वेष इति । किमत्रानुशयिशब्दे ताच्छील्यार्थे णिनिरिनिर्वा मत्व-
र्थोऽभिमतः । नाऽऽद्यः सुष्यजातो णिनिस्ताच्छील्य इत्यत्र सुपीति
वर्तमाने पुनः सुग्रहणस्योपसर्गनिवृत्त्यर्थत्वेन सोपसर्गाद्धातोर्णिनेरनु-
त्पत्तेः । यथाकथंचिदङ्गीकारेऽपि अचो जिणतीति वृद्धिप्रसक्तावर्तितशब्दा-
दिपदवदनुशायिपदस्य प्रयोगप्रसङ्गात् । न द्वितीयः—

‘एकाक्षरात्कृतो जातेः सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ’ ।

इति तत्प्रतिषेधाच्च चानुशयशब्दस्याजन्तत्वेन कृदन्तत्वात्समावदनुश-
यिशब्दो दुरुपपाद इति चेत्, नैतद्भ्रं मौवानवबोधात्प्रायिकामिप्रायमिदं
वचनम् । अत एवोक्तं वृत्तिकारेण—

‘इतिकरणो विवक्षार्थः सर्वत्रामिसंबध्यते’ इति ॥

तेन कचिद्भवति कार्यी कार्याकस्तण्डुली तण्डुलिक इति । तथा च
कृदन्ताज्जातेष्व प्रतिषेधस्य प्रायिकत्वम्, अनुशयशब्दस्य कृदन्ततपेनेरुप-
पत्तिरिति सिद्धं, पूर्वजन्मानुभूतभरणदुःसानुभववासनाबलात्सर्वस्य
प्राणमृन्मात्रस्याऽऽकृमेरौ च विदुषः संजायमानः शरीरविषयाद्देहम वियो-
गो मा भूदिति प्रत्यहं निमित्तं विना प्रवर्तमानो भैयरूपोऽभिनिवेशः
पञ्चमः क्लेशः । मा च भूवं हि भूयासमिति प्रार्थनायाः प्रत्यात्ममनुभव-
सिद्धत्वात् । तदाह—स्वरसवाही विदुषोऽपि तथारूढोऽभिनिवेश इति ।
ते चाविद्यादयः पञ्च सांसारिकविविधदुःखोपहारहेतुत्वेन पुरुषं क्लिभ-
न्तीति क्लेशाः प्रसिद्धाः ।

१ क. 'एषां मुक्त्वा' । ग. 'क्षयं मुक्त्वा' । २ घ. 'स्मिन्तेति । त' । ३ दु. 'सुखामिश्र' । ४ घ.
निवृत्तिर्द्वेषः । ५ घ. 'नुगदिष' । ६ घ. 'विषय' । ७ घ. 'तिसाप्य' । ८ घ. 'शयस' । ९ घ.
भावनाम् । १० बोधप्राप्ति' । घ. । ११ घ. 'च । इतिकरणेन । इ' । १२ घ. 'कार्ये क' ।
घ. कार्ये कार्या कार्यरस्तरपुल्लिङ्गवर्त्तते । १३ क. 'त वि' । १४ घ. 'मव' । १५ घ.
मृत्वा संविष्टासीति ।

कर्माणि विहितप्रतिषेद्धरूपाणि ज्योतिष्टोमब्रह्महत्यादीनि । विषाकाः कर्मफलानि जात्यायुर्मौगाः, आफलविषाकाश्चित्तमूमा शेरत इत्याशया धर्माधर्मसंस्काराः । तत्परिपन्थिचित्तवृत्तिनिरोधो योगः, निरोधो नान्मा-वमात्रममिमत्तं तस्य तुच्छत्वेन भावैरूपैसंस्कारजननक्षमत्वासंभवात्, किंतु तदाश्रयो मधुमतीमर्धुप्रतीकाविशोकासंस्कारशेषताव्यपदेश्यश्चि-तस्यावस्थाविशेषो निरुध्यन्तेऽस्मिन्प्रमाणाद्याश्चित्तवृत्तय इति व्युत्पत्ते-रुपपत्तेः । अभ्यासवैराग्याभ्यां वृत्तिनिरोधस्तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यासः । प्रकाशप्रवृत्तिरूपवृत्तिराहितस्य चित्तस्य स्वरूपनिष्ठः परिणामविशेषः स्थितिः । तन्निमित्तीकृत्य यत्नः पुनः पुनस्तथात्वेन चेतसि निवेशनम-भ्यासः । चर्मणि द्वीपिनं हन्तीतिवाग्निमित्तार्थेयं सप्तमीत्युक्तं भवति । इष्टानुभाविकविषयवितुष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम् । ऐहिकपाराजि-कविषयादौ दोषदर्शनाग्निरभिलापस्य ममैते विषया वश्या नाहमेतेषां वश्य इति विमर्शो वैराग्यमित्युक्तं भवति । समाधिपरिपन्थिक्लेशतनु-करणार्थं समाधिलामार्थं च प्रथमं क्रियायोगविधानपरेण योगिना भवितव्यं क्रियायोगसंपादनेऽभ्यासवैराग्ययोः संभवात् ।

तदुक्तं भगवता—

आरुरुक्षोर्भुनियोगं कर्म कारणमुच्यते ।

योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥ इति ।

क्रियायोगश्चोपदिष्टः पतञ्जलिना तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानीनि क्रियायोग इति । तपःस्वरूपं निरूपितं याज्ञवल्क्येन—

विधिनोक्तेन मार्गेण कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः ।

शरीरशोषणं प्राहुस्तपसां तप उत्तमम् ॥ इति ।

प्रणवगायत्रीप्रभृतीनामध्ययनं स्वाध्याय इति । ते च मन्त्रा द्विविधाः, वैदिकीस्तान्त्रिकाश्च । वैदिकाश्च द्विविधाः प्रगीता अप्रगीताश्च । तत्र प्रगीताः सामानि, अप्रगीताश्च द्विविधाः, छन्दो बद्धास्तद्विलक्षणाश्च, तत्र प्रथमा ऋचो द्वितीया यजुषि । तदुक्तं जैमिनिना तेषामृग्यत्रार्थवशेन

१ घ. विषाकाः । २ क. 'फलज्ञा' । ३ च. तत्त्व' । ४ क. छ. घ. 'नमना' । ५ अ. घ. 'तं नवभावमानं त' । ६ अ. 'वश्यात्कारज' । ७ क. घ. 'वश्यात्कारज' । ८ ख. धृत्प्र' । ९ घ. 'विशेषान्ध' । १० ख. 'न निवेशनमभ्या' । ११ क. ख. स्थितौ । १२ क. 'प्र प्रवृ' । १३ क. 'नुधावि' । १४ घ. 'वपे वि' । १५ घ. 'यान व' । १६ क. ख. घ. 'गमदि कि' । १७ अ. 'सोमो मन्त्रायाम' । १८ घ. 'काद्यादि' ।

पादव्यवस्था भीतिषु सामारया, शेषे यजुःशब्द इति । तन्त्रेषु कामि-
ककारणप्रपञ्चाद्यागमेषु ये ये वर्णितास्ते तान्त्रिकाः । ते पुनर्मन्त्रास्त्रि-
विधाः स्त्रीपुंनपुंसकभेदात् । तदाह-

स्त्रीपुंनपुंसकत्वेन त्रिविधा मन्त्रजातयः ।

स्त्रीमन्त्रा वह्निजायान्ता नमोन्ताः स्युर्नपुंसकाः ॥

शेषाः पुमांसस्ते शस्ताः सिद्धा वश्यादिकर्मणि । इति ।

स्त्रापनादिसंस्काराभावेऽपि निरस्तसमस्तदोषत्वेन सिद्धिहेतुत्वात्सि-
द्धत्वम् । स च संस्कारो दशविधः कथितः शारदातिलके-

मन्त्राणां दश कथ्यन्ते संस्काराः सिद्धिदायिनः ।

निर्दोषतां प्रयान्त्याशु ते मन्त्राः साधु संस्कृताः ॥

जननं जीवनं चैव ताडनं बोधनं तथा ।

अभिषेकोऽथ विमलीकरणाप्यायने पुनः ॥

तर्पणं दीपनं गुप्तिर्दशैता मन्त्रसंस्क्रियाः ।

मन्त्राणां मातृकावर्णादुद्धारो जननं स्मृतम् ॥

मणवान्तरितान्कृत्या मन्त्रवर्णास्त्रपेत्सुधीः ।

मन्त्रार्णसंरयया तद्धि जीवनं संप्रचक्षते ॥

मन्त्रवर्णान्समालिख्य ताडयेच्चन्दनाम्मसा ।

प्रत्येकं वायुबीजेन ताडनं तदुदाहृतम् ॥

विलिरय मन्त्रवर्णास्तु प्रसूनैः करपीरजैः ।

मन्त्राक्षरेण संख्यातैर्हन्यात्तद्वोधनं मतम् ॥

स्वतन्त्रोक्तविधानेन मन्त्री मन्त्रार्णसंरयया ।

अश्वत्थपल्लवैर्मन्त्रमभिषिञ्चेद्विशुद्धये ॥

संचिन्त्य मनसा मन्त्रं ज्योतिर्मन्त्रेण निर्दहेत् ।

मन्त्रे मलत्रयं मन्त्री विमलीकरणं हि तत् ॥

तारव्योमोग्निमनुयुज्योतिर्मन्त्र उदाहृतः ।

कुशोदकेन जप्तेन प्रत्यर्णं प्रोक्षणं मनोः ॥

वारिबीजेन विधिवदेतदाप्यायनं मतम् ।

मन्त्रेण वारिणा मन्त्रे तर्पणं तर्पणं स्मृतम् ॥

१ क घं रेप यं । २ क ताडनादि । ख घ. खानादि । ३ घ. 'न चैव मन्त्रमतम् । अ' ।
४ म् दर्पण । ५ च. घ ग. घ वर्गादु । ६ क 'रेणास' । ७ क छ. घ 'मानिनिमुत ज्यो' ।
८ ख. ॥ 'न तदिति स्मृतम्' ।

तारंमायारमायोगो मनोर्दीपनमुच्यते ।

जप्यमानस्य मन्त्रस्य गोपनं त्वप्रकाशनम् ।

संस्कारा दश मन्त्राणां सर्वतन्त्रेषु गोपिताः ॥

यत्कृत्वा संप्रदायेन मन्त्री वाञ्छितमश्नुते ।

रुद्धकीलितविच्छिन्नसुप्तशप्तादयोऽपि च ॥

मन्त्रदोषाः प्रणश्यन्ति संस्कारैरेमिरुक्तमैः ॥ इति ।

तदलमकाण्डताण्डवकल्पेन मन्त्रशास्त्ररहस्योद्घोषणेन ।

ईश्वरप्रणिधानं नामामिहितानामनमिहितानां च सर्वासां क्रियाणां परमेश्वरे परमगुरौ फलानपेक्षया समर्पणम् । अत्रेदमुक्तम्—

कामतोऽकामतो वाऽपि यत्करोमि शुभाशुभम् ।

तत्सर्वं त्वयि विन्यस्तं त्वत्प्रयुक्तः करोम्यहम् ॥ इति ।

क्रियाफलसंन्यासोऽपि भक्तिविशेषापरपर्यायं प्रणिधानमेव फलामिसंधानेन कर्मकरणात् । तथा च गीयते गीतासु भगवता—

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदा चन ।

मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥ इति ।

फलामिसंधेरुपघातकत्वमभिहितं भगवद्विर्नीलकण्ठभारतीश्रीचरणैः—

अपि प्रयत्नसंपन्नं कामेनोपहतं तपः ।

न तुष्टये महेशस्य श्वलीढमिव पायसम् ॥ इति ।

सा च तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानात्मिका क्रिया योगसाधनत्वाद्योग इति शुद्धसारोपलक्षणावृत्त्याश्रयणेन निरूप्यते यथाऽऽयुर्धृतमिति । शुद्धसारोपलक्षणा नाम लक्षणाप्रभेदः । मुख्यार्थबाधतद्योगाभ्यामर्थान्तरप्रतिपादनं लक्षणा, सा द्विविधा रूढिमूला प्रयोजनमूला च, तदुक्तं काव्यप्रकाशे—

मुख्यार्थबाधे तद्योगे रूढितोऽथ प्रयोजनात् ।

अन्योऽर्थो लक्ष्यते यत्सा लक्षणाऽऽरोपिता क्रिया ॥ इति ।

तच्छब्देन लक्ष्यत इत्याख्याते गुणीभूतं प्रतिपादनमात्रं परामृश्यते । सा लक्षणेति प्रातिनिर्दिश्यमानापेक्षया तच्छब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वोपपत्तिः ।

१ क. 'तारयामारयोयोगो' । ख. 'तारया माययोयोगो' । ग. 'तारप्रोर्गारयायोगो' । २ घ. 'रत्यामारयोयोगो' । ३ घ. 'आप्यमानस्य' । ४ घ. 'मृ. यत्रे' । ५ घ. 'नेनाक' । ६ घ. 'धेरप-
धारक' । ७ क. 'यावकम्' । घ. 'यावकम्' ।

तदुक्तं केयटेः-निर्दिश्यमानप्रतिनिर्दिश्यमानयोरैक्यमापादयन्ति सर्वना-
मानि पर्यायेण तत्तल्लिङ्गमुपाददत इति । तत्र कर्मणि कुशल इत्यादि-
रूढिलक्षणाया उदाहरणं, कुशाल्लंतीति व्युत्पत्त्या दर्भादानकर्तरि यौगिकं
कुशलपदं विवेचकत्वरूप्यात्प्रवीणे प्रवर्तमानमनादिवृद्धव्यवहा-
रपरम्परानुपातित्वेनाभिधानवत्प्रयोजनमनपेक्ष्य प्रवर्तते । तदाह—

निरूढा लक्षणाः काश्चित्सामर्थ्यादभिधानवत् ॥ इति ।

तस्माद्वृद्धिलक्षणायाः प्रयोजनापेक्षा नास्ति । यद्यपि प्रयुक्तः शब्दः
प्रथमं मुख्यार्थं प्रतिपादयति तेनार्थेनार्थान्तरं लक्षयत इति, अर्थधर्मोऽयं
लक्षणा तथाऽपि तत्प्रतिपादके शब्दे समारोपितः सञ्ज्ञाब्दव्यापार इति
व्यपदिश्यते । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं लक्षणाऽऽरोपिता क्रियेति । प्रयोजनल-
क्षणा तु पञ्चविधा, उपादानलक्षणा लक्षणलक्षणा गौर्णसारोपा गौण-
साध्यवसाना शुद्धसारोपा शुद्धसाध्यवसाना चेति । कुन्ताः प्रविशन्ति
मन्त्राः क्रोशन्ति गौर्वाहिकः । गौरयम् । आयुर्धृतम् । आयुरेवेदमिति
यथा क्रममुदाहरणानि द्रष्टव्यानि । तदुक्तम्—

स्वसिद्धये पराक्षेपः परार्थं स्वसमर्पणम् ।

उपादानं लक्षणं चेत्युक्ता शुद्धैव सा द्विधा ॥

सारोपाऽन्या तु यत्रोक्तौ विषयी विषयस्तथा ।

विषयन्तःकृतेऽन्यास्मिन्सा स्यात्साध्यवसानिका ॥

भेदाविमौ च सादृश्यात्संबन्धान्तरतस्तथा ।

गौणी शुद्धी च विज्ञेयी लक्षणा तेन पञ्चविधा ॥ इति ।

तदुलं काव्यमीमांसामर्मनिर्मन्थनेन । इति ।

स च योगो यमादिभेदवशाद्दृष्टाङ्ग इति निर्दिष्टः । तत्र यमा अहिंसा-
दयः । तदाह पतञ्जलिः-अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमा इति ।
नियमाः शौचादयः । तदप्याह-शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधाना-
नि नियमा इति ।

एते च यमनियमा विष्णुपुराणे दर्शिताः—

ब्रह्मचर्यमहिंसां च सत्यास्तेषापरिग्रहान् ।

सेवेत योगी निष्कामो योग्यतां स्वं मनो नयन् ॥

स्वाध्यायशौचसंतोषतपांसि नियमात्मवान् ।

कुर्वन्ति ब्रह्मणि परं परस्मिन्प्रवणं मनः ॥

एते यमाः सनियमाः पञ्च पञ्च प्रकीर्तिताः ॥

विशिष्टफलदाः कामे निष्कामाणां विमुक्तिदाः ॥ इति ।

स्थिरसुखमासनं पद्मासनमद्भासनवीरासनस्वस्तिकासनदण्डकासन
सोपाश्रयपर्यङ्ककौञ्चनिपदनोद्गनिपदनसमसंस्थानभेदाद्दशविधम् ।

पादाङ्गुली निबन्धीयाद्भुताभ्यां व्युत्क्रमेण तु ।

ऊर्वोरुपरि विप्रेन्द्रं कृत्वा पादतले उभे ॥

पद्मासनं भवेदेतत्सर्वेषामभिपूजितम् ॥

इत्यादिना योज्यत्वस्यः पद्मासनादिस्वरूपं निरूपितं वास्तव्यं तत्
एवावगन्तव्यम् । तस्मिन्नासनस्थैर्ये सति प्राणायामः प्रतिष्ठितो भवति ।
सं च श्वासप्रश्वासयोगतिविच्छेदस्वरूपः । तत्र श्वासो नाम बाह्यस्य
वायोऽन्तरानयनम् । प्रश्वासः पुनः कोष्ठस्य बहिर्निःसारणम् । तयोर्-
भयोरपि संचरणामात्रः प्राणायामः । ननु नेदं प्राणायामसामान्यलक्षणं
तद्विशेषेषु रेचकपूरककुम्भकप्रकारेषु तदनुगतेरयोगादिति चेन्नैव दोषः
सर्वत्रापि श्वासप्रश्वासगतिविच्छेदसंभवात् । तथा हि कोष्ठस्य वायोर्व-
हिर्निःसरणं रेचकः प्राणायामो यः प्रश्वासत्वेन प्रागुक्तः । बाह्यवायोऽन्त-
रानयनं चरमो यः श्वासरूपः । अन्तस्तम्भवृत्तिः कुम्भकः । यस्मिन्कु-
लमिव कुम्भे निश्चलतया प्राणायामो वायुरवस्थाप्यते । तत्र सर्वत्र
श्वासप्रश्वासद्वयगतिविच्छेदोऽस्त्येवेति नास्ति शङ्कायकाशः । तदुक्तं
तस्मिन्सति श्वासप्रश्वासयोगतिविच्छेदः प्राणायाम इति । स य वायुः
सूर्योदयमारभ्य सार्धघटिकाद्वयं घटीयन्त्रस्थितघटभ्रमणन्यायेनैकैकस्यां
नाड्यां भवति । एवं सत्यहर्निशं श्वासप्रश्वासयोः पट्शताधिकैकविंश-
तिसहस्राणि जायन्ते । अत एवोक्तं मन्त्रसमर्पणरहस्यवेदिभिरजगामन्त्र-
समर्पणे-

पट्शतानि गणेशाय पट्सहस्रं स्वयंभुवे ।

विष्णवे पट्सहस्रं च पट्सहस्रं पिनाकिने ॥

१ क. घ. ग. घ. ङ. च. "गार्गा वि" । २ घ. "निपाद" । ३ घ. "वाहयत्वायेन" । ४ घ. "वि" ।
ताम" । ५ घ. "सं शोच्यते" । ६ घ. "तयोपपत्तयो" । ७ घ. "द्वयं यः" । ८ घ. "सं प्राद-
त्तयात" । ९ घ. "अयोर्द्वयोर्गति" ।

सहस्रमेकं गुरवे सहस्रं परमात्मने ।

सहस्रमात्मने चैवमर्पयामि कृतं जपम् ॥ इति ।

तथा नाडीसंचारणदशायां चायोः संचरणे पृथिव्यादीनि तत्त्वानि वर्णविशेषवशात्पुरुषार्थाभिलाषुकैः पुरुषैरवगन्तव्यानि । तदुक्तमभि-
युक्तीः—

सार्धं घटीद्वयं नाडीरेकैकांकोदयाद्वहेत् ।

आरघ्यद्वयटीभ्रान्तिन्यायो नाड्योः पुनः पुनः ॥

शतानि तस्य जायन्ते निश्वासोच्छ्वासयोर्नव ।

स्वरापटकोद्विकैः संस्थाऽहोरात्रे सकले पुनः ।

षट्त्रिंशद्गुणवर्णानां या वेला भणने भवेत् ।

सा वेला मरुतो नाट्यन्तरे संचरतो भवेत् ॥

प्रेत्येकं पञ्च तत्त्वानि नाड्योश्च बहमानयोः ।

बहन्त्यहर्निशं तानि ज्ञातव्यानि यतात्मभिः ॥

ऊर्ध्वं वह्निरेधस्तोयं तिरक्षीनः समीरणः ।

भूमिर्मधुपुटे ध्योम सैवंगं प्रवहेत्पुनः ॥

वायोर्वद्वेर्षा पृथ्व्या ध्योस्तत्त्वं बहेत्कृमात् ।

बहन्त्योरुमयोर्नाड्योर्ज्ञातव्योऽयं पथाक्रमम् ॥

पृथ्व्याः पलानि पञ्चाशद्यत्वारिंशत्तथाऽम्भसः ।

अग्नेस्त्रिंशत्पुनर्वायोर्विंशतिर्नमसो दश ॥

प्रयात्कालसंरपेयं हेतुर्विह्वलयोरथ ।

पृथ्वी पञ्चगुणा तोयं चतुर्गुणमथानलः ॥

त्रिगुणो^१ द्विगुणो वायुर्वियदेकगुणं भवेत् ।

गुणं प्रतिदशपटान्युर्व्या पञ्चाशदित्यतः ॥

एकैकहानिस्तोयादेस्तथा पञ्च गुणाः क्षितेः ।

गन्धो रसश्च रूपं च स्पर्शः शब्दः क्रमादमी ॥

१ क सोमदे अ सो पृथिव्यादिनि संचारणं विचारणार्थं विशेषकरणेऽत्र दशा । प.
“ओ” पृथिव्यादिनि धारणं विचारणार्थं विशेषकरणवशात् । २ अ. घ. “वायोद” । ३ अ. अ.
ग. घ. तत्र । ४ अ. “व स्वस्ववर्करी सं” । ५ अ. वरदे । ६ अ. “दृष्टुम्” । ७ अ. “तो नाड्यो
नाड्यां” । ८ अ. अ. अ. संरपेयं गन्धः । ९ अ. नाड्यां अत्रैकं अं । १० अ. “गन्धः” । ११ अ.
“रपो वारि ति” । १२ अ. सर्वगः । १३ अ. “व कम” उदा । १४ अ. “गु बहत्” । प.
“गुरात्” । १५ अ. अ. यं घ “नोऽयं भवेद्गु” । १६ अ. अ. घ. “तिपलदशानुर्व्या” ।

तत्त्वान्यां भूजलान्यां स्याच्छान्तिकार्ये फलोन्नतिः ।
 दीप्तास्थिरान्धिकाकृत्ये तेजोवाय्वम्बरे तु च ॥
 पृथ्व्यतेजोमरुद्धोमतत्त्वानां चिह्नमुच्यते ।
 आद्ये स्यैर्यं स्वचित्तस्य शैत्ये कामोद्भवो भवेत् ॥
 तृतीये कोपसंतापौ चतुर्थे चञ्चलात्मता ।
 पञ्चमे शून्यतैव स्यादथवा धर्मवासना ॥
 श्रुत्योरद्भुतकौ मध्याद्भुगुल्यौ नासापुटद्वये ।
 मृत्किण्ण्योः प्रान्त्यकोपान्त्याङ्गुली शोषे दृगन्तयोः ॥
 न्यस्यान्तर्भूतपृथिव्यादितत्त्वज्ञानं भवेत्कमात् ।
 पीतश्वेत्तारुणश्यामैर्बिन्दुभिर्निरुपाधिं खम् ॥ इत्यादिना ।

यथावद्वायुतत्त्वमवगम्य तन्नियमने विधीयमाने विवेकज्ञानावरण-
 कर्मक्षयो भवति । तपो न परं प्राणायामादिति ।

दहान्ते ध्यायमानानां धातूनां हि यथा मलाः ।

प्राणायामैस्तु दहान्ते तद्वदिन्द्रियपन्नगाः ॥ इति च ।

तदेवं यमादिभिः संस्कृतमनस्कस्य योगिनः संयमप्रत्याहारः कर्तव्यः ।
 चक्षुरादीनामिन्द्रियाणां प्रतिनियतरञ्जनीयकोपनीयमोहनीयमवणत्व-
 प्रहाणेनाविकृतस्वरूपप्रवणचित्तानुकारः प्रत्याहारः । इन्द्रियाणि विष-
 येभ्यः प्रतीपमाह्लियन्तेऽस्मिन्निति व्युत्पत्तेः । ननु तदा चित्तमभिनिवि-
 शते नेन्द्रियाणि तेषां बाह्यविषयत्वेन तत्र सामर्थ्याभावादतः कथं
 चित्तानुकारोऽद्वाऽत एव वस्तुतस्तस्यासंभवमभिसंधाय सादृश्यार्थमिव-
 शब्दं चकार सूत्रकारः स्वविषयासंप्रयोगे चित्तस्वरूपानुकार इवेन्द्रि-
 याणां प्रत्याहार इति । सादृश्यं च चित्तानुकारनिमित्तं विषयासंप्रयोगः ।
 यदा चित्तं निरुध्यते तदा चक्षुरादीनां निरोधे प्रयत्नान्तरं नापेक्षणीयं
 यथा मधुकरराजं मधुमाक्षिका अनुवर्तन्ते तथेन्द्रियाणि चित्तमिति ।
 तदुक्तं विष्णुपुराणे—

शब्दार्दिष्वनुरक्तानि निगृह्याक्षाणि योगवित् ।

कुर्याच्चित्तानुकारीणि प्रत्याहारपरायणः ॥ इति ।

वश्यता परमा तेन जायतेऽतिचलात्मनः ।

इन्द्रियाणामवश्यैस्तेर्योगी योगस्य साधकः ॥ इति ।

नाभिचक्रहृदयपुण्डरीकनाड्यग्रादावाध्यात्मिके हिरण्यगर्मवासप्रजा-
पतिप्रभृतिके बाह्ये वा देशे चित्तस्य विषयान्तरपरिहारेण स्थिरीकरणं
धारणा । तदाह देशबन्धश्चित्तस्य धारणेति । पीराणिकाश्च—

प्राणायामेन पवनं प्रत्याहारेण चेन्द्रियम् ।

वशीकृत्य ततः कुर्याच्चित्तस्थानं शुभार्थम् ॥ इति ।

तस्मिन्देशे ध्येयावलम्बनस्य प्रत्ययस्य विसदृशप्रत्ययग्रहाणेन
प्रवाहो ध्यानं, तदुक्तं—तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानमिति । अन्यैरप्युक्तम्—

तद्रूपप्रत्ययैकौड्या संततिश्चान्यनिस्पृहा ।

तद्ध्यानं प्रथमैरङ्गैः षड्भिर्निष्पाद्यते तथा ॥ इति ।

प्रसङ्गाच्चरममङ्गं प्रागेव प्रत्यपीषदाम् ।

तदनेन योगाङ्गानुष्ठानेनाऽऽर्दनेरन्तर्यदीर्घकालसेवितेन समाधिप्रति-
पक्षकेशप्रक्षयेऽभ्यासवैराग्यवशान्मधुमत्यादिसमाधिलामो भवति ।

अथ किमेवमकस्मादस्मानतिविकटाभिरत्यन्ताप्रसिद्धाभिः कर्णाट-
गौडलाटमापाभिर्भीषयते भवान् । नहि यथं भवन्तं भीषयामहे किंतु
मधुमत्यादिपदार्थव्युत्पादनेन तोषयामः, ततश्चाकुतोभयेन भवता श्रूयता-
मवधानेन । तत्र मधुमती नामाभ्यासवैराग्यादिवशादपास्तरजस्तमोले-
शशुखप्रकाशमयसत्त्वमायनयाऽनवद्यवेशारद्याविद्योतनरूपकतमरप्रज्ञा-
रूपा समाधिसिद्धिः । तदुक्तम्—ऋतंभरा तत्र प्रज्ञेति । ऋतं सत्यं विमर्ति
कदाचिदपि न विपर्ययेणाऽऽच्छाद्यते । तत्र स्थितौ दार्ढ्यं सति द्विती-
यस्य योगिनः सा प्रज्ञा भवतीत्यर्थः । चत्वारः सत्तु योगिनः
प्रसिद्धाः प्राथमकल्पिको मधुभूमिकः प्रज्ञाज्योतिरतिक्रान्तभावनीय-
श्चेति । तत्राभ्यासी प्रवृत्तिमात्रज्योतिः प्रथमः । न त्वनेन परचित्ता-
दिगोचरज्ञानरूपं वै ज्योतिर्वशीकृतमित्युक्तं भवति । ऋतंभरप्रज्ञो
द्वितीयः । भूतेन्द्रियजयी तृतीयः । परवैराग्यसंपन्नश्चतुर्थः । मनोजवि-
त्वादयो मधुप्रतीकसिद्धयः । तदुक्तं मनोजवित्वं विकरंणामावः प्रधानज-
यश्चेति । मनोजवित्वं नाम कायस्य मनोर्विदुत्तमो गतिलामः । विकरंणा-
मावः कायनिरपेक्षाणामिन्द्रियाणामभिमतदेशकालविषयापेक्षवृत्तिलामः

१ क. ख. ग. 'अथ इति' । २ घ. स्य निप्र^० । ३ क. ग. 'काप्यव' । ४ च. 'निप्रभा' ।
त^० । ५ ख. 'दर नै' । ६ घ. 'राज्यते' । ७ ख. 'राग्यव' । ८ क. 'भरा तत्र प्र' । ९ क. 'ह्ययं वै' ।
१० क. ख. ग. घ. 'रणमा' । ११ क. घ. 'वदनुत्तमो' । ख. 'मनुवदनुत्तमो' । ग. 'वदनुत्तमो' ।
१२ क. ख. ग. घ. 'रदमा' ।

प्रधानजयः प्रकृतिविकारेषु सर्वेषु वाशित्वम् । एताश्च सिद्धयः करणप-
ञ्चकस्वरूपजपात्तृतीयस्य योगिनः प्रादुर्भवन्ति, यथा मधुन एकदेशोऽपि
स्वदते तथा प्रत्येकमेव ताः सिद्धयः स्वदन्त इति मधुप्रतीका सर्वभावो-
धिष्ठातृत्वादिरूपादिरूपा विशोका सिद्धिः । तदाह सत्त्वपुरुषान्यथाख्या-
तिमात्रप्रतिष्ठस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञत्वं चेति । सर्वेषां व्यवसाया-
व्यवसायात्मकानां गुणपरिणामरूपाणां भावानां स्वामिवदाक्रमणं सर्व-
भावाधिष्ठातृत्वं तेषामेव शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मित्वेन स्थितानां विवेक-
ज्ञानं सर्वज्ञातृत्वम् । तदुक्तं विशोका वा ज्योतिष्मतीति । सर्ववृत्ति-
प्रत्यस्तमये परं वैराग्यमाश्रितस्य जात्यादिबीजानां क्लेशानां निरोधस-
मर्थो निर्बीजः समाधिरसंप्रज्ञातपदवेदनीयः संस्कारशेषताध्यपदेश्य-
श्चित्तस्यावस्थाविशेषः । तदुक्तं विरामप्रत्ययाम्यासपूर्वः संस्कारशे-
पोऽन्य इति । एवं च सर्वतो विरज्यमानस्य तस्य पुरुषधैर्यस्य
क्लेशबीजानि च निर्दग्धंशालिबीजकल्पानि प्रसवसामर्थ्यविधुराणि
मनसा सार्धं प्रत्यस्तं गच्छन्ति । तदेतेषु प्रलीनेषु निरुपप्लवविवेकस्या-
तिपरिपाकवशात्कार्यकारणात्मकानां प्रधाने लयः । चित्तिशक्तिस्वरू-
पप्रतिष्ठा पुनर्बुद्धिसंज्ञाभिसंबन्धविधुरां कैवल्यं लैमत इति । सिद्धिद्वयी
च मुक्तिरुक्ता पतञ्जलिना-पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं
स्वरूपप्रतिष्ठा वा चित्तिशक्तिरिति । न चास्मिन्सत्यपि कस्मान्न जायते
जन्तुरिति वदितव्यं कारणामावात्कार्याभाव इति प्रमाणसिद्ध्यर्थं निपो-
गानुयोगयोरयोगात् । अपरथा कारणामावेऽपि कार्यसंभवे मणिवेधाद्-
योऽन्धादिभ्यो भवेयुः । तथा चानुपपन्नार्थतायां भाषाणको लौकिक
र्षेपपन्नार्थो भवेत् । तथा च श्रुतिः-अन्यो मणिमविन्दत् । तमनहु-
लिरावयत् । अग्नीवः प्रत्यमुञ्चत् । तमजिह्वा असञ्चत् (तै० आ० १।११)
अभ्यपूजयत्सुतवानिति यावत् । एवं च चिकित्साशास्त्रवद्योगशास्त्रं

१ ख. 'प्रमाणवि' । २ घ. 'प्र' । अतावत् । ३ क. 'वापयि' । ४ घ. 'वापि' । ५ क. घ.
पतेया । ६ घ. 'रिमकु' । ७ घ. 'मय' । ८ ख. 'रिषा' । ९ क. ख. 'रामः प्र' । १० घ. 'मय-
जनिर्दग्धशा' । ११ क. ख. 'सत्त्व मि' । १२ घ. 'रा वा केपत्य लभ्यत' । १३ क. ख. लभ्यते ।
१४ घ. 'ति सिद्ध' । वि' । १५ घ. 'ति । नाहारिव' । १६ घ. जयति । १७ घ. 'या भाभा' ।
१८ ख. 'उमयप्रार्थो' ।

चतुर्व्यूहं यथा चिकित्साशास्त्रं रोगो रोगहेतुरारोग्यं भेषजमिति
तथेदमपि संसारहेतुमोक्षो भोक्षोपाय इति । तत्र दुःखमयः संसारो
हेयः प्रधानपुरुषयोः संयोगो हेयभोगहेतुस्तस्याऽऽत्यन्तिकी निवृत्तिर्हानं
तदुपायः सम्यग्दर्शनम् । एवमन्यदपि शास्त्रं यथासंभवं चतुर्व्यूह-
मूहनीयमिति सर्वमवदातम् ॥ +

इति सर्वदर्शनसंग्रहे पातञ्जलदर्शनम् ॥

+ इति पर सर्वदर्शनशिरोमणिमूर्त शास्त्रदर्शनमन्यत्र लिखितमित्थं प्रापोक्षितमिति । इयं पाणि-
पुस्तकेषु वर्तते ।

१ घ. 'यत्र तदुपायो भे' । २ क ग घ. 'पि सग्राह सं' । ख, 'पि सग्राह' ।

अथ शांकरदर्शनम् ॥ १६ ॥

सोऽयं परिणामवादः प्रायानिकगर्हणमर्हति । न ह्यचेतनं प्रधानं चेतनानधिष्ठितं प्रवर्तते । सुवर्णादीं रुचकाद्युपादाने हेमकाराद्विचेतनाधिष्ठानोपलम्भेन नित्यत्वसाधककृतकत्ववत्सुखदुःखमोहात्मनाऽन्वितत्वादेः साधनस्य साध्यविवर्त्यव्याप्ततया विरुद्धत्वात्स्वरूपासिद्धत्वाच्च । आन्तराः सत्यमी सुखदुःखमोहा बाह्येभ्यश्चन्दनादिभ्यो विभिन्नप्रत्यय-वेदनीयेभ्यो व्यतिरिक्ता अध्यक्षमीक्ष्यन्ते । यद्यमी सुखादिस्वभावा भवे-जुस्तथा हेमन्तेऽपि चन्दनः सुखः स्यान्न हि चन्दनः कदाचिच्चन्दनः । तथा निदाघेष्वपि कुङ्कुमपङ्कः सुखो भवेन्न ह्यसौ कदाचिदकुङ्कुम-पङ्कः इति । एवं कः टकः क्रमेलकस्येव मनुष्यादीनामपि प्राणभृतां सुखः स्यान्नह्यसौ कांश्चित्प्रत्येष कण्टक इति । तस्माच्चन्दनकुङ्कु-माद्ययो विशेषाः कालविशेषाद्यपेक्षया सुखादिहेतवो न तु सुखादिस्वभावा इति रमणीयम् । तस्मान्नेतुरसिद्ध इति सिद्धम् । नापि भ्रुतिः प्रधानकारणत्ववादे प्रमाणम् । यतः—“ यद्ग्रे रोहितः रूपं तेजसस्तद्वर्णं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्य” (छा० उ० ६-४।१) इति च्छान्दोग्यशाखायां तेजोब्रह्मात्मिकायाः प्रकृतेर्लोहितशु-क्लकृष्णरूपाणि समान्नातानि तान्येवान्न प्रत्यभिज्ञायन्ते । तत्र श्रौतप्रत्य-भिज्ञायाः प्राबल्यालोहितादिशब्दानां मुख्यार्थसंभवाच्च तेजोब्रह्मात्मि-का जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जचतुष्टयस्य भूतग्रामस्य प्रकृतिरेवसीयते । यद्यपि तेजोब्रह्मनां प्रकृतेर्जातत्वेन योगवृत्त्या न जायत इत्यजत्वं न सिध्यति तथाऽपि रुदिवृत्त्यावगतमजात्वमुक्तप्रकृती सुखाद्ययो-धाय प्रकल्प्यते । यथाऽसावादित्यो वा देवमभित्यादिवाक्येनाऽऽदि-त्यस्य मधुत्वं परिकल्प्यते तथा तेजोब्रह्मात्मिका प्रकृतिरेवाजति । अजामेकामित्यादिका भ्रुतिरपि न प्रधानप्रतिपादिका । यद्वादि निदर्श-

१ य. 'दोषक' १ २ क. 'तस्य' १ ३ अ. य. 'सुखदुःखादि' ४ क. य. 'विष्टम' ५ ए. 'न्ते विष्टम'. यदा विष्टमः स्वातन्त्र्यम् १ ६ ए. 'शादी' ७ ८ य. 'प्रमहज' ९ ८ क. 'तदाऽपि' १ ९ ए. 'परिकल्प्यते' ।

नमपूर्ववादिना क्षीरादिकमचेतनं चेतनानाधिष्ठितमेव घत्सविद्वृद्ध्यर्थं प्रवर्तत इति । नैतद्रमणीयम् । बुद्धिविशेषशालिनः परमेश्वरस्य तत्राप्यधिष्ठातृत्वाभ्युपगमात् । न च परमेश्वरस्य करुणया प्रवृत्त्यङ्गीकारे प्रागुक्तविकल्पाघसरः । सृष्टेः प्राक्प्राणिनां दुःखसंबन्धासंभवेऽपि तन्निदानादृष्टसंबन्धसंभवेन तत्प्रहाणेच्छया प्रवृत्त्युपपत्तेः । किं च पुरुषार्थप्रयुक्ता प्रधानप्रवृत्तिरित्युक्तं तद्विवेकव्यम् । किं प्रधानं केवलं भोगार्थं प्रवर्तते किं वा केवलमोक्षार्थम्, आहोस्विदुभयार्थम् । न तावदाद्यः कल्पोऽवकल्पते । अनाधेयाशयस्य कूटस्थानित्यस्य पुरुषस्य तात्त्विकभोगासंभवादनिर्मोक्षप्रसङ्गाच्च । येन हि प्रयोजनेन प्रधानं प्रवर्तितं तदनेन विधातव्यम् । भोगेन चैतत्प्रवर्तितमेतमेव विदध्यान्न मोक्षमिति । नापि द्वितीयः । चिन्हातीर्नित्यशुद्धशुद्धमुक्तस्वभावतया कर्मानुभववासनानामसंभवेन प्रधानप्रवृत्तेः प्रागपि मुक्ततया तदर्थं प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । शब्दाद्युपभोगार्थमप्रवृत्तत्वेन प्रधानस्य तदजनकत्वप्रसङ्गाच्च । नापि तृतीयः । प्रागुक्तदूषणलङ्घनालङ्घितत्वात्प्रवृत्तिस्वभावायाः प्रकृतेरौदासीन्यायोगाच्च । ननु स्वपुरुषान्यतारख्यातिः पुरुषार्थस्तस्यां जातायां सा निवर्तते कृतकार्यत्वादिति चेत्तदसमञ्जसम् । अचेतनायाः प्रकृतेर्विचार्य कार्यकारित्वायोगात् । यथेयं कृतेऽपि शब्दाद्युपलम्भे तदर्थं पुनः प्रवर्तत एवमत्रापि पुनः प्रवर्तत स्वभावस्यानपायात् । किं च सा प्रकृतिर्विवेकख्यातिवशादुच्छिद्यते न वा । उच्छेदे सर्वस्य संप्रति संसारोऽस्तमियात् । अंतुच्छेदे न कस्यचिन्मोक्षः । ननु प्रधानाभेदेऽपि तत्तत्पुरुषाविवेकरयातिलक्षणाविद्यासदसत्त्वनिबन्धनौ बन्धमोक्षावुपपद्येयातामिति चेद्धन्त तर्हि कृतं प्रकृत्या । अविद्यासदसद्भावाभ्यामेव तदुपपत्तेः । नन्वविद्यापक्षेऽपि एष दोषः प्रादुःप्यादिति चेत्तदेतत्प्रत्यवस्थानमस्थाने । न हि वयं प्रधानवदविद्यां सर्वेषु जीवेष्वेकामाचक्ष्महे येनैवमुपालभ्येमहि । अपि त्वियं प्रतिजीवं भिद्यते । तेन यस्यैव जीवस्य विद्योत्पद्यते तस्यैवाविद्या समुच्छिद्यते नान्यस्य । भिन्नायतनयोस्तयोर्विरोधाभावात् । अतो न समस्तसंसारोच्छेदप्रसङ्गदोषः । तस्मात्परिणामः परित्यक्तव्यः स्वीकर्तव्यश्च विवर्तवादः । ननु जीवज्जयोः सारूप्याभावेन चिद्विवर्तत्वं प्रपञ्चस्य न संपरिपद्यत इति प्रागवा-

१ क. 'दिक्षाक्षी' । २ क. 'नाधि' । ३ ख. 'लङ्घातृत्वा' । ४ म. 'कृतेः कादावि' इत्यायो' ।

५ क. 'अतनु' । ६ ख. 'विद्यासदसत्त्वनिबन्ध' । ७ क. 'त्याम.वे' । ८ ख. 'मावाव' । ९ क. 'लम्भेम' ।

१० ख. 'पय' ।

विभेति चेन्नैतत्साधु । न हि सांख्यनिबन्धनाः सर्वे विभ्रमा इति
स्यातिरस्ति । असद्रूपादपि कामादेः कान्तालिङ्गनादिविव स्वप्रविभ्रम-
स्योपलम्भात् । किं च कादाचित्के विभ्रमे सांख्य्यापेक्षा नानाद्यविद्या-
निबन्धने प्रपञ्चे । तद्वचोचैदाचार्यवाचस्पतिः—

विवर्तस्तु प्रपञ्चोऽयं ब्रह्मणोऽपरिणामिनः ।

अनादिवासनोद्भूतो न सांख्य्यमपेक्षते ॥ इति ।

तदेतत्सर्वं वेदान्तशास्त्रपरिधेमशालिनां सुगमं सुघटं च । तच्च वेदान्त-
शास्त्रं चतुर्लक्षणम् । भगवता बादरायेण न प्रणीतस्य वेदान्तशास्त्रस्य
प्रत्यग्वह्निक्यं विषय इति शंकराचार्याः प्रत्यपि पवन् । तत्र प्रथमे सम-
न्वयाध्याये सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मणि तात्पर्येण पर्यवसानम् । द्वितीयेऽ-
विरोधाध्याये सांख्यादितर्कविरोधनिराकरणम् । तृतीये साधनाध्याये
ब्रह्मविद्यासाधनम् । चतुर्थे फलाध्याये विद्याफलम् । तत्र प्रत्यध्यायं
पादचतुष्टयम् । तत्र प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे स्पष्टब्रह्मालिङ्गं वाक्य-
जातं मीमांस्यते । द्वितीयेऽस्पष्टब्रह्मालिङ्गमुपास्यविषयम् । तृतीये तादृशं
शेषविषयम् । चतुर्थेऽर्ज्यक्ताजापदादिसंदिग्धं पदजातमिति । द्विती-
यस्य प्रथमे सांख्ययोगकृणादादिस्मृतिविरोधपरिहारः । अविरोधस्य
द्वितीये सारयादिमतानां दुष्टत्वम् । तृतीये पञ्चमहाभूतश्रुतीनां जीव-
श्रुतीनां च परस्परविरोधपरिहारः । चतुर्थे लिङ्गशरीरश्रुतीनां विरोधप-
रिहारः । तृतीयस्य प्रथमे जीवस्य परलोकगमनागमनपुरःसरं विरा-
ग्यम् । द्वितीये त्वंपदतत्पदार्थपरिशोधनम् । तृतीये सगुणविद्यासु गुणो-
पसंहारः । चतुर्थे निर्गुणब्रह्मविद्या बहिरङ्गान्तरङ्गार्थमयज्ञादिसाधनजा-
तम् । चतुर्थस्य प्रथमे ब्रह्मसाक्षात्कारेण जीवतः पापपुण्यकृशवैधुर्यलक्षणा
मुक्तिः । द्वितीये मरणोत्क्रमणप्रकारः । तृतीये सगुणब्रह्मोपासकस्योत्तर-
मार्गः । चतुर्थे निर्गुणसगुणब्रह्मविदो विदेहकैवल्यब्रह्मलोकावस्थानानि ।
तदित्यं ब्रह्मविचारशास्त्राध्यायिपादार्थसंग्रहः । तत्र प्रथममधिकरणमयातो
ब्रह्मजिज्ञासेति ब्रह्ममीमांसारम्भोपपादनपरम् । अधिकरणं च पञ्चावयवं
प्रसिद्धम् । ते च विषयादयः पञ्चावयवा निरूप्यन्ते । आत्मा वाऽरे
द्रष्टव्य इत्येतद्वाक्यं विषयः । ब्रह्म जिज्ञासितव्यं न वेति संदेहः । जिज्ञा-

१ ख. 'विभ्रम' । २ ख. 'नावे' । ३ ख. 'वयदा' । ४ क. 'विभ्रम' । ५ ख. 'क्षय य' ।

६ ख. ग. 'प्राणपित्तस्य' । ७ क. 'त्वंपदस्य' । ८ ख. 'व्यक्तस्य' । ९ ख. ग. 'मनसमविद्यासु' ।

१० क. 'तदवयव' । ११ क. 'वयदा' । १२ क. 'इत्येतत्' ।

स्यत्वव्यापकयोः संदेहप्रयोजनयोः संमवासंमवाभ्याम् । तत्र कस्येवं
 जिज्ञास्यत्वमवगम्यते । अहमनुभवगम्यस्य श्रुतिगम्यस्य वा । नाऽऽद्यः ।
 सर्वजनीनेनाहमनुभवेनेदमास्पददेहादिभ्यो विवेकेनाऽऽत्मनः स्पष्टं प्रति-
 मासमानत्वात् । ननु स्थूलोऽहं कृशोऽहमित्यादिदेहधर्मसामानाधि-
 करणानुमवादध्यस्तात्ममावदेहालम्बनोऽयमहंकार इति चेन्न । बाल्याद्य-
 वस्थासु भिन्नपरिमाणतया बदरांमलकादिवत्परस्परभेदेन शरीरस्य प्रत्य-
 भिज्ञानानुपपत्तेः । अथोच्येत यथा पीलुपाकपक्षे पिठरपाकपक्षे वा काल-
 भेदेनैकास्मिन्वस्तुनि पाकजभेदो युज्यते तथैकस्मिन्शरीराभिधे कालभे-
 देन परिमाणभेदः । अत एव लौकिकाः शरीरमात्मनः सकाशादभिन्नं प्रति-
 पद्यमानाः प्रत्यभिजानते चेति । न तद्भ्रमम् । मणिमन्त्रौपधाद्युपायभेदेन
 भूमिकाधानवद्ज्ञानाविधान्देहान्प्रतिपद्यमानस्याहमालम्बनस्य भिन्नस्या-
 ऽऽत्मनः शरीरान्नेदेन मासमानत्वात् । अत एव चक्षुरादीनामप्यहमाल-
 म्बनत्वमशक्यशङ्कम् । नान्यदृष्टं स्मरत्यन्य इति न्यायेन चक्षुरादौ नष्टेऽपि
 रूपादिप्रतिसंधानानुपपत्तेः । नाप्यन्तःकरणस्याहमालम्बनत्वमास्थेयम् ।
 अपमेव भेदो भेदहेतुर्वा यद्विरुद्धधर्माध्यासः कारणभेदश्चेति न्यायेन
 कर्तृकरणभूतयोरात्मान्तःकरणभूतयोस्तद्वत्तात्त्विकसंभेदासंभवात् । यद्य-
 भेद एव नाऽऽद्वियते तर्हि स्थूलोऽहं कृशोऽहं कृष्णोऽहमित्यादि
 संख्यानमुत्सन्नसंकथम् । न स्यादेवं लोके शास्त्रे चोभयथाशब्दप्रयोग-
 दर्शनेन मुख्यार्थत्वानुपपत्तौ मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादिवदौपचारि-
 कत्वेनोपपत्तेः । तथा चेदमनुमानं समसूचि । विमतमजिज्ञास्यमसंदि-
 ग्धत्वात्करतलामलकयत् । तथा फलं न फलमायमीक्षते । पुरुषैरर्ध्यते
 इति द्युत्यस्या निःशेषदुःसोपशमलक्षितं परमानन्दैकरस्यं च पुरुषार्थश-
 द्दस्यार्थः सकलपुरुषधौरेयैः प्रेक्ष्यते नेतरत्तांसारिकं सुसजातम् । तस्यै-
 हिकस्य पारलौकिकस्य च सातिशयतया च सहृदयतया च प्रेक्षावद्भिरर्ध्य-
 मानत्वानुपपत्तेः । यत्तत्परिणान्धि दुःखजातं तज्जिहास्यते । तच्चाविद्यापरप-
 र्यायसंसार एव । कर्तृत्वादिसकलानर्थकरत्वादविद्योपाः सत्येकीकरणे वर्तते

१ ख. "वेन दे" । २ ख. "रामलक्ष्म" । ३ घ. काल-भेदेनपरिमाणभेदः अत एव लौकि-
 काः शरीरं मात्मनः सकाशादभिन्नं प्रतिपद्यमाना प्रत्यभिजानतचेति न तद्भ्रमं मणिमन्त्रौपधाद्युपाय
 भेदेन । ४ ख. भेदा भेदहेतुमान्धम् । ५ ख. "दपदं नाऽऽद्वियेत तर्हि" । ६ ख. "नै संकथकम्" ।
 ७ ख. "यथाशब्दप्रयोगदर्श" । ८ ख. "दिवदौप" । ९ ख. वा चकम् । १० ख. "ज्ञानेपलक्षितं प" ।
 ११ घ. वे नैतान्साताम् । १२ ख. "शयतयास्तप्रेक्ष" । १३ ख. "द्यायासलेक्ष" ।

संभेदादौ तथा चोपलम्भात् । तथा चाऽऽत्मानं देहेनैकीकृत्य स्वर्गनर-
कर्मार्थोः सरति येन पुरुषः स संसारोऽविद्याशब्दार्थस्तान्निवृत्तिः फलं
फलवतामभिमतम् । तथा कथितम्—

अविद्यास्तमयो मोक्षः सा च बन्ध उदाहृतः॥ इति ।

तच्च काशकुशावलम्बनकल्पम् । आत्मयाथात्म्यानुभवेन सह वर्तमानस्य
संसारस्य रूपरसवद्विरोधाभावेन निवर्त्यनिवर्तकमावाभावात् । ननु सहा-
नुवर्तमानो बोधः संसारं मा बाधित्, सहांवर्तमानस्तु बोधः प्रकाशस्तमो-
षद्वाधिप्यत इति चेत्तदेतद्विक्तं वचः । अहमनुभवाद्व्यस्याऽऽत्मज्ञानस्य
भूपिकविषाणायमानत्वात् । नन्वन्योऽयमनुभवः पामराणां मा स्म भव-
ज्ञानं, वेदान्तवचननिचयपर्यालोचनपक्षाणां परीक्षकाणां संभवत्येवेत्यपि
न वक्तव्यम् । अबाधितानुभवविरोधेन वेदान्तवाक्यानां ग्रावप्लवनादिवा-
क्यकल्पत्वात् । न ह्यागमाः परः शतं घटं पटयितुमुत्सहन्ते । न चाध्ययनवि-
धिष्याकोपः । गुरुमतानुसारेण हुंफडादिवाक्यवज्जपमात्रोपयोगित्वेनाऽऽ-
चार्यमतानुसारेण वा यजमानः प्रस्तर इत्यादिवाक्यवैततावकत्वेन
वेदान्तोसिद्धान्तस्याध्येतव्यत्वसंभवात् । तथा च प्रयोगः—विवादास्पदं
ब्रह्म विचार्यपदं न भवत्यफलत्वात्काकदन्तवदिति । तदाहुराचार्याः—

अहंधियाऽऽत्मनः सिद्धेस्तस्यैव ब्रह्मभावतः ।

तज्ज्ञानान्मुक्त्यभावाच्च जिज्ञासा नावकल्पते ॥ इति ।

न चामेदेनाध्यस्तदेहादिनिवृत्तिः फलमित्यफलत्वहेतुरसिद्ध इति वेदि-
तव्यम् । व्यापकनिवृत्त्या व्याप्यनिवृत्तिरिति न्यायेन भेदाग्रहपरिपान्थिनं
भेदसंस्कारमपेक्षते । अनाकलितकलधातस्य शुक्तिशकले तस्मिन्मार्मानुप-
लम्भात् । संस्कारश्च प्रामेतिमाकाङ्क्षाते । अननुभूतं संस्कारानुदयात् । न
च भ्रान्तिरूपोऽनुभवस्तत्करणमिति मणितव्यम् । भ्रान्तेरभ्रान्तिपूर्वकत्वेन
कचित्प्रमितेरवस्थाभ्युपगमंयितव्यत्वात् । विमतावात्मानात्मानो भेदेन
प्रमितावभेदायोग्यत्वात्, तमःप्रकाशवत् । न चाऽऽत्मानात्मनोरभेदायो-
ग्यत्वलक्षणो हेतुरसिद्ध इति शङ्कनीयम् । विकल्पासहत्वात् । तथा हि—
अनात्माऽऽत्मपरिशेषः स्यादात्माऽनात्मपरिशेषो वा । आद्ये भुक्तिदशा-

१ ख. 'दशः स' । २ ख. 'द्विः पडे' । ३ ख. 'होत्र' । ४ ख. 'वर्णयानक' । ५ ख.
'नृतेतमदश' । ६ ख. 'वर्णपदे' । ७ 'त्मनपदे' । ८ ख. 'पदपदे' । ९ ख. 'स्वानुगत' ।
१० ख. 'भावे यावत् । भिम' ।

यामिव परितुश्यमानं जगदस्तमियात् । द्वितीये जगदान्ध्यं प्रसज्येत ।
तमःप्रकाशवद्विरुद्धस्वभावत्वाददृग्दृश्ययोरात्मानात्मनोरभेदायोग्यत्वमव-
धेयम् । ततश्चार्थाध्यासानुपपत्तौ तत्पूर्वकस्य ज्ञानाध्यासस्यासंभवेन
ब्रह्मणो विचार्यत्वासंभवाद्विचारात्मिका चतुर्लक्षणंशरीरकमीमांसाऽ-
नारम्भणीयेति पूर्व पक्षे प्राप्ते सिद्धान्तोऽभिधीयते-अहंपदाधिगम्या-
दन्यदात्मतत्त्वं नास्तीति न वक्तव्यम् । निरस्तसमस्तोपाधिकस्याऽऽत्म-
तत्त्वस्य श्रुत्यादिषु प्रसिद्धत्वात् । न च तेषामुपचरितार्थता । उपक्रमोपसं-
हारादिपङ्क्तिधृतात्पर्यालिङ्गवत्तया तत्त्वं बोधयतामुपचरितार्थत्वानुपपत्तेः ।
लिङ्गपदकं च पूर्वाचार्यैर्दर्शितम्—

उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् ।

अर्थवादोपपत्तौ च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये ॥ इति ।

तत्र सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्युपक्रमः । ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं
स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इत्युपसंहारः । तयोर्ब्रह्मोविषयत्वेनैक्यरूप्य-
मेक लिङ्गम् । असकृत्तत्त्वमसीत्युक्तिरभ्यासः । मानान्तरागम्यत्वमपूर्वत्वम् ।
एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं फलम् । सृष्टिस्थितिप्रलयप्रवेशनियमनानि पञ्चा-
र्थवादाः । मृदादिदृष्टान्ता उपपत्तयः । तस्मादेतैर्लिङ्गैर्वेदान्तानां नित्यशु-
द्धबुद्धमुक्तस्वभावाब्रह्मात्मपरत्वं निश्चेतव्यम् । तदित्थमौपनिषदस्याऽऽत्म-
तत्त्वस्याहमनुभवेनावमासमानत्वादध्यस्तात्मविषयत्वं सिद्धम् । कण-
मक्षाक्षचरणादिकक्षीकृतस्याऽऽत्मनो भानाभावादहमनुभवस्याध्यस्ता-
त्मविषयत्वमेपितव्यम् । न तावदहमनुभवः सर्वगतत्वमात्मनोऽवगमयि-
तुमीष्टि । अहमिहास्मि सद्ने जानानं इति प्रादेशिकत्वग्रहणात् ।
न चेदं देहस्य प्रादेशिकत्वं प्रतिभासत इति वेदितव्यम् । अह-
मित्युल्लेखायोगात् । यथा राज्ञः सर्वप्रयोजनविधातारि भृत्ये ममाऽऽत्मा
भद्रसेन इत्युपन्यासस्तद्वदुक्तमयमस्याहमिहाऽहं देह उपचार इति
चेन्मोक्षं बोधः । उपचरितार्थभावस्य देहादेः स्वसमानाकृतिशि-
लापुत्रकादिवज्जातृत्वायोगात् । न च जातृत्वमप्युपचरितम् । प्रयोक्तुः
स्वप्रतिपत्तिप्रकाशके प्रयोगे प्रतिपत्तृत्वोपचारानुपपत्तेः । अथ देहधर्मः

१ ख 'सजेत्' । २ ख 'वर्तते' । ३ ख 'वे' । आह 'वि' । ४ ख. 'राविप' ।
५ ख. 'द्विषयत्वे' । ६ ख 'नादिप' । ७ ख 'वेऽनव' । ८ ख. ग. 'नोऽनवभासद' । ९ ख.
न 'तदाह' । १० ख. 'मवि' । ११ ख. 'वत्प्रतिभासत' । १२ क ख. 'द्विधा' । १३ ख.
'रमभा' । १४ ख. 'निपतिष' । १५ ख. 'धर्मभा' ।

शेदशिकत्वमात्मन्युपचर्येत तदा देहात्मनोर्भेदेन मवितव्यम् । प्रसिद्धभेदे
माणवके सिंहशब्दवत्सांप्रतिकगौणत्वे तिरोहितभेदेन सार्पपादौ
रसे तैलशब्दवन्निरुद्धगौणत्वे वा गौणमुख्ययोर्भेदाध्यवसायस्य निय-
तत्वात् । अथ मम शरीरमितिभेदमानसंभवाद्गौणत्वं मन्येथास्तद-
युक्तम् । अहंशब्दार्थस्य देहादिभ्यो निष्कृष्य साधारणधर्मवत्त्वेन
प्रतिभासमानत्वाभावात् । अपरथा लोकायतिकमतं नोदयमासादयेत् ।
मम शरीरमित्युक्तिस्तु राहोः शिर इतिवदौपचारिकी । मम शरीरमिति
सुवाणेनापि कस्त्वमिति पृष्टेन वक्षस्थलन्यस्तहस्तेन शृङ्गग्राहिकयाऽय-
महमिति प्रतिवचनस्य दीयमानत्वेन देहात्मप्रत्ययस्य सकलानुभवसिद्ध-
त्वात् । तदुक्तम्—

देहात्मप्रत्ययो यद्वत्प्रमाणत्वेन कल्पितः ।

लौकिकं तद्वदेवं प्रमाणं त्वात्मनिश्चयात् ॥ इति ।

तथा च व्यापकस्य भेदमानस्य निवृत्तेर्व्याप्यस्य गौणत्वस्य निवृत्ति-
रिति निरवयवम् । नन्वभिज्ञया भेदसिद्धिर्मा संभूज्ज्ञाम् । प्रत्यभिज्ञया तु
सोऽहमित्येवंरूपया तत्सिद्धिः संभविष्यतीति चेन्न । विकल्पासहत्वात् ।
किमियं प्रत्यभिज्ञा पामराणां स्यात्परीक्षकाणां वा । नाऽऽद्यः ।
वेहव्यतिरिक्तात्मैक्यमवगाहमानायाः प्रत्यभिज्ञाया अनुदयात् । प्रत्युत
स्यामस्य लौहित्यवत्कारणविशेषावल्पस्यापि महापरिमाणत्वमाविरुद्धम-
नुभवतां तद्देह एष तस्याः संभवाच्च । न द्वितीयः । व्यवहारसमये
पामरसाभ्यामतिरेकात् । परोक्षध्रमस्य परोक्षज्ञानत्वानुपपत्तेश्च । यदुक्तं मग-
धता भाष्यकारेण—पश्वादिमिश्राविशेषादिति । मामतीकारिरप्युक्तं शास्त्र-
चिन्तकाः खल्वेवं विचारयन्ति न प्रतिपत्तार इति । तथा चाऽऽत्मगोचरस्या-
ध्यासात्मरूपत्वं सुस्थम् । न चाऽऽर्हतमतानुसारेणाहंप्रत्ययप्रामाण्यायाऽऽ-
त्मनो देहपरिणामत्वमङ्गीकरणीयमिति सांप्रतम् । मध्यमपरिमाणस्य साव-
यवत्वेन देहादिवदतित्यत्वे कृतहानाकृताभ्यागमप्रसङ्गात् । अथैतदौपचरि-
जिह्विर्पियाऽवयवसमुदाय आत्मेत्यभ्युपगम्येत । तदा वक्तव्यम् । किं प्रत्येक-
मवयवानां चैतन्यं संपातस्य वा । नाऽऽद्यः । बहूनां चेतानानामहमहमि-
कया प्रधानभावमनुभवतामैकमत्याभावेन समसमयं विरुद्धादिद्विषयतया

शरीरस्यापि विशरणनिष्क्रियत्वयोरन्यतरापातात् । द्वितीयेऽपि संघाता-
पत्तिः किं शरीरोपाधिकी स्वामाविकी यादृच्छिकी वा । नाऽऽद्यः ।
एकस्मिन्नवयवे छिन्ने चिदात्मनोऽप्यवयवश्छिन्न इत्यचेतनत्वापातात् ।
न द्वितीयः । अनेकेषामवयवानामन्योन्यसाहित्यनियमादर्शनात् । न
तृतीयः । संश्लेषवद्विश्लेषस्यापि यादृच्छिकत्वेन सुरेनेव सतामकस्मा-
दचेतनत्वप्रसङ्गात् । न चाणुपरिमाणत्वमात्मनः शङ्कनीयम् । स्थूलोऽहं
दीर्घोऽहमितिप्रत्ययानुपपत्तेः । न च विज्ञानात्मभाषिणा नैष दोषः ।
विशुद्धसावयवत्वामावादिति गणनीयम् । यः सुषुप्तः सोऽहं जागर्मीति
स्थिरगोचरस्याहमुल्लेखस्य क्षणमङ्गिविज्ञानगोचरत्वेऽतस्मिन्स्तद्व्याप्तिर-
पमिध्याध्यासस्य तदवस्थानात् । तदनेन कृशोऽहं कृष्णोऽहमित्यादीनां
प्रख्यानानां बुद्ध्या सरूपतारूपानेनौपचारिकत्वं प्रत्यारयातम् ।
तद्यापकभेदमानौसंभवस्य प्रागेव प्रपञ्चितत्वात् । तथा च प्रयोगः—
विमतं शांखं विषयप्रयोजनसहितमाविद्यकबन्धनिवर्तकत्वात्सुतोत्थित-
योधवत् । यथा स्वभावस्थायी मायापरिकल्पितयोषादिकृतबन्धनिव-
र्तनस्य सुतोत्थितयोधस्य मन्दिरमध्ये सुखेन शय्यायामवसतिष्ठमानो
देहो विषयस्तस्य सुतत्रोधेनानिध्यात् स्वप्रमायाविजृम्भितानर्थ-
निवृत्तिः प्रयोजनमेवं मननादिजन्यपरोक्षज्ञानेद्वारेणाऽऽध्यासिककर्तृत्व-
भोक्तृत्वाद्यनर्थनिषेधकस्य शास्त्रस्य सच्चिदानन्दैकरसं प्रत्यगात्मभूतं
ब्रह्म विषयस्तस्याहमनुभवेनानिश्रयादध्यासानिवृत्तिः प्रयोजनम् । तथा चा-
फलत्वादिति हेतुरसिद्ध इति सिद्धम् । तदुक्तम्—

श्रुतिमग्न्यात्मतत्त्वं तु नाहंबुद्ध्याऽवगम्यते ।

अपि खे कामतो मोहा नैत्यन्यस्तः*विषयतामितोव)मसंदि-
ग्धत्वादिति हेतुरप्यसिद्ध इति सिद्धम् । यद्यपि सर्वः प्राणी प्रत्यगात्मा-
स्तित्वं प्रत्येति अहमस्मीति । न हि कश्चिदपि नाहमस्मीति विप्रति-
पद्यते । प्रत्यगात्मैव ब्रह्म । तत्त्वमसीतिसामानाधिकरण्यात् । तस्मादात्म-
तत्त्वमसंदिग्धं सिद्धम् । तथाऽपि धर्मं प्रति विप्रतिपन्ना बहुविधा इतिन्यायेन
विशेषप्रतिपत्तिरुपपद्यत एव । तथाहि—चैतन्यविशिष्टं देहमात्मेति लोकायता

* धनुर्विज्ञाने १३ अं १ प्रत्यक्षज्ञाने-विषयमे ॥ इति । अतोऽय-इति-ग्रन्थ स्यात् ।

१ ख. 'यस्य भिन्न इतिवे' । २ ख. 'त्वे सुखेनव' । ३ ख. 'परमा' । ४ ख. 'स्वातद' ।
५ ख. 'विनामः' । ६ ख. 'योगावि' । ७ ख. 'शास्त्रे' । ८ ख. 'देहो न' । ९ ख.
'नन्यापरो' । १० ख. 'स्वता' । ११ ख. 'नान्यस्त' । १२ ख. 'पिताव' ।

मन्यन्ते । इन्द्रियाण्यात्मेत्यन्ये । अन्तःकरणमात्मेत्यपरे । क्षणमक्षुरं संतन्य-
मानं विज्ञानमात्मेति बौद्धा बुध्यन्ते । देहपरिणाम आत्मेति जैना जिनाः
प्रतिजानते । कर्तृत्वादिविशिष्टः परमेश्वरान्दिन्नो-जीवात्मेति नैयायिका-
दयो वर्णयन्ति । द्रव्यबोधस्वभावमात्मेत्याचार्याः परिचक्षते । मोक्तव्यं
केवलं न कर्तेति सांख्याः संगिरन्ते । चिद्रूपः कर्तृत्वादिरेहितः परस्मा-
दभिन्नः प्रत्यगात्मेत्यौपनिषदा भाषन्ते । एवं प्रसिद्धे धर्मिणि विशेषतो
विप्रतिपत्तौ तद्विशेषसंशयो युज्यते । तथा च संदेहसंभवाज्जिज्ञास्यत्वं
ब्रह्मणः सिद्धम् । तद्वित्थं ब्रह्मणो विचार्यत्वसंभवेन तद्विचारात्मकं
ब्रह्ममीमांसाशास्त्रमारम्भणीयमिति युक्तम् । जन्माद्यस्य यत् इत्यादि-
सर्वस्य शास्त्रस्यैतद्विचारोपेक्षत्वाच्छास्त्रप्रथमाध्यायसंमतमिदमधिकरणम् ।
नन्वित्थंभूते ब्रह्मणि किं प्रमाणं प्रत्यक्षमनुमानमागमो वा । न कदाचि-
त्तत्र प्रत्यक्षं क्रमते । अतीन्द्रियत्वात् । नाप्यनुमानम् । व्याप्तस्य लिङ्गस्या-
भावात् । नाप्यागमः । यतो वाचो निवर्तन्त इति श्रुत्यैवाऽऽगमगम्यत्व-
निषेधात् । उपमानादिकमशक्यशङ्कम् । नियतविषयत्वात् । तस्माद्ब्र-
ह्मणि प्रमाणं न संभवतीति चेन्मैव बोधः । प्रत्यक्षाद्यसंभवेऽप्यागमस्य
सत्त्वात् । यतो वाचो निवर्तन्त इति वाग्वोचरत्वनिषेधात्कथमेतदिति
चेच्छ्रुतिरेव निषेधति, वेदान्तवेद्यत्वं ब्रह्मणः श्रुतिरेव विधत्ते, । न हि
वेदमतिपादितेऽर्थेऽनुपपन्ने वैदिकानां बुद्धिः सिध्यते, अपि तु तदुपपादन-
मार्गमेव विचारयति । तस्मादुभयमपि प्रतिपादनीयम् । विषयत्वनिषे-
धकानि वाक्यानि वाक्यजन्यवृत्तिव्यक्तस्फुरणलक्षणफलासंभयविषय-
प्रवृत्तानि । विषयत्वबोधकानि तु वृत्तिजन्यावरणमङ्गलक्षणफलसंभयवि-
षयानि । तदुक्तं भगवान्निः—

“अनाद्येयफलत्वेन श्रुतेर्वह्म न गोचरः ।

प्रमेयं प्रमितौ तु स्यादात्माकारसमर्पणात्” ॥ इति ।

“न प्रकाश्यं प्रमाणेन प्रकाशो ब्रह्मणः स्वयम् ।

तज्जन्यावृत्तिमङ्गलत्वात्प्रमेयमिति गीयते” ॥ इति च ।

ननु स्यादेव मनोरथो यदि सिद्धेऽर्थे वेदस्य प्रामाण्यं सिध्येत् ।
संगतिग्रहणायत्तत्वात्प्रामाण्यनिश्चयस्य । संगतिग्रहणस्य च चृद्धव्यव-

१ रा. 'रिमाण आ' । २ रा. 'चार्य य' । ३ रा. 'यैवेन वे' । ४ रा. न पाठान्नप्रकाश-
दमते अ' । ५ रा. 'वप्रवे' । ६ रा. 'श्रुतिमिव' । ७ रा. 'रविगुणस्मा' । ८ रा. 'यवे' ।

हारायत्तत्वात् । वृद्धव्यवहारस्य च लोके कार्यैकनियतत्वात् । न ह्यस्ति संभवः शब्दानां कार्येऽर्थे संगतिग्रहः । सिद्धान्ताभिधायकत्वं तत्र वां प्रामाण्यमिति । न हि तुरङ्गत्वे गृहीतसंगतिकं तुरङ्गपदं गोत्वमाचष्टे तत्र वा प्रामाण्यं भजते । तस्मात्कार्यगृहीतसंगतिकानां शब्दानां कार्य एव प्रामाण्यम् । ननु मुखविकासादिलिङ्गान्दर्पहेतुं प्रसिद्धार्थमनुमायेयत्र शब्दस्य संगतिग्रहो यथा पुत्रस्ते जात इत्यादिषु । तत्राचक्ष्यं कार्यमन्तरेणैव शब्दस्य सिद्धेऽर्थे प्रामाण्यमाधीयत इति चेन्न । पुत्रजन्मवदेव प्रियासुखप्रसवादेरनेकस्य हर्षहेतोरुपस्थीयमानत्वेन परिशेषावधारणानुपपत्तेः । पुत्रस्ते जात इत्यादिषु सिद्धान्तपरेषु प्रयोगेषु द्वारं द्वारमित्यादिष्वत्कार्याध्याहारेण प्रयोगोपपत्तेश्च । शास्त्रत्वप्रसिद्ध्या च न वेदान्तानां सिद्धान्तपरत्वम् । प्रवृत्तिनिवृत्तिपराणामेव वाक्यानां शास्त्रत्वप्रसिद्धेः । तदुक्तं महाचार्यैः-

“ प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा ।

पुंसां येनोपदिश्येत तच्छास्त्रमभिधीयते ” ॥ इति ।

न चैतेषां स्वरूपपरत्वे प्रयोजनमस्ति । श्रुतवेदान्तार्थस्यापि पुंसः सांसारिकधर्माणामनिवृत्तेः । तस्माद्वेदान्तानामप्यात्मा ज्ञातव्य इति समान्नातेन विधिनैकवाक्यतामाभित्य कार्यपरतैवाऽऽभयणीयेति सिद्धम् । ततश्च केवलसिद्धरूपे ब्रह्मणि वेदान्तानां प्रामाण्यं न सिध्यतीति चेत् । अत्र प्रतिविधीयते-न तावत्सिद्धे व्युत्पत्त्यसिद्धिः । प्रागुज्जीतया नीत्या पुत्रस्ते जात इति वाक्यात्सिद्धपरादपि व्युत्पत्तिसिद्धेः । न च परिशेषावधारणानुपपत्तिः । प्रियासुखप्रसवादेरपि संभवादिति भणितव्यम् । पुत्रपदाङ्कितपदप्रदर्शनवैलम्बियासुखप्रसवादि सूचकाभावात् । पुत्रजन्मैव तत्सूचकमिति चेत्प्रथमप्रतीतपुत्रजन्मपरित्यागे कारणाभावात्पुत्रजननस्यैवाधिकानन्दहेतुत्वाच्च ।

पुत्रोत्पत्तिविषयिण्यां नापरं सुखदुःखयोः ।

इति विद्यमानत्वात् । तथा चाचकथाचेत्सुखाचार्यः-

इष्टचैत्रसुखोत्पत्तेस्तत्पदाङ्कितवार्ससा ।

वार्ताहारेण वा तस्य परिशेषविनिश्चितेः ॥ इति ।

मुख्यार्थविषयतया सिद्धेऽपि प्रयोगसिद्धावध्याहारानुपपत्तेः । यदुक्तं शास्त्रत्वप्रसिद्ध्या च न स्वरूपपरत्वमिति । तदप्युक्तम् । हितशासनादपि

१ ख. भावित्व । २ ख. वा माश्र । ३ ख. रणत्वे । ४ ख. नु वत्रम् । ५ ख. यत्तु । ६ ख. नसत्वे । ७ ख. चावकम् । ८ ख. सखम् । पा । ९ ख. ग. 'क' प्रवृत्तिपराणामेव शास्त्रमिति तत्र हि ।

शास्त्रत्वोपपत्तेः । न च प्रयोजनाभावः । श्रुतमतवेदान्तजन्याद्वितीयात्मवि-
ज्ञानान्धासेन विद्योदये संसारनिदानाविद्यानिवृत्त्युपलक्षितब्रह्मात्मता-
लक्षणपरमपुरुषार्थसिद्धेः । नचात्र विधिः संभवाति । विकल्पासहत्वात् ।
तथा हि—किं शाब्दज्ञानं विधेयं किं वा भावनात्मकमाहोस्वित्साक्षा-
त्काररूपम् । नाऽऽद्यः । विदितपदार्थसंगतिकस्योधीतशब्दन्यायतत्त्वस्या-
न्तरेणापि विधिं शब्ददेवोपपत्तेः । नापि द्वितीयः । भावनाया ज्ञान-
प्रकर्षहेतुभावस्यान्वयव्यतिरेकसिद्धतया प्राप्तत्वेनाविधेयत्वादप्राप्तप्रापक-
स्यैव विधित्वाङ्गीकारात् । तृतीये साक्षात्कारः किं ब्रह्मस्वरूपः किं
वाऽन्तःकरणपरिणामभेदः । नाऽऽद्यः । तस्य नित्यत्वेनाविधेयत्वात् । नापि
द्वितीयः । आनन्दसाक्षात्काररूपतया फलत्वेनाविधेयत्वात् । तस्माज्ज्ञातव्य
इत्यादीनामविधायकत्वाद्द्वै कृत्यतुचश्चेति कृत्यप्रत्ययानामर्हार्थं विधाना-
वर्हार्थतैव व्याख्येया । उपक्रमोपसंहारादिपञ्चविधतात्यर्थोपेतत्वान्नित्य-
शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावब्रह्मात्मपरत्वमास्थेयम् । तथा च निष्पदेशे परमाणौ
प्रदेशवृत्तित्वेनाविधेयस्य संयोगस्य दुरुपपादनतया तन्निबन्धनस्य द्यष्टु-
कस्यासिद्धौ द्यष्टुकादिक्रमेणाऽऽरम्भवादासंभवादचेतनायाः प्रकृतेर्म-
हदादिरूपेण परिणामवादासंभवाच्च रयातिबाधान्यथानुपपत्त्याऽनि-
र्वचनीयः प्रपञ्चश्चिद्विर्वर्त इति सिद्धम् । स्वरूपापरित्यागेन रूपान्तरा-
पत्तिर्विर्वर्त इति सत्यमिष्ट्याख्यावभासस्तदत्यन्ताभाव इति तदवभासोऽ-
प्यास इति पर्यायः । स चाध्यासो द्विविधः—अर्थाध्यासो ज्ञानाध्या-
सश्चेति । तदुक्तम्—

प्रमाणदोषसंस्कारजन्मान्यस्य परात्मता ।

तन्नीश्वाध्यास इति हि द्वयमिदं मनीषिभिः ॥ इति ।

पुनरपि द्विविधोऽध्यासः । निरुपाधिकसोपाधिकभेदात् । तदप्यु-
क्तम्—

दोषेण कर्मणा वाऽपि क्षोभिताज्ञानसंभवः ।

तत्त्वविद्याविरोधी च श्रमोऽयं निरुपाधिकः ॥

उपाधिसंनिधिप्राप्तक्षोमाविद्याविजृम्भितम् ।

उपाध्यपगमापोहमाहुः सोपाधिकं भ्रमम् ॥ इति ।

तत्र स्वरूपेण कल्पिताहमाद्यध्यासो निरुपाधिकः । तदप्युक्तम्-

नीलमेव विधत्वेया भ्रान्त्या ब्रह्माणि संसृतिः ।

घटव्योमेव मोक्षाऽर्थं भ्रान्तो भेदेन न स्वतः ॥ इति ।

अत एव भाष्यकारः शुक्तिका रजतवदवभासत एकश्चन्द्रः सद्वितीय-
वदिति निदर्शनद्वयमुदाजहार । शिष्टं शास्त्र एव स्पष्टमिति विस्तरमिषोप-
रम्यते । एवं च ह्यहश्यौ द्वावेव पदार्थाविति वेदान्तिनां सिद्धान्त इति
सर्वमवदातम् । अत्र प्रमाकरं-शुक्तिका रजतवदवभासत इति दृष्टान्तो
नेष्टः । रजतप्रत्ययस्य शुक्तिकालम्बनत्वानुपपत्तेः । तथाहि-इदं
रजतमिति प्रतीतौ शुक्तेरालम्बनत्वं पुरोदेशसत्तामात्रेणावलम्ब्यते कारण-
त्वेन भासमानत्वेन वा । नाऽऽद्यः । पुरोवर्तिनां लोष्टादीनामप्यालम्बनत्व-
प्रसङ्गात् । अथ कलधौतबोधिकरणसंस्कारोद्बोधकारणत्वेन तद्वारा
रजतज्ञानकारणत्वाद्दालम्बनत्वं मन्यसे । तदपि न संगच्छते । चक्षुरादी-
नामपि कारणत्वेन विषयत्वापातात् । अथ भासमानतया विष-
यत्वमिष्यते । तदप्यश्लिष्टम् । रजतनिर्मासस्य शुक्तिकालम्बनत्वानुपपत्तेः ।
यस्मिन्विज्ञाने पदवभासते तत्तदालम्बनम् । अत्र च कलधौतानुभवः
शुक्तिकालम्बनत्वकल्पनार्था विरुध्यते । तर्था चाचक्षकस्यापधीष्या
शारिकानाथः-

अत्र ब्रूमो य एवार्थो यस्यां संविदि भासते ।

वेद्यः स एव नान्यद्वि वेद्यावेद्यत्वलक्षणम् ॥

इदं रजतमित्यत्र रजतं त्ववभासते ।

तदेव तेन वेद्यं स्यान्न तु शुक्तिरवेदनात् ॥

तेनान्यस्यान्यथा भासः प्रतीत्यैव पराहतः ।

अन्यस्मिन्भासमाने हि न परं भासते यतः ॥ इति ।

किंच मिथ्याज्ञानोत्पत्तौ सामग्री न समस्ति । किं केवलानीन्द्रिया-
दीनि कारणानि दोषदूषितानि वा । नाऽऽद्यः, तेषां समीचीनज्ञानजनन-
सामर्थ्योपलम्भात् । अन्यथा समीचीनं रजतज्ञानं न कदाचिदुदयमा-
सादयेत् । न द्वितीयः । दोषाणामौत्सर्गिककार्यप्रसवशक्तिप्रतिबन्धमात्र-
प्रभावत्वात् । न हि दुष्टं कुटजबीजं घटाङ्कुरं जनयितुमिष्टे । न वा तैलकलु-

१ ख "रः प्राह-शु" । २ ख वा न प्रथमः । पु । ३ ख. "तबोधिकरण स" । ४ ख.
"शररजतजहा" । ५ ख. "नाऽद्य नास्ति" । ६ ख. "थावाचक्षकवन्वायविशेषालिज्ञान य" । ७ ।
८ ख. वेद्यविषयान्यद्वे" । ८ ख "तदा" ।

पितं शालिबीजमशाल्यद्वुरजननायालं किं तु स्वकार्यं न करोति । ननु दावदहनदग्धस्य वेत्रबीजस्य कदलीकाण्डजनकत्वं दृष्टमिति चेत् । तन्न स्थाने । दग्धस्यावेत्रबीजत्वेन दोषाणां विपरीतकार्यकारित्वं प्रत्यनुदाहरणात् । नच मस्मकदोषदूषितस्य कौक्षेयकस्याऽऽशुशुक्षणेर्बह्वन्नपचनसामर्थ्यं दृष्टमित्येष्टव्यम् । अक्षितपीताद्याहारपरिणती जाठरस्य जातवेवसः शक्तत्वात् । तदुक्तम्—

अन्यथार्थस्य बोधस्य नोत्पत्तावस्ति कारणम् ।

दोषाश्चेन्न हि दोषाणां कार्यशक्तिविघाताता ॥ इति ।

मस्मकादिषु कार्यस्य विघातादेव दोषता ।

अग्रेहि रसनित्यपत्तिः कार्यं जाठरवर्तिनः ॥ इति ।

अपि च असत्यप्यर्थे ज्ञानप्रादुर्भावाभ्युपगमे समीचीनस्थलेऽपि ज्ञानानां स्वगोचरव्यभिचारशङ्काङ्कुरसंभवेन निरङ्कुशो व्यवहारो लुप्यते । तदाह—

यदि चार्थं परित्यज्य काचिद्वृद्धिः प्रकाशते ।

व्यभिचारवति स्वार्थे कथं विश्वासकारणम् ॥ इति ।

ननु रजतगोचरैकविशिष्टज्ञानानङ्गीकारे विशिष्टव्यवहारो न सिध्येत् । अतस्तात्तिज्येऽपि विपर्ययोऽङ्गीकार्य इति चेन्न । इदं रजतमिति ग्रहणस्मरणाभिधस्य बोधद्वयस्य व्यवहारकारणत्वाङ्गीकारात् । यद्येवमिदं शुक्तिकाशकलं तद्रजतमित्यतोऽपि विशिष्टव्यवहारः स्यादिति । तन्न । तत्रेदमिति पुरोवर्तिद्वयमात्रग्रहणस्य दोषदूषितचक्षुर्जन्यत्वेनानाकलितशुक्तित्वादिविशेषितस्य सामान्यमात्रग्रहणरूपत्वाद्वजतमिति ज्ञानस्य संनिहितविषयस्य संप्रयोगालेङ्गस्य प्रसूततया सदृशावबोधितसंस्कारमात्रप्रभवत्वेन परिशेषप्राप्तस्मृतिभावस्य दोषहेतुकतया गृहीततत्तदं-शिषमोषाद्ग्रहणमात्रत्वोपपत्तेः तदप्युक्तम्—

मन्वत्र रजताभासः कथमेव घटिष्यते ।

उच्यते शुक्तिशकलं गृहीतं भेदवर्जितम् ॥

शुक्तिकाया विशेषा ये रजताद्भेदेहेतवः ।

ते न ज्ञाता अभिभवाज्ज्ञातसामान्यरूपता ।

अनन्तरं च रजतस्मृतिर्जाता तयाऽपि च ॥

मनोदोषात्तदित्यंशपरामर्शविवर्जितम् ।
 रजतं विपयीकृत्यं न तु शुक्तेर्विवेचितम् ॥
 स्मृत्याऽतो रजताभास उपपन्नो भविष्यति ।
 न ह्यसंनिहितं तावत्पत्यक्षं रजतं भवेत् ॥
 लिङ्गाद्यभावाच्चान्यस्य प्रमाणस्य न गोचरः ।
 परिशेषात्स्मृतिरिति निश्चयो जायते पुनः ॥ इति ।

ननु किमिदमेकैकं व्यवहारकारणमुत संभूय । न प्रथमः । देशभेदेन प्रवृत्तिप्रसङ्गात् । न चरमः प्रवृत्तिज्ञानायौगपद्यादित्यादिना ज्ञानयौग-
 पद्यनिषेधादतो ज्ञानद्वयं हेतुरित्युक्तं यच्च इति चेन्मैवं बोधः । अवि-
 नश्यतोः सहावस्थाननिषेधेऽपि विनश्यदविनश्यतोः सहावस्थानस्या-
 निषिद्धत्वेन निरन्तरोत्पन्नयोस्तदुपपत्तेः । ननु रजतज्ञानाद्भजतार्थी रजते
 प्रवर्ततां नाम । परित्यजे यस्तुनि कथं प्रवृत्तिः स्यादिति चेन्न । स्वरूपतो
 विषयतश्चागृहीतभेदयोग्रहणस्मरणयोः संनिहितरजतगोचरज्ञानसारूप्येण
 वस्तुतः परस्परं विभिन्नयोरप्यभेदोचितसामानाधिकरण्यव्यपदेशहेतुत्वो-
 पपत्तेः । ग्रहणस्मरणयोः संनिहितरजतज्ञानसारूप्यं कथम् । यथा चैत-
 न्तथा निशम्यताम् । संनिहितरजतगोचरं हि विज्ञानमिदमंशरजतांशयोरसं-
 सर्गनाशगाहते । तयोः संसृष्टत्वेनासंसर्गस्यैवामावात् । नापि स्वगतं भवम् ।
 एकज्ञानत्वात् । एवं ग्रहणस्मरणे अपि दोषवशाद्विद्यमानमपीदमंशर-
 जतांशयोरसंसर्गं भेदं नाशगाहते इति भेदाग्रहणमेव सारूप्यम् । तदुक्तं
 गुरुमतानुसारिभिः-

ग्रहणस्मरणे चेमे विवेकानवमासिनि ।
 सम्यग्रजतबोधाच्च भिन्ने यद्यपि तत्त्वतः ॥
 तथाऽपि भिन्नेनाऽऽमाते भेदग्रहणसमत्वतः ।
 सम्यग्रजतबोधस्तु समक्षकार्यगोचरः ॥
 ततो भिन्ने अबुद्ध्वा च ग्रहणस्मरणे द्वये ।
 अपरोक्षवभासेन समानार्थग्रहेण च ॥
 अवैलक्षण्यसंविच्चिरिति तावत्समर्थिता ।
 व्यवहारोऽपि तत्तुल्यस्तत एव प्रवर्तते ॥ इति ।

एवं गृहीताविवेकमापन्नसंनिहितरूप्यज्ञानसारूप्यं ग्रहणस्मरणद्वयम-
 यथाव्यवहारहेतुरिति सिद्धम् । यद्येवमयथाव्यवहारो ग्रहणस्मरणजन्य-

स्तर्हि पीतः शङ्ख इत्यादौ स न सिद्धस्तत्र तयोरमावादिति चेन्न । अगृ-
हीतविवेकयोः प्राप्तसमीचीनसंसर्गज्ञानसारूप्यत्वे ग्रहणयोरेव व्यवहार-
संपादकत्वोपपत्तेः । वेदनीयं नयनरश्मिविवर्तितः पित्तद्रव्यस्य पीतिमा
दोषवशाद्द्रव्यरहितो गृह्यते । शङ्खोऽप्यकलितशुक्लगुणः स्वरूपतो गृह्यते ।
तदनयोर्गुणगुणिनोः संसर्गयोग्ययोरसंसर्गाग्रहसारूप्यात्पीततपनीयपि-
ण्डमत्यपवैलक्षण्याद्यवहार उपपद्यते । यथोक्तम्—

पीतशङ्खावबोधे हि पित्तस्येन्द्रियवर्तितनः ।
पीतिमा गृह्यते द्रव्यरहितो दोषतस्तथा ॥
शङ्खस्येन्द्रियदोषेण शुक्लिमा न च गृह्यते ।
केवलं द्रव्यमात्रं तु प्रैथते रूपवर्जितम् ॥
गुणे द्रव्यव्यपेक्षे च द्रव्ये च गुणकाङ्क्षिणि ।
भासमाने तयोर्बुद्धिरसंबुद्धं न बुध्यते ॥
सत्यपित्तावभासेन समे भाते मती इमे ।
व्यवहारोऽपि तत्तुल्य एवमत्रापि युज्यते ॥

नन्विदं रजतमिति भ्रान्तिज्ञानानभ्युपगमे रजतप्रसक्तेरसत्त्वाग्नेर्दं
रजतमिति निषेधः कथं कलधीताभावं बोधयतीति चेन्नैष दोषः । भेदा-
ग्रहप्रसञ्जितस्य शुक्तौ रजतव्यवहारस्य निषेधस्वीकारेण कल्पनालाघ-
वसद्भावात् । तदुक्तं पञ्चिकाप्रकरणे—

मिथ्याभावोऽपि तत्तुल्यव्यवहारप्रवर्तनात् ।
रजतव्यवहारांशे विसंवादयतो नरान् ॥
बाधकप्रत्ययस्यापि बाधकत्वमतो मतम् ।
प्रसज्यमानरजतव्यवहारनिवारणात् ॥ इति ।

तदनेन प्राचीनयोर्ज्ञानियोः सत्यत्वे कथं भ्रमत्वप्रसिद्धिरिति शङ्का
प्राकृता । अयथाव्यवहारप्रवर्तकत्वेन तदुपपत्तेः । किं च नेदं
रजतमिति बाधकावबोधो नाभावमवगाहते । भावव्यतिरेकेणाभावस्य
दुर्ग्रहणत्वात् । यद्येवमङ्ग नास्तीतिप्रत्ययस्य किमालम्बनमपरथा माहा-
मानिकपक्षानुप्रवेश इति चेन्मैवं मापिष्टाः । अभावस्य धर्मप्रतियोगि-
निरूपणाधीननिरूप्यत्वेनावस्थाभ्युपगमनीये दृश्ये प्रतियोगिनि स्मर्य-

१ ख. 'संदारक' । २ ख. 'तः । विनीय न' । ३ ख. 'गुणिनोऽप्य' । ४ गं 'गृह्य' । ५ ख.
'नः पित्तमा' । ६ ख. 'प्रैथते' । ७ ख. 'व्यस्य पक्षे' । ८ ख. 'दक्षिणे । मा' । ९ ख. 'त्वातिग' ।
१० ख. '१५' । ११ ख. 'शरीरे व्य' । १२ ख. 'म् । अ' ।

माणे वाऽधिकरणमात्रबुद्धेरेव नास्तीति व्यवहारोपपत्तावतिरिक्ताभाव-
कल्पनायां प्रमाणामावात् । तदुक्तममृतकलायाम्-

अत्रोच्यते द्वयी संविद्वस्तुनो भूतशालिनः ।

एका सा स्पष्टविषया तन्मात्रविषया परा ॥

तन्मात्रविषया वाऽपि द्वयी साऽथ निगद्यते ।

प्रतियोगिनि दृश्ये च घटादिप्रतियोगिनः ॥ इति ।

अत एव च प्राभाकरमतानुसारिभिः प्रमाणपारायणे प्रत्यक्षादीनि
पञ्चैव प्रमाणानि प्रपञ्चितानि । तन्वेवमभावस्याभावे नकारस्य वैयर्थ्य-
मापद्येत, अनुशासनविरोधश्चाऽऽपतेदिति चेत्तदेतद्वार्तम् । एकोनपञ्चाश-
द्वर्णानां मध्ये कस्यापि वर्णस्याभावार्थत्वादर्थनेन वर्णस्य सतो नकारस्य
तदर्थत्वानुपपत्तेः । न चैवमनुशासनविरोधः । तदन्यतदभावतद्विरुद्धे-
ष्वर्थेष्वनुशासनस्यैवमर्थः स्यात् । तथा हि चेतनानां मध्ये कश्च न
कस्यचिच्छब्दः कश्च न कस्यचिन्मित्रं कश्च न कस्यचिदुदासीनस्त-
थैवाचेतनानामपि । तदन्यपदेन तदुदासीनो नकारार्थः । विरुद्धपदेन
शत्रुर्नकारार्थस्तदभावपदेन मित्रं नकारार्थः । तथा चाबाह्यणपदं एवैत-
न्नयं प्रतीयते शृङ्ग इत्युदासीनो यवन इति शत्रुः क्षत्रिय इति मित्रमेवं सर्वत्र
नञ्प्रयोगस्थले द्रष्टव्यमिति न कश्चिदभावो भावव्याप्तिरिक्तः संभवति ।
तस्मादुक्त्या रीत्या भ्रमबाधप्रसिद्ध्या विवादाध्यासिताः प्रत्यया यथार्थाः
प्रत्ययत्वाद्गुण्डीति प्रत्ययवदिति सिद्धम् ।

तदपरे न क्षमन्ते । इह खलु निखिलप्रेक्षावान्समीहिततत्साधनयो-
रन्यतरप्रवेदने प्रवर्तते । न च रजतमर्थयमानस्य शुक्तिकाशकलज्ञानं
तद्रूपमनुमवितुं प्रभवति । शुक्तिकाशकलस्य समीहिततत्साधनयोरन्य-
तरमावाभावात् । नापि रजतस्मरणं पुरोवर्तिनि प्रवृत्तिकारणम् । तस्या-
नुमेषपारतन्त्र्यतयाऽनुभवदेश एव प्रवर्तकत्वात् । नापि भेदाग्रहो व्यवहा-
रकारणम् । ग्रहणनिबन्धनत्वाच्चेतनव्यवहारस्य । ननु न वयमेकैकस्य
कारणत्वं ब्रूमहे येनैवमुपालभ्येमहि । किंत्वगृहीतविवेकस्य ज्ञानद्वयस्य
प्राप्तसमीचीनपुरःस्थितरजतज्ञानसारूप्यस्येत्यनुक्तोपालम्भोऽयमिति चेत्-
तदप्युक्तम् । विकल्पासहत्वात् । तथा हि-समीचीनरजतावभाससारूप्यं
भासमानं प्रवर्तकं सत्तामात्रेण वा । आद्ये विकल्पे भेदाग्रहापरपर्यायस्य
सारूप्यस्य समीचीनसंनिभे इमे ज्ञाने इति विशेषाकारेण गृह्यमाणस्य

प्रवृत्तिकारणत्वं किं वा तयोरेव स्वरूपतो विषयतश्च मिथो भेदा-
ग्रहो विद्यत इति सामान्याकारेण गृह्यमाणस्य सारूप्यस्य । नाऽऽद्यः ।
समीचीनज्ञानवत्तत्संनिभज्ञानस्य तदुचितव्यवहारप्रवर्तकत्वानुपपत्तेः । न
स्तु गोसंनिभो गवय इत्यवमासो गवार्थिनं गवये प्रवर्तयाति ।
न द्वितीयः । व्याहृतत्वात् । न सत्त्वनाकलितमेवस्तयोरिति भेद-
ग्रह इति च प्रतिषेधं भवति । अतः परिक्षेपात्सत्तामात्रेण भेदा-
ग्रहस्य सारूप्यस्य व्यवहारकारणत्वमङ्गीकर्तव्यम् । एषमेवा-
स्त्विति चेत्तर्हीदमिह संप्रधार्यम् । किमयं भेदाग्रहः समारोपोत्पा-
दनक्रमेण व्यवहारकारणमस्तु । उतानुत्पादितारोप एव स्वयमिति । न च
द्वितीयः पक्ष एव श्रेयांस्तावतैव व्यवहारोत्पत्तावारोपस्य गौर-
वदोषदुष्टत्वादिति मन्तव्यम् । विशिष्टव्यवहारस्य विशिष्टज्ञानपूर्व-
कानियमेनाज्ञानपूर्वकत्वानुपपत्तेः । नन्वयं व्यवहारो नाज्ञानपूर्वक
इत्यनाकलितपरामिसंधिः स्वासिद्धान्तसिद्धान्ताद्यदि कश्चिच्छब्देन
स प्रतिवक्तव्यः । शुक्तिकाविषयस्य ग्रहणस्यासमीहितविषयत्वेन
रजतार्थप्रवृत्तिहेतुत्वासंभवादन्वयव्यतिरेकाभ्यां रजतज्ञानस्य समीहित-
विषयत्वेन प्रवृत्तिहेतुत्वसंभवाच्चेदमर्थामिसंमिश्ररजतस्मरणस्य ग्रहावि-
विक्षस्यापि कारणत्वं वक्तव्यं तच्च वक्तुं न शक्यते । जानाति, इच्छति,
ततः प्रवर्तत इति न्यायेन ज्ञानेच्छाप्रवृत्तीनां समानविषयत्वेन भाव्यम् ।
तथा चेदंकारास्पदं मुख्यरजतार्थिनस्तदिच्छानिबन्धनम् । अन्यथाऽन्य-
दिच्छन्नन्यव्यवहरतीति व्याहन्येत । तथा च यदीदंकारास्पदं रजतार्था-
संगोचरतां नाऽऽचरेत्कथं रजतार्थी तदिच्छेत । पक्षरजतत्वाग्रहणादिति
ब्रूयात्, रजतत्वाग्रहात्कस्मादयं नोपेक्षेतेति । पुर्णपक्षद्वयभेदाग्रहाभेदा-
ग्रहनिबन्धनाभ्यामुपादानोपेक्षाभ्यां पुरतः पृष्ठतश्चरूप्यमाणः पुरुषो
लोलायमानतया रूप्यारोपमन्तरेणोपादानपक्ष एव न व्यवस्थाप्यत इत्य-
निच्छताऽप्यच्छमतिना समारोपः समाधायणीयः । यथाह । भेदाग्रहादिदं-
कारास्पदे रजतत्वमारोप्य तज्जातीयस्योपकारहेतुभावमनुस्मृत्य तज्जाती-
यत्वेनास्यापि तदनुमाय तदर्थी प्रवर्तत इति प्रथमः पक्षः प्रशस्यः । न च तद-
स्यरजतस्मरणपक्षेऽपि धर्महेत्वोर्गृहीतत्वे नायं मार्गः समानं इति वाच्यम् ।

१ र. 'तिष्ठति' । २ र. 'प्रताप' । ३ र. 'दानकु' ५० । ४ र. 'मम' । ५ र. 'रिच्छेत्' ।
६ र. 'तावता' । ७ र. 'ग्रहण' । ८ र. 'गच्छ' । ९ र. 'भीरन्वा हि मे' । १० र.
'दि' । ११ र. 'नभि' ।
११

रजतत्वस्य हेतोः पक्षधर्मत्वाभावात् । न च पक्षधर्मताऽभावेऽपि ध्याति-
बलाद्गमकत्वं शङ्क्यम् । ध्यातिपक्षधर्मतावल्लिङ्गस्यैव गमकत्वाङ्गीकारात् ।
तदाहुः शबरस्वामिनः-ज्ञातसंबन्धस्यैव पुंसो लिङ्गविशिष्टधर्मकदेशदर्श-
नाल्लिङ्गविशिष्टधर्मिकदेशबुद्धिरनुमानमिति । आचार्योऽप्यवोचत्-

सं एव चोभयात्मा यो गम्ये गमक इत्युच्यते ।

असिद्धेनैकदेशेन गम्यासिद्धेन बोधकः ॥ इति ।

ननु भयत्पक्षेऽपि पुरःस्थितस्येदमर्थस्य परमार्थतो रजतत्वं नास्तीति
न रजतत्वं धर्मैकदेश इति चेन्न । यक्षानुरूपो बलिरितिन्यायेनानुमित्या
भासानुगुणस्यैकदेशस्य विद्यमानत्वात् । तथा च प्रयोगः-विवादाध्या-
सितं रजतज्ञानं पुरोवर्तिविषयं रजतार्थिनस्तत्र नियमेन प्रवर्तकत्वात् ।
यदुक्तसाधनं तदुक्तसाध्यं यथोभयवादिसंमतं सत्यरजतज्ञानम् । विवाद्-
पदं शुक्तिशकलं रजतज्ञानविषयोऽव्यवधानेन रजतार्थिप्रवृत्तिविष-
यत्वाद् रजतपदसमानाधिकरणपदान्तराव्यवत्वाद्वा वस्तुरजतवत् । यदुक्तं
रजतज्ञानस्य शुक्तिकालम्बनत्वेऽनुभवविरोध इति । तदप्युक्तम् । चिक-
ल्पासहत्वात् । तथा हि-तत्र किं रजताकारप्रतीतिं प्रति शुक्तेरालम्बन-
त्वेऽनुभवविरोध उद्भाष्यत इदमंशप्रतीतेर्या । नाऽऽद्यः । अनङ्गीकारपरा-
हतत्वात् । न द्वितीयः । इदं तानियतदेशाधिकरणस्य चाकचक्ष-
विशिष्टस्य वस्तुनो रजतज्ञानालम्बनत्वमनवलम्बमानस्य भवत एवानु-
भवविरोधात् । इदं रजतमिति सामानाधिकरण्येन पुरोवर्तिन्यङ्गुलिनिर्दे-
शपूर्वकमुपादानादिव्यवहारदर्शनाच्च । यद्योक्तम्-त्रोषार्णामौत्सर्गिक-
कार्यप्रसवशक्तिप्रतिबन्धकतया विपरीतकारित्वं नास्तीति । तदप्युक्तम् ।
दावदग्धवेत्रबीजादौ तथा दर्शनात् । न च दग्धस्य वेत्रबीजत्वं नास्तीति
मन्तव्यम् । इषामस्य घटस्य रक्ततामात्रेण घटत्वनिवृत्तिप्रसङ्गात् ।
ननु घटोऽयं घटोऽयमित्यनुवृत्तयोः प्रत्ययप्रयोगयोः सद्भावाद्घटत्वस्य
सद्भाव इति चेन्न । अत्रापीदं वेत्रबीजमिति तयोः समानत्वात् । न च
बहुन्नपचनसामर्थ्यं जातरस्यैव जातवेदसो न मस्मकव्याधेरिति वक्तुं
युक्तम् । तस्य मन्दमल्पपचनसामर्थ्येऽपि सहसा महत्पचनस्य मस्मक-
व्याधिसाहायकमन्तरेणानुपपत्तेः । अन्यथा सर्वेषां तथोपत्तेः । किंच

ज्ञानानामज्ञानतो यथार्थव्यवहारकारणत्वेऽपि दोषवशादयथार्थ-
व्यवहारकारणत्वमङ्गीकुर्वाणो भवानेव पर्यनुयोज्यो भवति । तदुक्तं
भाष्ये-यश्चोभयोः समानो दोषो द्योतते तत्र कश्चोद्यो भवतीति । अत्रा-
मुक्तम्-

यश्चोभयोः समो दोषः परिहारोऽपि वा समः ।

नैकः पर्यनुयोक्तव्यस्तादृगर्थविचारणे ॥ इति ।

तथाऽपि मामकस्यानुमानस्य किं कृपणं दत्तमासीत् । यद्यनुमानदूषणं
विना न परितुष्यति हन्त कालात्ययोपदिष्टता । कृप्यावर्त्मानुष्णत्वानुमा-
नवत् । एतावन्तं कालं यदिदं रजतमित्यभादसौशुक्तिरिति प्रत्यक्षेण प्राची-
नप्रत्ययस्यायथार्थत्वं प्रवेदयता यथार्थत्वानुमानस्यापहृतविषयत्वाद्वा-
ध्यत्वसंभवात् । यच्चोक्तं स्वगोचरव्यभिचारे सर्वानाम्भासप्रसङ्ग इति ।
तदुत्पाद्यतम् । संविदां क्वचित्संवादिष्ववहारजनकत्वेऽपि न सर्वत्र तच्छ-
ङ्क्या प्रवृत्त्युच्छेद इति यथा तावके मते तथा मामकेऽप्यसौ पन्था न
वारित इति समानयोगक्षेमत्वात् । तौतातितमतमवलम्ब्य विधिविवेकं
व्याकुर्वाणैराचार्यवाचस्पतिमिश्रैर्बोधकत्वेन स्वतः प्रामाण्यं नाव्यभिचा-
रेणेति न्यायकणिकायां प्रत्यपादि । तस्मादविश्वासशङ्कानवकाशं लभते ।
ननु माध्यमिकमतावलम्बनेन रजतादिविभ्रमालम्बनमसदिति चेत्तदुक्तमस-
तोऽपरोक्षप्रतिमासायोग्यत्वात्तदुपादितस्या प्रवृत्त्यनुपपत्तेश्च । ननु विज्ञान-
मेव वासनादिस्वकारणसामर्थ्यासादितद्वट्टान्तसिद्धस्वभावविशेषमसत्य-
काशनसमर्थनमुपजातम् । असत्यकाशनशक्तिरविद्यासंवृत्तिरिति पर्यायाः ।
तस्मादविद्यावशादसन्तो मोन्तीति चेत् । तदपि यद्वक्तुमशक्यम् । शक्यस्य
दुर्निरूप्यत्वात् । किमत्र शक्यं कार्यं ज्ञाप्यं वा । नाऽऽद्यः । असतः
कार्यत्वानुपपत्तेः । न द्वितीयः । शक्यस्य कारणत्वेनाङ्गीकृतत्वाज्ज्ञानाद्व्य-
स्याज्ञानस्याप्यनुपलब्धेः । उपलब्धौ वा तस्यापि ज्ञापकत्वेन ज्ञानान्तरा-
पेक्षायामनवस्थापत्तेश्च । अथैतद्वोषपरिजिहीर्षया विज्ञानरूपमेवासतः
प्रकाशत इति कक्षी क्रियत इति चेदत्र देवानांप्रियः प्रह्व्यः पुनः । असौ
सदसतोः संबन्धो निरूप्यनिरूपकभावोऽविनाभावो वा । नाऽऽद्यः । असत

१ ख. "ज्ञानायय" । २ ख. "मादोय तेमेह" । ३ ख. "इह" । ४ ख. "यथाय" । ५ ख.
"ययति" । ६ ख. "तमवादि" । ७ ख. "यथाययि" । ८ ख. "विह्व" । ९ ख. "आभिति" ।
१० ख. "नवस्थ" ।

उपकाराधारत्वाद्योगेनानुपपन्नतया निरूपकत्वानुपपत्तेः । न चरमः । धूमधूमध्वजयोरिव तदुत्पत्तिलक्षणस्य शिशशशवृक्षयोरिव तादात्म्यलक्षणस्य वाऽविनाभावनिदानस्य सदसत्तोरसंभवात् । तस्माद्विज्ञानमेवासत्प्रकाशत इत्यसद्वादिनामयमसत्प्रलाप इत्यारोप्यमाणं नासत् । ननु विज्ञानादिनयानुसारेण प्रतीयमानं रजतं ज्ञानात्मकम् । तत्र च युक्तिरामिधीयते-यथाऽनुभूयते तत्तथा, अन्यथात्वं तु बलवद्बाधकोपनिपातादास्थीयत इत्युभयवादिसंमतोऽर्थः । तत्र च नेदं रजतमिति निषिद्धेदंभावं रजतमर्थादान्तरज्ञानरूपमवतिष्ठते । न चेदंतया निषेधे सत्यनिवृत्तया च बहिरपि व्यवस्थोपपत्तेः कुतः संविदाकारतेति वाच्यम् । व्यवहितान्यापरोक्षत्वानुपपत्तापरोक्षस्य विज्ञानस्य कक्षीकर्तव्यत्वात् । तथा च प्रयोगः-विधाद्वयं विज्ञानाकारः संयोगमन्तरेणापरोक्षत्वाद्विज्ञानवदिति । तदनुपपन्नम् । विकल्पासह्यात् । बाधकोऽवबोधः किं साक्षाज्ज्ञानाकारतां बोधयत्यर्थाद्वा । नाऽऽद्यः । नेदं रजतमिति प्रत्ययस्य रजतविवेकमात्रगोचरस्य ज्ञानाभेदगोचरतापामनुभवविरोधात् । नेदं रजतमिति रजतस्य पुरोवर्तित्वप्रतिषेधो ज्ञानाकारतां कल्पयतीति चेत् । तदेतद्वार्तम् । प्रसक्तप्रतिषेधात्मनो बाधकावबोधस्य तत्रैव सत्त्वात्प्रतिषेधोपपत्तेः । विज्ञानाकारत्वसाधनमप्यविज्ञानाकारे बहिष्ठे साक्षिप्रत्यक्षे भावरूपाज्ञाने वर्तत इति सव्यभिचारः । नन्वन्यथाख्यातिमतानुसारेण रजतस्य देशान्तरसत्त्वेन भाव्यम् । अन्यथा तस्य प्रतिषेधप्रतियोगित्वानुपपत्तेः । न हि कश्चित्प्रेक्षावाञ्छाविषाणं प्रतिषेद्धुं प्रभवति । तदुक्तम्-

ध्यावर्त्याभावयत्तैव भाविकी हि विशेष्यता ।

अभावविरहात्मत्वं घस्तुनः प्रतियोगिता ॥ इति ।

तथा च तस्य देशान्तरसत्त्वमाश्रयणीयमिति चेत्तदपि न प्रमाणपद्धतिमवाप्ते । असतः संसर्गस्येव कलधौतस्य निषधप्रतियोगित्वोपपत्तेः । नन्विदं रजतमिति ज्ञानेनैकमेकं वा । न तावदाद्यः । अपसिद्धान्तापत्तेरसंभवाच्च । तथा हि शुक्तीदमंशेन्द्रियसंयोगादिदमाकारान्तःपरिणामरूपमेकं ज्ञानं जायते । न च तत्र कलधौतं विषयभावमाकल्पयितुमुत्सहते । असंप्रयुक्तत्वात्तस्य । विषयत्वाङ्गीकारे सर्वज्ञत्वापत्तेः । न च चक्षुरन्वयव्यतिरेकानुविधायितया तज्ज्ञानस्य तज्जन्यत्वं वाच्यम् । इदमंश-

ज्ञानोत्पत्तौ तदुपक्षयोपपत्तेः । न चापि संस्कारात् । रजतज्ञानस्य जन्यस्मृ-
तिरुपपत्तेः । अर्थेन्द्रियदोषस्य तत्करणत्वम् । तदप्ययुक्तम् । स्वातन्त्र्येण
तस्य ज्ञानहेतुत्वानुपपत्तेः । न हि ग्रहणस्मरणाभ्यामन्यः प्रकारः समस्ति ।
तस्मादिदं रजततादात्म्यविषयमेकं विज्ञानं न घटते । नाप्यनेक-
मर्यातिमतापत्तेरिति चेदुच्यते । प्रथमं दोषकलुपितेन चक्षुषेदंतामात्र-
विषयान्तःकरणवृत्तिरुत्पद्यते । अनन्तरं तथा वृत्त्या चैतन्यावरणामिभवे
सति तच्चैतन्यमभिव्यज्यते । पञ्चादिदंशचैतन्यनिष्ठाविद्यारागादिदोष-
कलुपिता कलधौताकारेण परिणमते । इदमाकारान्तःकरणपरिणामाव-
च्छिन्नचैतन्यनिष्ठा कलधौतगोचरपरिणामसंस्कारसचिवा कलधौतज्ञाना-
भासाकारेण परिणमते । तौ च रजतवृत्तिपरिणामौ स्वाधिष्ठानेन साक्षि-
चैतन्येनाव्यवधानेन भास्यते । तथा च सवृत्तिकाया अविद्यायाः साक्षिभा-
स्यत्वान्युपगमे वृत्त्यन्तरेद्यत्वाभावाज्ञानवस्था । यद्यप्यन्तःकरणवृत्तिर-
विद्यावृत्तिश्चेति द्वे इमे ज्ञाने तथाऽपि विषयाधीनं फलम् । ज्ञातो घट इति
विषयावच्छिन्नतया फलप्रतीतिः । तद्विषयश्च सत्यमिथ्यामूतयोरिदंश-
रजताशयोरन्योन्यात्मकतयैकत्वमापन्नः । तस्माद्विषयावच्छिन्नफल-
स्याप्येकत्वाज्ज्ञानैक्यमुपचर्यते । तदुक्तम्—

शुक्तादिदंशचैतन्यस्थिताविद्या विजृम्भते ।
रागादिदोषसंस्कारसचिवा रजतात्मना ॥
इदमाकारवृत्त्युक्तचैतन्यस्था तथाविधा ।
विवर्तते तद्रजतज्ञानाभासात्मनाऽप्यसौ ॥
सत्यमिथ्यात्मनोरेक्यादेकस्तद्विषयो मतः ।
तद्यावृत्तफलैकत्वाज्ज्ञानैक्यमुपचर्यते ॥ इति ।

पञ्चपादिकायामपि फलैक्याज्ज्ञानैक्यमुपचर्यते इति । ननु शुक्तिका-
मस्तके भाव्यमानस्य कलधौतस्य तथैव सत्यत्वान्युपगमेनेदं रजतमिति
निषेधः कथं प्रभवेदिति चेन्न । प्रातिभासिकसत्यत्वेऽपि पारमार्थिकसत्य-
त्वामायेन प्रतिपन्नोपाधौ प्रतियोगित्वासंभवात् । तदुक्तं पञ्चपादिका-
विवरणे—त्रिविधं सत्यम् । परमार्थसत्त्वं ब्रह्मणः । अर्थक्रियासामर्थ्यं सत्त्वं
मायोपाधिकमाकाशादेः । अविद्योपाधिकं सत्त्वं रजतादेरिति । अन्यत्रा-
प्युक्तम्—

१ तदुपक्षयोपपत्तेः । २ 'एवमज्ञानं' । ३ य जन्यस्मृ' । ४ स. 'स्वातन्त्र्येण' ।
५ य. 'विद्योपाधौ' । ६ य. तद्वै ।

कालत्रये ज्ञातृकाले प्रतीतिसमये तथा ।

माधामावात्पदार्थानां सत्त्वत्रैविध्यमिष्यते ।

तात्त्विकं ब्रह्मणः सत्त्वं व्योमादेर्व्यावहारिकम् ॥

रूप्यादेरर्थजातस्य प्रातिभासिकमिष्यते ॥ इति ।

लौकिकेन प्रमाणेन यद्वाध्यं लौकिकेऽवधी ।

तत्प्रातिभासिकं सत्त्वं बाध्यं सत्येव मातरि ॥

वैदिकेन प्रमाणेन यद्वाध्यं वैदिकेऽवधी ।

तद्यावहारिकं सत्त्वं बाध्यं मात्रा सहैव तत् ॥ इति ।

ततः त्वातिशयान्यथानुपपत्त्या भ्रान्तिगोचरस्य मायामयस्य रज-
तादेः सदसद्विलक्षणात्त्वलक्षणमनिर्वचनीयत्वं सिद्धम् । तमवोचञ्चित्युसा-
चार्यः-

प्रत्येकं सदसत्त्वाम्यां विचारपदवीं न यत् ।

गाहते तदनिर्वाच्यमाहुर्वेदान्तवादिनः ॥ इति ।

ननु मायाविद्ययोः स्वाभयव्यामोहहेतुत्वतद्व्यवस्थाम्यां भेदस्य
जागरूकत्वेनाविद्यामयत्वे वक्तव्ये मायामयत्वोक्तिरारोप्यस्यापुक्तेति
चेत्तदुक्तम् । अनिर्वचनीयत्वतत्त्वामासप्रतिबन्धकत्वादिलक्षणजातस्य
मायाविद्ययोः समानत्वात् । किंचाऽऽभयशब्देन द्रष्टोच्यते कर्ता वा ।
नाऽऽद्यः । मन्त्रौपधादिनिमित्तमायादर्शिनस्तस्य व्यामोहदर्शनात् । न
द्वितीयः । मायावित्त्वस्याप्रयोजकत्वात् । बाधनिश्चयमाद्यादिप्रतीकार-
बोधयोरेव प्रयोजकत्वात् । अपरथा पङ्गवबन्धवत्कर्ताऽपि व्यामुह्येत ।
न चेच्छानुविधानाननुविधानाम्यां तयोर्भेद इति मणितव्यम् । माया-
स्थले मणिमन्त्रौपधादिप्रयोगवदविद्यास्थलेऽपि द्विचन्द्रकेशोण्डकादि-
विभ्रमनिमिताहुल्यवष्टम्भादावपि स्वातन्त्र्योपलम्भात् । अत एव तत्र तत्र
श्रुतिसूत्रमाप्यादिषु मायाविद्ययोरभेदेन व्यवहारः संगच्छते । कचिद्विक्षे-
पप्राधान्येनाऽऽवरणप्राधान्येन च मायाविद्ययोर्भेदे तद्व्यवहारो न विरु-
ध्यते । तदुक्तम्-

मायाविक्षिपदज्ञानं मुक्तेच्छावशर्वाति वा ।

अविद्याच्छादयत्तत्त्वं तदिच्छानुविधापि वा ॥ इति ।

नन्वविद्यासद्भावे किं प्रमाणम् । अहमज्ञो मामन्यं न जानामीति प्रत्यक्ष-
प्रतिभास एव । ननु ज्ञानाविषयोऽयं नामिमेतमर्थं गमयेतीति चेत् । न ताव-

दनुपलब्धिवादिनश्चोद्यमेतत् । परोक्षप्रतिभासहेतुत्वात्तस्याः । अयमपि परोक्षप्रतिभास एवेति चेन्न तावद्विज्ञानानुपपत्त्यमानार्थजन्यः । ज्ञानकरणत्वात्तेषाम् । न चैतत्सामग्रीकाले ज्ञानमास्ते । अनुभूयते वा । अनुपलब्ध्याजन्यत इति चेन्न तावदियमज्ञाता करणम् । प्रत्यक्षेतरस्य ज्ञानकरणत्वनियमात् । नापि ज्ञातैव करणम् । अनुपलब्धनवस्थानात् । न च यथा परेषामभावग्रहणे योग्यानुपलब्धिः सहकारिणी तथैव नः करणमिति शङ्क्यम् । ज्ञानकरण इव सहकारिणि ज्ञातत्वाज्ञातैवनियमामावात् । अस्तु वा तथा ज्ञेयाभावग्रहणे करणम् । ज्ञानाभावग्रहणे करणं न भवत्येवेति वक्ष्यते । प्रत्यक्षाभावादिति तु प्रत्यक्षेण तावद्विप्रतिप्रयोगिज्ञानयोः सत्तारात्मनि ज्ञानमात्राभावग्रहणं न द्रूयात् । घटवैति भूतले घटाभावस्येव ज्ञानमात्राभावस्य गृहीतुमशक्यत्वात् । तयोरसतोस्तु सुतरां कारणाभावाद्येत्यानुपलब्ध्या वा फलविज्ञानभावेन वाऽऽत्मनि ज्ञानमात्राभावग्रहणं दुर्लभम् । परमतेऽप्यर्थन्यायः समानः । तदेवमात्मनि प्रत्यक्षेण वाऽन्येन ज्ञानमात्राभावरयग्रहणमशक्यमिति स्थितम् । ननु ज्ञानविशेषाभावः प्रत्यक्षेण गृह्यताम् । न तावत्स्मरणमावः । अभावग्रहणे प्रतियोगिग्रहणस्य कारणत्वात् । नाप्यनुमत्ताभावस्तस्यावर्जनीयत्वात् । न त्वात्मनि घटानुभवामावः प्रत्यक्षविषयस्तर्ह्यहमज्ञ इति ज्ञानसामान्यवर्चनी जानातिज्ञानविशेषेऽनुभवे लक्षणया वर्तनीयः । लक्षणा च संबन्धानुपपत्तौ सत्यां वर्तते । संबन्धस्तावदनुभवत्वज्ञानत्वयोरेकव्यक्तिसमावेशो ध्याप्यध्यापकमावो वा विद्यत एवानुपपत्तिस्तु न पश्यामः । नन्वनुभवामावे प्रत्यक्षस्य प्रमेयतामस्तेनैव तस्यार्थवत्ता सिध्यति । सत्यम् । प्रयोजनमेतद्वानुपपत्तिरन्योन्याश्रयात् । नन्वहमज्ञ इत्यत्र नञ्, आत्मनि ज्ञानमात्राभावं न द्रूते ज्ञानवति तस्मिन्तेदमावात्ताप्यनुभवमात्रं ज्ञानोक्तेस्तदनभिधायकत्वान्नैरर्थक्यं च न युक्तमित्यनयेवानुपपत्त्या लक्षणेत्युक्तलक्षणेवाविद्या तवर्थस्तु संदेह इति चेन्न । असमत्वात्कोटिद्वयस्य हि तत्र प्रति योगिनिवृत्त्या नञर्थः । एवमत्र प्रतियोगिध्याप्य निवृत्त्याऽन्यथेति

१ य. 'महाश' । २ य. 'याद' । ३ य. 'तर्ह्य वेदमा' । ४ य. 'वदति' । ५ य. 'भावमा' । ६ य. 'दृश्यमा' । ७ य. 'भावमा' । ८ य. 'निरयय' । ९ य. 'वेदं हाता' । १० य. 'ज्ञानम्' । ११ य. 'निरयय' । १२ य. 'दृश्यमा' । १३ य. 'द्वय' । १४ य. 'तेरानो' । १५ य. 'तवत्ता' । १६ य. 'निरययार्थः' । १७ य. 'लोऽनर्थ इति' ।

जानातिसमभिव्याहृतस्य नञः क्वचिदुक्तलक्षणाविद्याविषयत्वासिद्धि-
मन्तरेण न संदेह इत्यवश्यंभावेन सैव जानातिसमभिव्याहृतस्य नञः
सर्वत्र ताद्विषयत्वमवगमयति विलुम्पति ज्ञानाभावकोट्यन्तरमिति क
संदेहावकाशः । तदेवं लक्षणाहेत्वभावेऽभावाभावोऽप्यात्मानि न प्रत्यक्षेण
गृह्यत इति परिशेषादुक्तलक्षणाविद्यैवाज्ञ इति प्रतिभासस्य विषय इति
स्थितम् । अस्तु वा ज्ञानाभावप्रतिभासः । अयमभावश्च प्रतियोगी एव
निषिध्यते न ततस्तत्त्वान्तरमन्यदधिकरणभावात् । माभूदन्यस्वभावत्वम-
न्यभावत्वं तु स्यात् । ननु तदपि विरुद्धम् । सत्यं सति भेदे, स
च प्रमाणात्तच्च प्रतियोग्यभावात् । अधिकरणतस्तत्त्वान्तरैणापहं भूतल-
मित्यभिज्ञानयदेतदिति चेन्मा भूतामेते प्रतियोगिना सहानुभूयमानेऽधि-
करणे । प्रतियोगिस्मरणे सत्यनुभूयमानेऽधिकरणे तु स्याताम् । एयमप्युप-
पत्तौ न तत्त्वान्तरविषयत्वं कल्प्यम् । काऽनुपपत्तिरिति चेद्वाधकाभावस्ता-
वदुक्त एव । बाधकं तु कल्पनागौरवमेव । तथा हि-तत्त्वान्तरत्वं तावदेकं
कल्प्यम् । तस्यापरोक्षत्वायेन्द्रियसंनिकर्षः कल्प्यः । स च संबोधादिर्न भव-
तीति संयुक्तविशेषणत्वादिः कल्प्य इत्यतो वरमुक्तलक्षणस्याधिकरणस्य
व्यवहारविषयेऽङ्गीकारः । सति यैवं ज्ञानाभावेनापि प्रतियोगिस्मृतौ सैत्या-
मननुभूयमानमधिकरणं ज्ञातैव । स च न केवलमन्तःकरणं जडत्वात् ।
नापि केवल आत्मैवापरिणामित्वाद्गुणत्वाच्च । अत उभयोर्भेदाभ्यासं
आत्माभ्यासश्चोक्तलक्षणविद्याऽऽत्मेत्यायातमविद्यायामेवाहमज्ञ इति
प्रतिभासः प्रमाणमिति । अनुमानं च-विवादपदं प्रमाणज्ञानं स्वप्रागभा-
वव्यतिरिक्तस्वविषयावरणस्वनिवर्त्यस्वदेशगतवस्वन्तरपूर्वकमप्रकाशि-
तार्थप्रकाशकत्वात्, अन्धकारे प्रथमोत्पन्नमदीपप्रभावादेति । वस्तुपूर्व-
कमित्युक्त आत्मवस्तुपूर्वकत्वेनार्यन्तरता । तदर्थं वस्वन्तरोति । तथाऽपि
विषयभूते वस्त्यन्तरेऽर्यान्तरता तदर्थं स्वदेशगता इति । अहटादिकं
प्रत्यावेष्टुं स्वनिवर्त्येति । उत्तरज्ञाननिवर्त्यं प्रथमज्ञानं निवर्तयितुं स्वविष-
यावरणेति । प्रागभावं प्रतिक्षेप्तुं स्वप्रागभावव्यतिरिक्तेति । प्रागभाव-

१ ख. 'इय भवति सै' । २ ख. 'स्व निवर्त्ये' । ३ ख. 'देवद' । ४ ख. 'दति' । ५ ख. 'सर्व' । ६ ख. 'नास्त्राधि' । ७ ख. 'न्यायवेगव्यय' । ८ ख. 'ज्ञावपन एत' । ९ ख. 'पुत्रगौ' । १० ख. 'क्षेपेण' । ११ ख. 'पराईवारः सति ज्ञा' । १२ ख. 'सत्वाव' । १३ ख. 'आत्माभ्या' । १४ ख. 'विवादु' । १५ ख. 'देश व' । १६ ख. 'यवेति' । १७ ख. 'वि' । १८ ख. 'स्वप्रा' ।

व्यतिरिक्तपूर्वकमित्युक्ते विषयेणार्थान्तरता । तदर्थं विषयावरणेति । तादृश-
मन्धकारं व्यासेहं स्वनिवर्त्येति । विषयगतामज्ञाततां निराकर्तुं स्वदेशग-
तेति । मिथ्याज्ञानमपोहितं वस्त्वन्तरेति । धारावाहिकविज्ञाने व्यभिचारं
व्यासेहमप्रकाशितेति । मध्यवर्तिप्रदीपप्रमायां साध्यसाधनवैधुर्यप्रतिरो-
धाय प्रथमोत्पन्नविशेषणम् । सौरालोकव्याप्तदेशस्थप्रदीपप्रमाप्रतिक्षेपाया-
न्धकारेति । न च ज्ञानसाधके प्रमाणे व्यभिचारः शङ्कनीयः । प्रतिपन्नं प्रत्य-
सत्त्वनिवृत्तिमात्रस्य प्रमोणीकृतत्वात् । तदुक्तं देवताधिकरणे कल्पतरुका-
रैरुमानादिभिरसत्त्वनिवृत्तिः कियत् इति । ननु साधनविकलो दृष्टान्त
इति चेन्न । प्रकाशशब्देन तमोविरोध्याकारस्य विवक्षितत्वात् । तदुक्तं विव-
रणविवरणे सहजसर्वज्ञविष्णुर्भट्टोपाध्यायैः । न चात्र हेतुदृष्टान्तयोरेक-
प्रकाशरूपानन्वयः शङ्कनीयः । तमोविरोध्याकारो हि प्रकाशशब्दवाच्यः ।
तेनाऽऽकारेणैक्यमुभयत्रास्तीति । नरेन्द्रगिरिश्रीचरणैस्त्वित्थमुक्तम्—अप्र-
काशितप्रकाशव्यवहारेहेतुत्वं हेत्वर्थः । तस्य चोभयत्रानुगतत्वान्नासिध्या-
दिरिति । श्रुतेश्च । भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरित्यादिका श्रुतिः ।

तरत्यविद्यां विततां हृदि यस्मिन्निवेशिते ।

योगी मायाममेयाय तस्मै विद्यात्मने नमः ॥ इति ।

एतेनैतत्प्रत्युक्तं यदुक्तं भास्करेण क्षणकचरणं प्रमाणशरणे भेदा-
भेदवादिनां भावरूपमज्ञानं नास्ति किं तु ज्ञानाभाव इति । तथा च
भास्करप्रणीतशरीरकमीमांसाभाष्यग्रन्थः । यदेव पररूपादर्शनं
सैवाविद्येति । भावरूपाज्ञानानभ्युपगमे जीवेश्वरादिविभागानुपपत्तेः ।
न च भाविकः परमात्मनोऽंशो जीव इति वाच्यम् । निष्कलं निष्क्रियं
शैतन्तं निरवयवं निरञ्जनमित्यादिश्रुतिविरोधात् । के च न शाक्ताः—शक्तिं
भाषाशब्दार्थभूतां जगत्कारणत्वेनाङ्गीकृतां सत्यामभ्युपेत्य मानुलिङ्ग-
गदासेटविधारिणी महालक्ष्मीस्तस्याः प्रथमावतार इति वर्णयन्ति । सा
च कालराशिः सरस्वतीति द्वे शक्ती उत्पाद्य ब्रह्माणं पुरुषं भियं च स्त्रिय-
मुत्पादयामास । स्वयं मिथुनं जनयित्वा स्वमुते अप्याहाहमिव युवामपि

१ रा. 'व्यापण' । २ रा. 'धारणा' । ३ रा. 'वहस्य' । ४ रा. 'वाच्यमविवेच' ।
५ रा. 'मानकृत्या' । ६ रा. 'अव्येय' । ७ रा. 'अव्येयव्येयव्येय' । ८ रा. 'रेन्द्राभि' ।
९ रा. 'तज्य' । १० रा. 'तज्योऽय' । ११ रा. 'युतेय' । १२ रा. 'कृ. भा' । १३ रा.
भ. 'मेषा' । १४ रा. 'तज्य' ।

मिथुनमुत्पादयतमिति । ततः कालरात्रिर्विष्णुं पुरुषं गौरीं च श्रियमुत्पादयत् । सरस्वती च महादेवं पुरुषं स्वरां स्त्रियं च जनयामास । ततश्चाऽऽदिर्विवाहमकरोदकारयच्च । एवं ब्रह्मणे स्वरां विष्णवे श्रियं शिवाय गौरीं दत्त्वा शक्तियुक्तानां तेषां सृष्टिस्थितिसंहाराख्यानानि कर्माणि प्रत्यपादयदिति । तदेतन्मतं श्रुत्यादिमूलप्रमाणविधुरतया च स्वोत्प्रेक्षामात्रपरिकल्पितमिति स्वरूपव्याक्रियैव निराक्रियेत्युपेक्षणीयम् । ततश्चानिर्वचनीयानाद्यविद्यालसितः प्रत्यगात्मनि प्रतीयमानः प्रमातृत्वादिप्रपञ्च इत्यलमतिर्पेसङ्गेन । ननु किमर्थं प्रमातृत्वादीनामाविद्यकत्वं निगद्यते ब्रह्मज्ञानेन निवर्तनाय जीवस्य ब्रह्मभावाय वा । न प्रथमः । शास्त्रप्रामाण्यादेव सत्यस्यापि ज्ञानेन निवृत्तेरुपपत्तेरुपलम्भाच्च । तथा हि—
सेतुं दृष्ट्वा विमुच्येत ब्रह्महा ब्रह्महत्यया ।

इत्यादिना पापं सनीलस्यते विषयदोषदर्शनेन रागो दूरेद्व्यते तादर्थ्यध्यानेन विषं शम्पत एवं कर्तृत्वादिबन्धः पारमार्थिकोऽपि तत्त्वज्ञानेन निवर्त्येत । न चरमः । औपाधिकस्य जीवभावस्योपाधिनिवृत्त्या निवृत्तौ ब्रह्मभावसंभवात्तस्माद्बन्धस्याऽऽविद्यकत्ववाचोयुक्तिः सावद्येति चेन्नैतदनवद्यम् । सत्यस्याऽऽत्मवज्ज्ञाननिवर्त्यत्वानुपपत्तेः । बन्धस्य मिथ्यात्वमन्तरेण शास्त्रप्रामाण्यादपि तदसिद्धेऽपि । शास्त्रमपि ।

लोकावगतसामर्थ्यशब्दो धेदेऽपि बोधकः ।

इति न्यायेन लोकावलोकितां पदशक्तिं पदार्थयोग्यतां चोदरीकृत्य प्रचरतीति । अपरथा, आदित्यो यूयो यजमानः प्रस्तर इत्यादिवाक्यस्तौमस्य यथाश्रुतेऽर्थे प्रामाण्यापत्तेः । वैदिक्याः क्रियायाः समक्षक्षयितया पारत्रिकफलकरणत्वान्यथानुपपत्त्याऽपूर्वाङ्गीकरणानुपपत्तिश्च । लोके च श्रुतिव्यक्तितत्त्वाभिव्यक्तावपनीयमानस्याऽऽरोपितस्य मिथ्यात्वहृदी तद्दृष्टान्तावद्भ्रमेनोऽऽत्यन्तिकतत्त्वसाक्षात्कारविद्यापनोद्यस्याऽऽविद्यकस्य बन्धस्य मिथ्यात्वानुमानसंभवात् । विमतं मिथ्याऽधिष्ठानतत्त्वज्ञाननिवर्त्यत्वाच्छ्रुतिकारुण्यवदिति । न च विमतं सत्यं भासमानत्वादिति प्रतिप्रयोगे समानबलतया बाधप्रतिरोधः । प्रतिरोधमिषाऽन्यतरदोषत्वसंभवादिति वदितव्यम् । मरुमरीचिकोदकादौ सव्यभिचारात् । अबाधित-

१ ख. 'मुपपा' । २ ख. 'पञ्चतयौवनिराश्रिते' । ३ ख. 'प्रतिभासमान' । ४ ख. 'प्रपञ्चेन' । ५ ख. 'द्वयवत्' । ६ ख. 'दृष्टते' । ७ ख. 'स्तोम्यो य' । ८ ख. 'पत्ते' । ९ ख. 'भारततरवशात्कार' । १० ख. 'दोषितत्व' । ११ ख. 'दितव' ।

त्वेन विशेषणान्न दोष इति चेन्मैवं भाषिष्ठाः । विशेषणासिद्धेः । तत्रेवं भवान्पुष्टो व्याचष्टाम् । कतिपयपुरुषकतिपयकालाबाधितत्वं हेतुविशेषणं क्रियते सर्वथा बाधवैधुर्यं वा । न प्रथमः ।

यत्नेनानुमितोऽप्यर्थः कुशलैरनुमातृभिः ।

अभियुक्ततैरेरन्यैरन्यैवोपपद्यते ॥

इति न्यायेन त्रिचतुरप्रतिप्रतिपादितस्यापि प्रतिपन्नन्तरेण प्रकारान्तरमुरीकृत्य प्रतिपादनात् । नापि चरमः । सर्वथा बाधवैधुर्यस्यासर्वज्ञदुर्ज्ञेयत्वात् । यद्येवं हन्त तर्हि ज्ञानात्मनोऽपि सत्यत्वं नावगम्यत इति चेन्मैवं मंस्थाः । तत्सत्यं स आत्मेत्यागमसंवादगतेः । न च प्रपञ्चेऽप्ययं न्याय इति मन्तव्यम् । तादृशस्याऽऽगमस्यानुपलम्भात् । प्रत्युताद्वितीयत्वं आचयन्त्याः श्रुतेः प्रपञ्चमिथ्यात्व एव पक्षपातात् । ननु कल्पनामात्रशरीरस्य पक्षसपक्षाविपक्षादेः सर्वमुलभत्वेन जयपराजयव्यवस्थया कथं कथा प्रथेत । काऽत्र कथंता ।

एवं त्रिचतुरो ज्ञानजन्मनो नाधिकोमतिः ।

इति न्यायेन त्रिचतुरकक्ष्याविश्रान्तस्य तत्तदामासलक्षणालिङ्गितस्य दूषणभूषणादेस्तत्र कथाङ्गत्वाङ्गीकारात् । अत एवोक्तं सण्डनकारेण व्यावहारिको प्रमाणसत्तामादाय विचारारम्भ इति । न च भेदग्राहिभिः प्रमाणैरद्वैतश्रुतेर्जघन्यतेति शङ्क्यम् । ब्रह्मणि पारमार्थिकसत्यत्वेन तद्वेदिकायास्तत्त्वावेदनलक्षणप्रामाण्यायाः श्रुतेर्व्यावहारिकप्रमाणभावानां प्रत्यक्षोदीनां च विभिन्नविषयतया परस्परं बाध्यबाधकमायासंभवात् । तदप्युक्तं तेनैव—

तथाऽद्वैतश्रुते स्तावद्बाधे प्रत्यक्षमक्षमम् ।

भौतुमानादिकं कर्तुं तवापि क्षमते मत ॥ इति ।

साधनाबाधनायास्यास्तदा प्रज्ञां प्रयच्छथ ।

क्षेप्तुं चिन्तामणिं पाणिलब्धमन्धौ यदिच्छथ ॥

तस्मात्तत्त्वज्ञानेन निवर्तनायास्य बन्धस्याज्ञानकल्पितत्वमङ्गीकर्तव्यम् । यत उक्तं यतो ज्ञानमज्ञानस्य निवर्तकमिति । यदुक्तं सत्यस्यापि दुरितस्य सेतुदर्शनेन निवृत्तिरुपलब्ध्यत इति । तदप्युक्तम् । विहितक्रियानुष्ठानेन जनितस्य धर्मस्याधर्मनिवर्तकत्वधौग्यान्धर्मण पापमपनुदतीति श्रुतेः । प्रमा-

१ रा. भाषा । २ रा. 'न प्र' । ३ रा. 'न्यायावयव्या दृ' । ४ रा. 'तुरसा' । ५ रा. 'कामिति' । ६ रा. 'श्रुतिर्ज्ञेयत इति' । ७ रा. 'तदे' । ८ रा. 'सादेव' । ९ रा. 'सादिना च' । १० रा. 'तदा' । ११ रा. 'यान् मानादि' । १२ रा. 'विषयनाक' । १३ क. 'अन्धे' ।

णवस्तुपरतन्त्रशालिन्या दर्शनक्रियायाश्चोदितपुरुषप्रयत्नतन्त्रत्वाभावेन विधानासंभवात् ।

ब्रह्महत्यां प्रमुच्येत तस्मिन्नात्मा महोदधौ ।

इत्यादिस्मृतिविहितब्रह्मचर्याङ्गसहितदूरतरदेशगमनसाध्यब्रह्महनननिवृत्तिफलकसेतुघ्नानप्रशंसार्थत्वात् । यस्य हि दर्शनमात्रेणैव दुरितोपशमः किमुत ज्ञानेन । अन्यथा दूरगमनानर्थक्यं प्रसज्येत । तत्र खरादीनामप्यनर्थनिवृत्तिरापद्येत । अन्धस्य न स्याच्च । ननु-

अग्निचित्कापिला राजां सती मिथुर्महोदधिः ।

दृष्टमात्राः पुनन्त्यते तस्मात्प्रत्येत नित्यशः ॥ इति

क्वचिद्दर्शनक्रियाया अपि विधानं दूरीकृत्यत इति चेन्मैव बोधः । तत्राप्यनपेक्षानुपपत्त्याऽग्निचिदाद्यवर्षपरिचर्यादावेव तात्पर्यावधारणात् । विषयदोषदर्शनेन विरोधभूतानभिरतिसंज्ञकवैराग्यैकप्रादुर्भावाद्वागनिवृत्तौ तद्दर्शनमौन्नमिति न ध्यमिचारः । यदपि तादृशध्यानादिना विषादि सत्यं विनिर्णयतीति । तन्न शिष्यते । तत्रापि मन्त्रप्रयोगादिक्रियाया एव विषाद्यपनोदकत्वात् । ध्यानस्य प्रमात्वाभावाच्च । यदवाद्यौपाधिकस्य जीवभावस्योपाधिनिवृत्त्या निवृत्तौ ब्रह्मभावोपपत्तेर्न तदर्थमनर्थवैतथ्यकथनमिति । तदपि काशकुशावलम्बनकल्पम् । विकल्पासहत्वात् । किमुपाधेः सत्यत्वमभिप्रेत्य मिथ्यात्वं वा । न प्रथमः । प्रमाणाभावात् । नापरः । इष्टापत्तेः । तस्मादाविद्यको भेद इति श्रुतायद्वितीयत्वोपपत्तयेऽभिधीयते न तु द्वैतसन्निपा । यदि वस्तुतः सर्वोपद्रवरहितमात्मतत्त्वं तर्हि कथंकारं देहादिरूपं कारागारं कारंकारं पुनः पुनस्तत्र प्रविशति । तदतिफलम् । अविद्याया अनादित्वेनैव दत्तोत्तरत्वात् । अतो निवृत्त्युपाय एवान्वेषणीयः प्रेक्षायता, न तु विस्मयः कर्तव्यः । ततश्च तत्त्वमस्यादिविद्यया तदविद्यानिवृत्तौ निरतिशयानन्दात्मलाभरूपपरमपुरुषार्थः सेत्स्यति । तथा चाऽऽपस्तम्बस्मृतिः-आत्मलामात्रं परं विद्यत इति । नन्वसौ नित्यलब्धः । न हि स्वयमेव स्वस्यालब्धो भवति । सत्यम् । किं त्वनादिमार्गो सा क्षीरोदकयत्समुद्राचारवृत्तितां न लभते । तथा च यथा शबरादिभिर्बाल्यात्स्वमुनेः सह

१ ख विनि जा । २ ख "तमावतरत्" । ३ ख "भनर्वक प्र" । ४ ख "प्रत्येकाराविनाऽप्यनर्थनिरावृ" । ५ ख "जायि नमैहो" । ६ ख "जाय ऊवे" । ७ ख चरया । ८ ख "राय फ प्रा दुर्भावाश" । ९ ख "यत्रादि" । १० ख ययपि । ११ ख "इत्यतीति त" । १२ ॥ "स्यानुपपत्ते । किं" । १३ ख "विनकोऽपि-य" । १४ ख युतौहि । १५ ख व्यपनीत वस्तु । १६ ख "नरतोत" । १७ ख "म्यप्रति" । १८ ख "याश्वरात्क्षीरो" । १९ ख. लभते ।

वर्धितो राजपुत्रस्तज्जातीयमात्मानमवगच्छन्बन्धुभिर्ध्वं एवं भूतो राजा
त्वमसीति बोधिते स्वरूपे लब्धस्वरूप इव भवति तथा वेश्यास्थानी-
ययाऽनाद्यविद्यया स्वभावान्तरं नीत आत्मा मातृस्थानीयया तत्त्वमसी-
त्यादिकया श्रुत्या स्वभावं नीयते । एतदाहुर्ध्वविद्यवृद्धाः—

नीचानां वसतौ तदीयतर्नवैः सार्धं चिरं वर्धित-
स्तज्जातीयमवैति राजतनयः स्वात्मानमप्यक्षसा ।

संवादे महदादिभिः सह वसंस्तद्ब्रह्मदेवतूपरुपः
स्वात्मानं सुखदुःसजालकलितं मिथ्यैव धिक्मन्यते ॥

दाता भोगपरः समग्रविभवो यः शासिता दुष्कृताम् ।

राजा स त्वमसीति रक्षितुमुखाच्छ्रुत्वा यथावत्सं तु ॥

राजीभूय जयार्थमेव यतते तद्वत्पुमान्बोधितः ।

श्रुत्या तत्त्वमसीत्यपास्य दुरितं ब्रह्मैव संपद्यते ॥

येनैतत्पुक्तं यदुक्तं परैः किं द्वयोस्तादात्म्यमेकस्य वा । नाऽऽद्यः ।
अद्वैतमङ्गप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । असंभवादिति । तन्न । अविद्यापरिक्-
ल्पितभेदनिवृत्तिपरत्वेन तत्त्वमस्यादितादात्म्यवादप्रामाण्योपपत्तेः । तौ
च पर्यनुयोगपरिहारावग्राहिपातां मनीषिभिः ।

न द्वयोरस्ति तादात्म्यं न चैकस्याद्वयत्वतः ।

अप्रामाण्यं श्रुतेरेवं नाऽऽरोपध्वंसमात्रतः ॥ इति ।

ततश्च तत्त्वमसीति तत्त्वंपदार्थश्रवणमननमावर्तान्बलमुवा साक्षात्कारे-
णानाद्यविद्यानिवृत्तौ सच्चिदानन्दैकरसब्रह्माविर्भावः संपत्स्यत इति
ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वं प्रथमसूत्रोक्तं युक्तम् ।

अज्ञातं विषयो ब्रह्म ज्ञातं तत्र प्रयोजनम् ।

मुमुक्षुरधिकारी स्यात्संबन्धः शक्तितः श्रुतेः ॥ इति ।

जन्माद्यस्य यत इति द्वितीयसूत्रे ब्रह्म स्वरूपलक्षणतटस्थलक्षणाभ्यां
न्यरूपि । तत्र स्वरूपान्तर्गतत्वे सति व्यावर्तकं स्वरूपलक्षणं सत्यं ज्ञान-
मनन्तं ब्रह्मेत्यादिषेदान्तैः गतिपादितम् । तस्य सत्यज्ञानाद्यात्मरूपस्वरूपा-
न्तर्गतत्वे सति व्यावर्तकत्वात् । तटस्थलक्षणं यतो वा इमानीत्यादीनि

१ यः वर्धितो । २ यः श्रुतेर्न । ३ यः 'दानिचा' । ४ यः 'नयोः कार्यं वि' । ५ यः
'तद्गुरु' । ६ यः 'ल्लिभि' । ७ यः 'स्वगु' । ८ यः 'विज्ञातु' । ९ यः 'ते' । १० यः 'एते' ।
११ यः 'मादल' । १२ यः 'न' । १३ यः 'प्रतिवृत्तौ' । १४ यः 'प्रतिवृत्तौ' ।

वाक्यानि निरूपयन्ति जगज्जन्मादिकारणविवरणे । जगज्जन्मस्थितिर्ध्वंसा-
यतः सिध्यन्ति तत्स्वरूपतटस्थाम्बां लक्षणाभ्यां प्रदर्श्यत इति । शास्त्रयो-
नित्वादितितृतीयसूत्रे प्रथमवर्णकेन पृष्ठीसमासमाश्रित्य सर्वज्ञत्वं प्रत्य-
पादि । द्वितीयवर्णकेन बहुव्रीहिसमासमप्युपगम्य ब्रह्मणो वेदान्तप्रमाण-
कत्वं प्रत्यज्ञायि । तच्च समन्वयादिति चतुर्थे सूत्रे प्रथमवर्णकेन वेदान्तानां
ब्रह्मणि तात्पर्यं प्रत्यपादि । द्वितीयवर्णकेन वेदान्तानां प्रतिपत्तिविधि-
शेषतया ब्रह्मप्रतिपादकत्वं प्रत्यक्षेऽपि । विद्मानत्रमत्र प्रदर्शितम् । शिष्टं
शास्त्र एव स्पष्टमिति सकलं समञ्जसम् ॥ श्रीरस्तु ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते सकलदर्शनशिरोलंकाररत्नं
श्रीमच्छांकरदर्शनं परिसमाप्तम् ॥

समाप्तोऽर्थः सर्वदर्शनसंग्रहः ।

॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ॥

॥ अथ मधुसूदनसरस्वतीकृतौ प्रस्थानभेदः ॥

अथ सर्वेषां शास्त्राणां भगवत्येव तात्पर्यं साक्षात्परम्परया वेति समा-
सेन तेषां प्रस्थानभेदोऽत्रोद्दिश्यते । तथा हि-ऋग्वेदो यजुर्वेदः साम-
वेदोऽथर्ववेद इति वेदाश्चत्वारः । शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो
ज्योतिषमिति वेदाङ्गानि षट् । पुराणन्यायमीमांसा धर्मशास्त्राणि चेति
चत्वार्युपाङ्गानि । अत्रोपपुराणानामपि पुराणैऽन्तर्भावः । वैशेषिक-
शास्त्रस्य न्याये, वेदान्तशास्त्रस्य मीमांसायां, महाभारतरामायणयोः
सांख्यपातञ्जलपाशुपतवैष्णवादीनां धर्मशास्त्रे, मिलित्वा चतुर्दश विद्याः ।
तथाचोक्तं पाञ्चवल्क्येन (१. ३.)

पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।

वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥ इति ।

एता एव चतुर्भिरुपवेदैः सहिता अष्टादश विद्या भवन्ति । आयु-
र्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्ववेदोऽर्धशास्त्रं चेति चत्वार उपवेदाः । सर्वेषां
चाऽऽस्तिकानामेतावन्त्येष शास्त्रप्रस्थानानि । अन्येषामप्येकदेशिना-
मेतेष्वेवान्तर्भावात् ।

ननु नास्तिकानामपि प्रस्थानान्तराणि सन्ति तान्येतेष्वनन्तर्भावा-
स्तृयगणादितुमुचितानि । तथा हि-शून्यवादेनैकं प्रस्थानं माध्य-
मिकानाम् । क्षणिकविज्ञानमात्रवादेनान्यद्योगाचाराणाम् । ज्ञाना-
कारानुमेयक्षणिकबाह्यार्थवादेनापरं सौत्रान्तिकानाम् । प्रत्यक्षसलक्षण-
क्षणिकबाह्यार्थवादेनापरं वैभाषिकाणाम् । एवं सीगतानां प्रस्थान-
चतुष्टयम् । तथा देहात्मवादेनैकं प्रस्थानं चार्वाकाणाम् । एवं
देहोतिरिक्तदेहपरिमाणात्मवादेन द्वितीयं प्रस्थानं दिगम्बराणाम् ।
एवं मिलित्वा नास्तिकानां षट् प्रस्थानानि तानि कस्मान्नोच्यन्ते ।
सत्यम् । वेदबाह्यत्वात्तेषां म्लेच्छादिप्रस्थानवत्परम्परयाऽपि पुरुषार्थानु-
पयोगित्वादुपेक्षणीयमेव । इह च साक्षाद्वा परम्परया वा पुमर्थोपयो-
गिनां वेदोपकरणानामेव प्रस्थानानां भेदो दर्शितः । ततो न न्यूनत्वश-
ङ्कावकाशः । अथ संक्षेपेणैषां प्रस्थानानां स्वरूपभेदहेतुप्रयोजनभेद
उच्यते बालानां व्युत्पत्तये ।

१ छ. 'जिह्वन्तः' । २ छ. 'क्षस्वस्यस्य' । ३ ग. 'क्षपति' । ४ छ. 'परिणामात्' । ५ छ.
'यावमे' । ६ ग. 'पदार्थ' । ७ ग. 'अद्वे' । ८ छ. 'हेतु. प्र' ।

तत्र धर्मब्रह्मप्रतिपादकमपौरुषेयं प्रमाणवाक्यं वेदः स च मन्त्रब्राह्मणात्मकः । तत्र मन्त्रा अनुष्ठानकारकमूतद्वय्यदेवताप्रकाशकाः । तेऽपि त्रिविधाः । ऋग्यजुःसामभेदात् । तत्र पादबन्धगायत्र्यादिच्छन्दोविशिष्टा ऋचः “अग्निमीले पुरोहितम्” इत्याद्याः । ता एव गीतिविशिष्टाः सामानि । तदुभयविलक्षणानि यजुषि । अग्नीदग्नीन्विहरेत्यादिसंबोधनरूपा निगदमन्त्रा अपि यजुरन्तर्भूता एव । तदेवं निरूपिता मन्त्राः ।

ब्राह्मणमपि त्रिविधम्, विधिरूपमर्थवादरूपं तदुभयविलक्षणरूपं च । तत्र शब्दभावनाविधिरिति भेदाः । नियोगो विधिरिति प्राप्ताकाराः । इष्टसाधनताविधिरिति तार्किकादयः सर्वे । विधिरपि चतुर्विधः । उत्पत्त्यधिकारविनियोगप्रयोगभेदात् । तत्र कर्मस्वरूपमात्रबोधको विधिरत्यन्तविधिराग्नेयोऽष्टाकपालो भवतीत्यादिः । सेतिकर्तव्यताकस्य करणस्य यागादेः फलसंबन्धबोधको विधिरधिकारविधिर्दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यादिः । अङ्गसंबन्धबोधको विधिर्विनियोगविधिर्ब्रीहिभिर्यजेत समिधो यजतीत्यादिः । साङ्गप्रधानकर्मप्रयोगीक्यबोधकः पूर्वोक्तविधिष्वयमेलनरूपः प्रयोगविधिः । स च श्रौत इत्येके कल्प्य इत्यपरे । कर्मस्वरूपं च द्विविधम्-गुणकर्मार्थकर्म च, तत्र क्रतुकर्मकारकाण्याश्रित्य विहितं गुणकर्म । तदपि चतुर्विधम् । उत्पत्त्याप्यविकृतिसंस्कृतिभेदात् । तत्र वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत धूपं तक्षतीत्यादावाधानतक्षणादिना संस्कारविशेषविशिष्टाऽग्निपूपादेरुत्पत्तिः । स्वाध्यायोऽध्येतव्यो गां एयो दोग्धीत्यादावध्ययनदोहनादिना विद्यमानस्यैव स्वाध्यायपयः प्रभृतेः प्राप्तिः । सोममभिषुणोति ब्रीहीनवहन्त्याज्यं विलापयतीत्यादावभिषवावघातविलापनैः सोमादीनां विकारः । ब्रीहीन्प्रोक्षति एत्यवेक्षत इत्यादौ प्रोक्षणावेक्षणादिभिर्वीह्यादिद्रव्याणां संस्कारः । एतच्चतुष्टयं चाङ्गमेव । तथा क्रतुकारकाण्याश्रित्य विहितमर्थकर्म च द्विविधम्-अङ्गं प्रधानं च । अन्यार्थमङ्गम् । अनन्यार्थं प्रधानम् । अङ्गमपि द्विविधम्-संनिपत्योपकारकमारुदुपकारकं च । तत्र प्रधानस्वरूपनिर्वाहकं प्रथमम् । फलोपकारि द्वितीयम् । एवं संपूर्णार्द्ध-

सहितो विधिः प्रकृतिः । विकलाङ्गसंयुक्तो विधिर्विकृतिः । तदुभयविलक्षणो विधिर्द्विहोमः । एवमन्यदप्युक्तम् । तदेवं निरूपितो विधिभागः । प्राशस्त्यनिन्दान्यतरलक्षणयो विधिर्विशेषभूतं वाक्यमर्थवादः । स च त्रिविधः—गुणवादोऽनुवादो भूतार्थवादश्चेति । तत्र प्रमाणान्तरविरुद्धार्थबोधको गुणवाद आदित्यो ग्रूप इत्यादिः । प्रमाणान्तरशान्त्यर्थबोधकोऽनुवादोऽग्निहिंस्रस्य भेषजमित्यादिः । प्रमाणान्तरविरोधतत्प्राप्तिरहितार्थबोधको भूतार्थवाद इन्द्रो वृत्राय बज्रमुद्यच्छदित्यादिः । तदुक्तम्—

विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते ।

भूतार्थवादस्तद्भानादर्थवादस्त्रिधा मतः ॥ इति ।

तत्र त्रिविधानामप्यर्थवादानां विधिस्तुतिपरत्वे समानेऽपि भूतार्थवादानां स्वार्थेऽपि प्रामाण्यं देवताधिकरणन्यायात् । अबाधिताज्ञातज्ञापकत्वं हि प्रामाण्यम् । तच्चाबाधितविषयत्वाज्ज्ञातज्ञापकत्वाच्च न गुणवादानुवादयोः । भूतार्थस्य तु स्वार्थं तात्पर्यरहितस्याप्यौत्सर्गिकं प्रामाण्यं सिद्ध्यते । तदेवं निरूपितोऽर्थवादभागः । विध्यर्थवादोभयविलक्षणं तु वेदान्तवाक्यम् । तच्चाज्ञातज्ञापकत्वेऽप्यनुष्ठानाप्रतिपादकत्वान्न विधिः । स्वतः पुरुषार्थपरमानन्दज्ञानात्मकब्रह्मणि स्वार्थं उपक्रमोपसंहारादिपद्धतिविधतात्पर्यलिङ्गयत्तया स्वतः प्रमाणभूतं सर्वानपि विधीनन्तःकरणशुद्धिद्वारा स्वविशेषतामापादयदन्यशेषत्वाभावाच्च । तस्मादुभयविलक्षणमेव वेदान्तवाक्यम् । तच्च क्वचिदज्ञातज्ञापकत्वमात्रेण विधिरिति व्यपादिश्यते विधिषदरहितप्रमाणवाक्यत्वेन क्वचिद्भूतार्थवाद इति व्यवहियत इति न दोषः । तदेवं निरूपितं त्रिविधं ब्राह्मणम् ।

एवं च कर्मकाण्डत्रयकाण्डात्मको वेदो धर्मार्थकाममोक्षहेतुः । स च प्रयोगत्रयेण यज्ञनिर्वाहार्थमृगयजुःसामभेदेन मित्रः । तत्र हीत्रप्रयोग ऋग्वेदेन, आश्वयज्यप्रयोगो यजुर्वेदेन, औद्गात्रप्रयोगः सामवेदेन, ब्राह्मणयजमानप्रयोगो त्वष्ट्रवेदान्तमूर्तौ । अथर्ववेदस्तु यज्ञानुपपुक्तः शान्तिपौष्टिकामिचारादिकर्मप्रतिपादकत्वेनात्यन्तविलक्षण एव । एवं

१ छ. 'विधिः' । २ छ. 'वापार' । ३ छ. ग. 'विधि' । ४ य. 'इन्द्रो बज्रस्तः पुरंदरः । तः । ५ छ. 'गो रु' । ६ क. 'संय' । ७ छ. 'विशदस्य' । ८ छ. 'स्वर्ग' । ९ छ. 'यनार्थवादः । १० । ११ छ. 'रवेर्देव' ।

प्रवचनमेदात्पातिवेदं मित्रा मयस्यः शाखाः । एवं च कर्मकाण्डे व्यापारभेदेऽपि सर्वासां वेदशाखानामेकरूपत्वमेव ब्रह्मकाण्डे ।

इति चतुर्णां वेदानां प्रयोजनमेदेन भेद उक्तः । अथाङ्गानामुच्यते । तत्र शिक्षाया उदात्तानुदात्तस्वरितह्रस्वदीर्घप्लुतादिविशिष्टस्वरव्यञ्जनात्मकवर्णोच्चारणविशेषज्ञानं प्रयोजनम् । तदभावे मन्त्राणामनर्थकत्वात् । तथाचोक्तम् (शि० ५२)

मन्त्रो हिनः स्वरतो वर्णतो वा

मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ।

स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति

यथेन्द्रशङ्खः स्वरतोऽपराधात् ॥ इति ।

तत्र सर्ववेदसाधारणी शिक्षा । अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामीत्यादिपञ्चखण्डात्मिका पाणिनिना प्रकाशिता । प्रतिवेदशाखं च मित्ररूपा प्रातिशाख्यसंज्ञिताऽन्वैरेव मुनिभिः प्रदर्शिता ।

एवं वैदिकपदसाधुत्वज्ञानेनोर्होदिकं व्याकरणस्य प्रयोजनम् । तच्च वृद्धिरादेजित्याद्यध्यायादकात्मकं माहेश्वरप्रसौदेन भगवता पाणिनिनैव प्रकाशितम् । तत्र कात्यायनेन मुनिना पाणिनीयसूत्रेषु वार्तिकं विरचितम् । तद्वार्तिकस्योपरि च भगवता मुनिना पतञ्जलिना महामाष्यमारचितम् । तदेतन्निमुनि व्याकरणं वेदाङ्गं माहेश्वरमित्याख्यायते कौमारादिव्याकरणानि तु न वेदाङ्गानि किंतु लौकिकप्रयोगमात्रज्ञानार्थानीत्यवगन्तव्यम् ।

एवं शिक्षाव्याकरणाभ्यां वर्णोच्चारणपदसाधुत्वे ज्ञाते वैदिकमन्त्रपदानामर्थज्ञानाकाङ्क्षायां तदर्थं भगवता यास्केन समाम्नायः समाम्नातः स व्याख्यातव्य ईत्पादित्रयोदशाध्यायकं निरुक्तमारचितम् । तत्र च नामाख्यातनिपातोपसर्गमेदेन चतुर्विधं पदजातं निरूप्य वैदिकमन्त्रपदार्थानामर्थः प्रकाशितः । मन्त्राणां चानुष्ठेयार्थप्रकाशनद्वारेणैव करणत्वात्पदार्थज्ञानाधीनत्वाच्च वाक्यार्थज्ञानस्य मन्त्रस्थपदार्थज्ञानाय निरुक्तमवश्यमपेक्षितमन्यथाऽनुष्ठानासंभवात् । सृण्येव जर्मरी तुर्फरी तू इत्यादि दुरूहाणां (निरु० १३-५) प्रकारान्तरेणार्थज्ञानस्यासंभवनीयत्वाच्च ।

एवं निघण्टवोऽपि वैदिकवृत्त्यदेवतात्मकपदार्थपर्यायशब्दात्मका निरुक्तान्तर्भूता एव । तत्रापि निघण्टुसंज्ञकः पञ्चाध्यायात्मको ग्रन्थो भगवता यास्कैर्नैव कृतः ।

एवमृद्धमन्त्राणां पादबद्धच्छन्दोविशेषविशिष्टत्वात्तदज्ञाने च निन्दाश्रवणाच्छन्दोविशेषानिमित्तानुष्ठानविशेषविधानाच्च । छन्दोज्ञानाकाङ्क्षायां तत्प्रकाशनाय धीः श्रीः श्रीमित्याद्यष्टाध्यायात्मिका छन्दोविवृतिर्भगवता पिङ्गलेन विरचिता । तत्राप्यलौकिकमित्यन्तेनाध्यायत्रयेण गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्बृहती पङ्क्तिस्त्रिष्टुब्जगतीति सप्त छन्दांसि सावान्तरभेदानि निरूपितानि । अथ लौकिकमित्यारम्भाध्यायपञ्चकेन पुराणेतिहासादुपयोगीनि लौकिकानि छन्दांसि प्रसङ्गान्निरूपितानि व्याकरणे लौकिकपदनिरूपणवत् ।

एवं वैदिककर्माङ्गदशादिकालज्ञानाय ज्यौतिषं भगवताऽऽदित्येन गर्गादिभिश्च प्रणीतं बहुविधमेवं ।

शास्त्रान्तरीयगुणोपसंहारेण वैदिकानुष्ठानक्रमविशेषज्ञानाय कल्पसूत्राणि तानि च प्रयोगत्रयभेदाद्विविधानि । तत्र हौत्रप्रयोगप्रतिपादकान्याम्बलायनंशाङ्गस्वायनादिप्रणीतानि । आध्वर्यवप्रयोगप्रतिपादकानि बौधापनापस्तम्बकात्यायनादिप्रणीतानि । औद्गात्रप्रयोगप्रतिपादकानि लाट्यायनर्द्राह्व्यायणादिप्रणीतानि ।

एवं निरूपितः पण्णामङ्गानां प्रयोजनभेदः । चतुर्णामुपाङ्गानामधुनोच्यते । तत्र सर्गप्रतिसर्गवंशमन्वन्तरवंशानुचरितप्रतिपादकानि भगवता बादरायणेन कृतानि पुराणानि तानि च ब्राह्मं पादं वैष्णवं दैवं भागवतं नारदीयं मार्कण्डेयमाग्नेयं भविष्यं ब्रह्मवैवर्तं लैङ्गं वाराहं स्कान्दं वामनं कौर्म मात्स्यं गारुडं ब्रह्माण्डं चेत्यष्टादश ।

आद्यं सप्ततुमारेण प्रोक्तं वेदविदां वराः ।

द्वितीयं नारसिंहाख्यं तृतीयं नान्दमेव च ॥

चतुर्थं शिवधर्माख्यं दीर्घासं पञ्चमं विदुः ।

षष्ठं तु नारदीयाख्यं कापिलं सप्तमं विदुः ॥

अष्टमं मोनवं प्रोक्तं ततश्चोशनसेरितम् ।

ततो ब्रह्माण्डसंज्ञं तु वारुणाख्यं ततः परम् ॥

१ ग. 'घण्टुरपि' । २ ख. 'प्रां पद' । ३ ख. 'वेनेति' । ४ ख. 'व' । एवंशा । ५ ख. 'न साहस्यय' । ग. 'न साहसाय' । न साहसाय । ६ ख. 'द्राग्राव' । ७ ग. 'वे नन्दिमे' । ८ ख. स्मृतम् । ९ ख. 'वासिष्ठं' ।

ततः कालीपुराणाख्यं वांशिष्ठं मुनिपुङ्गवाः ।
 ततो वांशिष्ठं लेङ्गाख्यं प्रोक्तं माहेश्वरं परम् ॥
 ततः साम्बपुराणाख्यं ततः सौरं महादभुतम् ।
 पौराशरं ततः प्रोक्तं मारीचाख्यं ततः परम् ॥
 मार्गवाख्यं ततः प्रोक्तं सर्वधर्मार्थसाधकम् ।

एवमुपपुराणान्यनेकप्रकाराणि द्रष्टव्यानि ।

न्याय आन्वीक्षिकी पञ्चाध्यायी गौतमेन प्रणीता । प्रमाणप्रमेयसंशय-
 प्रयोजनहृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पावितण्डाहेत्वाभासच्छ-
 लजातिनिग्रहस्थानाख्यानां षोडशपदार्थानामुद्देशलक्षणपरीक्षामिस्तत्त्व-
 ज्ञानं तस्याः प्रयोजनम् । एवं दशाध्यायं वैशेषिकं शास्त्रं कणादेन प्रणी-
 तेम् । द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पण्णां पदार्थानामभावस-
 त्तमानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां व्युत्पादनं तस्य प्रयोजनम् । एतदपि न्यायपदे-
 नोक्तम् ।

एवं मीमांसाऽपि द्विविधा, कर्ममीमांसा शारीरकमीमांसा च । तत्र
 द्वादशाध्यायी कर्ममीमांसा “अथातो धर्मजिज्ञासा” इत्याद्यन्वार्हाये च
 (१६) दर्शनादित्यन्ता भगवता जैमिनिना प्रणीता । तत्र धर्मप्रमाणम् ।
 धर्मभेदाभेदौ । शेषशेषिभावः । क्रत्वर्थपुरुषार्थभेदेन प्रयुक्तिविशेषः ।
 श्रुत्यर्थपठनादिभिः क्रमभेदः । अधिकारविशेषः सामान्यातिदेशः । विशे-
 पातिदेशः । ऊहः । बाधः । तन्त्रम् । प्रसङ्गश्चेति क्रमेण द्वादशाध्यायाना-
 मर्थः । तथा संकर्षणकाण्डमध्यध्यायचतुष्टयात्मकं जैमिनिप्रणीतम् । तच्च
 देवताकाण्डसंज्ञया प्रसिद्धमव्युपासनारयकर्मप्रतिपादकत्वात्कर्ममीमांसा-
 न्तर्गतमेव । तथा चतुरध्यायी शारीरकमीमांसा ‘अथातो ब्रह्मजिज्ञासा’
 इत्यादिरनावृत्तिः शब्दादित्यन्ता जीवब्रह्मैकत्वसाक्षात्कारहेतुः श्रवणा-
 ख्यविचारप्रतिपादकाभ्यायानुपदर्शयन्ती भगवता बादरायणेन कृता ।
 तत्र सर्वेषामपि वेदान्तवाक्यानां साक्षात्परम्पराया वा प्रत्यगभि-
 ज्ञाऽद्वितीये ब्रह्मणि तात्पर्यमिति समन्वयः प्रथमाध्यायेन प्रदर्शितः ।
 तत्र च प्रथमे पादे स्पष्टब्रह्मलिङ्गयुक्तानि वाक्यानि विचारितानि ।
 द्वितीये त्वस्पष्टलिङ्गान्युपास्यब्रह्मविषयाणि । तृतीये पादेऽस्पष्ट ब्रह्मलि-

१ ख. वाशिष्ठं । ग. वासिष्ठं । वाशिष्ठं । २ ख. वाशिष्ठगीमाह्वय । ३ ग. पराशरं ।
 ४ ख. “क ततो अगवर्तं परम् । ए” । ५ ख. निरितम् । ६ ग. “हार्थं” । ७ ख. “दिना” ।
 ८ ख. “लिङ्गाय” । ९ ख. “ष्ट ब्रह्मलि” ।

ज्ञानि प्रायशो ज्ञेयब्रह्माविषयाणि । एवं पादत्रयेण वाक्यविचारः समापितः । चतुर्थपादे तु प्रधानविषयत्वेन संदिह्यमानान्यव्यक्ताजादिपदानि चिन्तितानि । एवं वेदान्तानामद्वये ब्रह्माणि सिद्धे समन्वये तत्र संभावितस्मृतितर्कादिप्रयुक्तैस्तर्कैर्विरोधमाशङ्क्य तत्परिहारः क्रियत इत्यविरोधो द्वितीयाध्यायेन दर्शितः । तत्राऽऽध्यापादे साङ्ख्ययोगकाणादादिस्मृतिभिः सांख्यादिप्रयुक्तैस्तर्कैश्च विरोधो वेदान्तसमन्वयस्य परिहृतः । द्वितीये पादे सांख्यादिप्रतानां दुष्टत्वं प्रतिपादितं स्वपक्षस्थापनपरपक्षनिवारणरूपपर्वद्वयात्मकत्वाद्विचारस्य । तृतीये पादे महाभूतसृष्ट्यादिश्रुतीनां परस्परविरोधः पूर्वभागेण परिहृतः । उत्तरभागेण तु जीवविषयाणाम् । चतुर्थपादे, इन्द्रियविषयश्रुतीनां विरोधः परिहृतः । तृतीयेऽध्याये साधननिरूपणम् । तत्र प्रथमे पादे जीवस्य परलोकगमनागमननिरूपणेण वैराग्यं निरूपितम् । द्वितीये पादे पूर्वभागेण त्वंपदार्थः शोधितः । उत्तरभागेण तत्पदार्थः । तृतीये पादे निर्गुणे ब्रह्माणि नानाशास्त्रापठितपुनरुक्तपदोपसंहारः कृतः । प्रसङ्गश्च सगुणनिर्गुणविद्यासु शास्त्रान्तरीयगुणोपसंहारानुपसंहारौ निरूपितौ । चतुर्थे पादे निर्गुणब्रह्माविद्याया बहिरङ्गसाधनान्याश्रमपञ्चादीन्यन्तरङ्गसाधनानि शमदमनिदिध्यासनादीनि च निरूपितानि । चतुर्थेऽध्याये सगुणनिर्गुणविद्ययोः फलविशेषनिर्णयः कृतः । तत्र प्रथमे पादे श्रवणाद्यावृत्त्या निर्गुणं ब्रह्म साक्षात्कृत्य जीवतः पापपुण्यालेपलक्षणा जीवन्मुक्तिरभिहिता । द्वितीये पादे त्रियमाणस्योक्तान्तिप्रकारश्चिन्तितः । तृतीये पादे सगुणब्रह्माविदो मृतस्योत्तरमार्गोऽभिहितः । चतुर्थे पादे पूर्वभागेण निर्गुणब्रह्माविदो विदेहकैवल्यप्राप्तिरुक्ता । उत्तरभागेण सगुणब्रह्माविदो ब्रह्मलोकस्थितिरुक्तेति । इदमेव सर्वशास्त्राणां मूर्धन्यम् । शास्त्रान्तरं सर्वमस्यैव शेषमूतमितीदमेव मुमुक्षुभिरादरणीयं श्रीशंकरमगवत्पादोदितप्रकारेणेति रहस्यम् ।

एवं धर्मशास्त्राणि मनुयाज्ञवल्क्यविष्णुयमाद्विरोवसिष्ठदक्षसंवर्तशा-
स्त्रातपपराशरगौतमशङ्खलिसितहारीतापस्तम्बोशनोद्व्यासकात्यायनबृह-

स्पतिदेवलनारदपैठीनसिप्रमृतिभिः कृतानि वर्णाश्रमधर्मविशेषाणां विमार्गेण प्रतिपादकानि । एवं व्यासकृतं महामार्तं वाल्मीकिकृतं रामायणं च धर्मशास्त्रं एवान्तर्भूतं स्वयमितिहासत्वेन प्रसिद्धम् । सारशादीनां धर्मशास्त्रान्तर्भाविऽपीह स्वशब्देनैव निर्देशात्पृथगेव संगतिर्वाच्या ।

अथ वेदचतुष्टयस्य क्रमेण चत्वार उपवेदाः । तत्राऽऽयुर्वेदस्याष्टौ स्थानानि भवन्ति सूत्रं शारीरमैन्द्रियं चिकित्सा निदानं विमानं विकल्पः सिद्धिश्चेति । ब्रह्मप्रजापत्यश्विधन्वन्तरीन्द्रमरुद्वाजात्रेयाग्निवेश्यादिभिरुपविष्टश्चरकेण संक्षिप्तः । तत्रैव सुश्रुतेन पञ्चस्थानात्मकं मस्थानान्तरं कृतम् । एवं वाग्मटादिनाऽपि बह्वुधेति न शास्त्रभेदः । कामशास्त्रमप्यायुर्वेदान्तर्गतमेव । तत्रैव सुश्रुतेन वाजीकरणारयकामशास्त्राभिधानात् । तत्र वात्स्यायनेन पञ्चाध्यायात्मकं कामशास्त्रं प्रणीतम् । तस्य च विषयवैराग्यमेव प्रयोजनम् । शास्त्रोद्दीपितमार्गेणापि विषयभोगे दुःखमात्रपर्यवसानात् । चिकित्साशास्त्रस्य रोगतत्साधनरोगनिवृत्तितत्साधनज्ञानं प्रयोजनम् ।

एवं धनुर्वेदः पादचतुष्टयात्मको विश्वामित्रप्रणीतः । तत्र प्रथमो दीक्षापादः । द्वितीयः संग्रहपादः । तृतीयः सिद्धिपादः । चतुर्थः प्रयोगपादः । तत्र प्रथमे पादे धनुर्लक्षणमधिकारिनिरूपणं च कृतम् । अत्र धनुःशब्दश्चापे कठोऽपि धनुर्विधायुधे प्रवर्तते । तच्चतुर्विधम्-मुक्तममुक्तं मुक्तामुक्तं यन्त्रमुक्तम् । मुक्तं चक्रादि । अमुक्तं खड्गादि । मुक्तामुक्तं शैल्यावान्तरमेदादि । यन्त्रमुक्तं शरादि । तत्र मुक्तमस्त्रमुच्यते । अमुक्तं शस्त्रमित्युच्यते । तदपि बाह्यवैष्णवपाशुपतप्राजापत्याग्नेयादिभेदाद्-नेकविधम् । एवं साधिविद्वतेषु समन्त्रकेषु चतुर्विधायुधेषु येषामधिकारः क्षत्रियकुमाराणां तदनुपायिनां च ते सर्वे चतुर्विधाः पदातिरथ गजतुरुगारूढाः । दीक्षामिपेकशकुनमङ्गलकरणादिकं च सर्वमपि प्रथमे पादे निरूपितम् । सर्वेषां शास्त्रविशेषाणामाचार्यस्य च लक्षणपूर्वकं संग्रहणप्रकारो दर्शितो द्वितीयपादे गुरुसंप्रदायसिद्धान्तैर्नां शास्त्रविशेषाणां पुनः पुनरभ्यासो मन्त्रदेवतासिद्धिकरणमपि निरूपितं

१ ख. 'समन्त्र' ए । २ ख. 'प्रशारी' । ३ ख. 'यप्रत्या' । ४ ख. 'हुविशेपीति' । ५ ख. 'ननि' । ६ ख. 'धनं ज्ञानप्र' । ७ ख. 'पि चतुर्वि' । ८ ख. 'मुक्तं च मु' । ९ ग. 'शतत्या' । १० ख. 'निरूपणम्' । ११ ख. 'ना शास्त्र' । १२ ग. 'ना पु'

तृतीयपादे । एवं देवतार्चनाभ्यासादिभिः सिद्धानामस्त्रविशेषाणां प्रयोगश्चतुर्थपादे निरूपितः । क्षत्रियाणां स्वधर्माचरणं शुद्धं दुष्टस्य दण्डश्चोरादिभ्यः प्रजापालनं च धनुर्वेदस्य प्रयोजनम् । एवं च ब्रह्मप्रजापत्यादिक्रमेण विश्वामित्रप्रणीतं धनुर्वेदशास्त्रम् ।

एवं गान्धर्ववेदशास्त्रं भगवता मरुतेन प्रणीतम् । गीतवाद्यनृत्यभेदेन बहुविधोऽर्थः । देवताराधननिर्विकल्पकसमाध्यादिसिद्धिश्च गान्धर्ववेदस्य प्रयोजनम् ।

एवमर्थशास्त्रं च बहुविधम् । नीतिशास्त्रमन्वशास्त्रं शिल्पशास्त्रं सूयकारशास्त्रं चतुःषष्टिकलाशास्त्रं चेति नानाश्रुतिभिः प्रणीतं तत्सर्वमस्य च सर्वस्य लौकिकवत्प्रयोजनभेदो द्रष्टव्यः ।

एवमष्टादश विद्यास्त्रयीशब्देनोक्ताः । अन्यथा न्यूनताप्रसङ्गात् । तथा सांख्यशास्त्रं भगवता कपिलेन प्रणीतम् । अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थ इत्यादि षडध्यायम् । तत्र प्रथमेऽध्याये विषया निरूपिताः । द्वितीयेऽध्याये प्रधानकार्याणि । तृतीयेऽध्याये विषयेभ्यो वैराग्यम् । चतुर्थेऽध्याये विरक्तानां पिङ्गलाकुरवादीनामाख्यायिकाः । पञ्चमेऽध्याये परपक्षनिर्णयः । षष्ठे सर्वार्थसंक्षेपः । प्रकृतिपुरुषविभेक्षणं सांख्यशास्त्रस्य प्रयोजनम् ।

तथा योगशास्त्रं भगवता पतञ्जलिना प्रणीतम् । अथ योगानुशासनमित्यादि पादचतुष्टयात्मकम् । तत्र प्रथमपादे चित्तवृत्तिनिरोधात्मकः समाधिरभ्यासवैराग्यरूपं च तत्साधनं निरूपितम् । द्वितीये पादे विक्षिप्तचित्तस्यापि समाधिसिद्ध्यर्थं यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टाङ्गानि निरूपितानि । तृतीये पादे योगिविभूतयः । चतुर्थे पादे कैवल्यमिति । तस्य च विजातीयप्रत्ययानिरोधद्वारेण निर्विध्यासनसिद्धिः प्रयोजनम् ।

तथा पशुपतिमतं पाशुपतं शास्त्रं पशुपतिना पशुपाशविमोक्षपाथ-
अथातः पाशुपतं योगविधिं व्याख्यास्याम इत्यादि पञ्चाध्यायं विरचितम् ।
तत्राध्यायपञ्चकेनापि कार्यरूपो जीवः पशुः कारणं पतिरीश्वरः ।
योगः पशुपती चित्तसमाधानम् । विधिर्मस्यना त्रिपवणस्नानादिर्निरु-

१ ग. 'भेदः' । २ ख. ग. 'दृष्ट्युचोरा' । ३ ग. 'क्षत्रजा' । ४ क. 'यमंश' । ५ ख. 'वगन्ध' । ६ ख. 'भू' । तत्र 'वी' । ७ ख. 'वीविद्या' । ८ ख. ग. 'ररादी' । ९ ख. 'तनिष्ट-
तिनिरो' । १० ख. 'योगविभूत' । ११ ख. 'सं भगवतापशुपति' । १२ ख. 'केन ह' । १३ ख.
'वः ह' । १४ ख. 'योग' ।

पितः दुःखान्तसंज्ञो मोक्षश्च प्रयोजनम् । एत एव कार्यकारणयोगवि-
धिदुःखान्ता इत्यास्यायन्ते ।

एवं वैष्णवं नारदादिभिः कृतं पञ्चरात्रम् । तत्र वासुदेवसंकर्षणप्रद्यु-
म्नानिरुद्धाश्चत्वारः पदार्था निरूपिताः । भगवान्वासुदेवः सर्वकारणं
परमेश्वरः । तस्मादुत्पद्यते संकर्षणाख्यो जीवः । तस्मान्मनः प्रद्युम्नस्त-
स्मादनिरुद्धोऽहंकारः । सर्वे चैते भगवतो वासुदेवस्यैवांशभूताः । तदं-
भिन्ना एवेति भगवतो वासुदेवस्य मनोवाक्कायवृत्तिभिराराधनं कृत्वा
कृतकृत्यो भवतीत्यादि च निरूपितम् ।

तदेवं दर्शितः प्रस्थानभेदः । सर्वेषां च संक्षेपेण त्रिविध एव प्रस्थान-
भेदः । तत्राऽऽरम्भवाद एकः । परिणामवादो द्वितीयः । विवर्तवादस्तु-
तीयः । पार्थिव्याप्यतेजसवायवीयाश्चतुर्विधाः परमाणवो द्रष्टृकादिक्र-
मेण ब्रह्माण्डपर्यन्तं जगदारमन्ते । असदेव कार्यं कारकव्यापारादु-
त्पद्यत इति प्रथमस्तार्किकाणां, मीमांसकानां च सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकं
प्रधानमेव महदहंकारादिकमेण जगदाकारेण परिणमते । पूर्वमपि
सूक्ष्मरूपेण सदेव कार्यं कारणव्यापारेणाभिव्यज्यत इति द्वितीयः पक्षः
सांख्ययोगपातञ्जलपाशुपतानाम् । ब्रह्मणः परिणामो जगदिति
वैष्णवानाम् । स्वप्रकाशपरमानन्दाद्वितीयं ब्रह्म स्वमायावशान्मिथ्यैव
जगदाकारेण कल्पत इति तृतीयः पक्षो ब्रह्मवादिनाम् । सर्वेषां
प्रस्थानकर्तृणां मुनीनां विवर्तवादपर्यवसानेनाद्वितीये परमेश्वर एव
प्रतिपाद्ये तात्पर्यम् । न हि ते मुनयो भ्रान्ताः सर्वज्ञत्वात्तेषाम् । किं तु
बहिर्विषयप्रवणानापाततः पुरुषार्थे प्रवेशो न संभवतीति नास्तिक्पधा-
रणाय तैः प्रकारभेदाः प्रदर्शिताः । तत्र तेषां तात्पर्यमबुद्ध्वा वेदविरुद्धेऽ-
प्यर्थे तात्पर्यमुत्प्रेक्ष्यमाणास्तन्मतमेवोपादेयत्वेन गृह्यन्तो जना नानापथ-
ज्ञो भवन्तीति सर्वमनवद्यम् ॥

इति श्रीमधुसूदनसरस्वतीधिरचितः प्रस्थान-
भेदः समाप्तः ॥

अथ सर्वदर्शनसंग्रहान्तर्गतश्रुतिस्मृतिविशे- पवाक्यायवर्णानुक्रमः ।

श्लोकाद्याः	पृष्ठाङ्काः	श्लोकाद्याः	पृष्ठाङ्काः
अ.		अप्रत्यक्षोपलम्भास्य १२	
अक्षतश्च लघुदात्री ८१		अभिमानोऽङ्कारस्तस्माद्विविधः ... १२०	
अभिचित्कपिला राजा १२२		अभ्रकस्तव धीज तु ८१	
अभिरुग्गो जल शीतम् ४		अर्घानुपाज्यं वटुशो १९	
अभिहोत्रं त्रयो वेदाः २		अर्थो ज्ञानान्वितो वै भा- १९	
अभिहोत्रे त्रयो वेदाः ५		अर्वेन घटयत्येनाम् १५	
अमूर्तं नामकरणम् ५४		अविद्यास्तमयो मोक्ष १४९	
अज्ञातं विषयो ब्रह्म १७३		अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा १३	
अज्ञानस्याप्यसहस्य ६२		अवेद्यवेदकाकारा... .. १४	
अतो जन्तुरनीशोऽयम् ६७		अवैक्यस्य सविमितिः १५४	
अतस्त्वमिति वां छेदः ५७		अन्याससाधनो य. सध्यसमवाप्ति ... ४	
अतिवृत्तात्सामीप्यादिन्द्रिय- ५९		अभस्त्वान हि शिक्ष तु... .. ५	
अत्र धूमो य एवार्थो १५६		असङ्कारणतः शुद्धादानप्रहणात्सर्वसमवाभा- ...	
अत्रोच्यते द्वयी सविद्य १६०		वात् १२२	
अथ तद्वचनेनैव २३		असत्ताग्रास्ति सवन्धः १२१	
अथशब्दस्त्वतः शब्दः ५९		असर्वज्ञप्रणीतात्तु २३	
अथातः शब्दपूर्वाणि ५८		अहधियाऽऽत्मन सिद्धे १४९	
अधुवेण निमित्तेन ११७		आ.	
अनन्तश्चैव सूक्ष्मश्च ७०		आकारास्त्व नियमावुपास्यो ६९	
अनन्तर च रजत- १५७		आकारसहिताबुद्धि १९	
अनवच्छिन्नसद्भावम् ६९		आगमदे. प्रमाणत्वे ९८	
अनात्मनि च देहादौ १३३		आगमेनानुमानेन ८५	
अनादानमदत्तस्या- २७		आत्मलाभानपर विद्यते... .. १७२	
अनादिद्वेषिणो दैत्याः ५३		आत्मा यदि भवेन्मेय. ६६	
अनादिनिघर्तं ब्रह्म ११३		आदानपेक्षाशुद्ध्या हि ८८	
अनादिमावरूपं यत् ३८		आदाविन्द्रियसन्निकर्षघटनादेकत्वमाम- ...	
अनादेरागमस्वार्थो २३		न्यधीः... .. ८८	
अनाधियफलत्वेन... .. १७३		आद्य ननुमृष्ट शिषो- ७५	
अनुकूलं तर्केण ९८		आद्या वाच्यविवक्षायां... .. ३४	
अन्यत्र वर्तमानस्य १०		आपद्यतामृतः सर्व- ३२	
अन्यथास्य बोधस्य १५७		आयतन विद्यानां मूल ८३	
अन्योन्यपक्षप्रतिपक्षभावात् ३५		आरुह्योर्भुवैर्भोगम् १३५	
अनेकान्तामक वस्तु ३७		आर्द्रत्वं च घनत्वं च ८१	
अपि प्रयत्नसपन्नम् १३७		आत्मनादीनि सपक्ष्य ३१	

श्लोकायाः	पृष्ठाङ्काः	श्लोकायाः	पृष्ठाङ्काः
आसप्तं प्राक्षयस्तस्य १३२		एव गुणाः समावा. स्युः ४७	
आद्यसो भवहेतुः स्यात् ३२		एवमुक्तो नारदेन ५९	
आद्यवः कर्मणा बन्धो ३६		एव ब्रह्मरुद्रः श्रौतपाश्चरात्र- ४७	
आदं नित्यपरोक्षं तु ५६		एव वाऽऽनन्दशक्तिस्तत् ७७	
इ-		एव प्रमाता मायान्वः ७८	
इति गुह्यतमं शास्त्रम् ५५		ओ.	
इत्यं तथा घटपटा- ७७		ओङ्कारश्चापसंज्ञश्च १३७	
इति धनशरीरभोगान्मत्वा ८०		क.	
इति पाणिनिमुखाणाम् १११		कर्मचिदासाद्य महेश्वरः स्यात् ७४	
इदं ज्ञानमुपाधिष्य ५४		कृष्णमुन्मलप्रायेः ३२	
इदमाकार इत्युक्त- १६५		करणेन नागितं कृत्वा ७५	
इदमाद्यं पदस्यानम् ११९		कर्तारं कर्तादि स्वात्मन्यादिभिर्दे- ७६	
इदं रजतमित्यत्र १५६		कर्ता न तावदिह कोऽपि ध्येष्टया वा ३५	
इदं वस्तुबलापातम् १२		कर्ताऽदितं मित्रो जगतः स वैकः ३५	
इह भोग्यभोगसाधन- ६७		कर्मण्यधिकारस्ते १३७	
ई-		कर्मयोगेण देवेशि ८१	
ईश्वरविदाविदविद्येति ३८		कल्पनापोष्यप्रान्तम् १८	
उ.		कथाधेरस्तु तयोर्विद्वान् ५९	
उत्तमः पुरुषस्त्वन्वयः ४५		कामतोऽश्रमतो वाऽपि १३७	
उत्पत्तिरिपत्ति एवाराः ५९		कार्यकारणभावद्वौ ५	
उत्प्रेक्षितं हि यो मोहात् १०५		कालत्रये सातृकाले १६६	
उत्पन्नं बहिरभस्तोयम् १४०		वाद्यादित्येकलिङ्गम् ८४	
उपक्रमोपसंहारी ६०		किं तु मोहवशादस्मि ७६	
उपक्रमोपसंहारी १५०		कुसुमे बीजपूरादे- २०	
उपदेशोऽपि बुद्धस्य १३		कृतप्रणाराकृतकर्ममोक्ष- ११	
उपनीय तु यः शिष्यम् १०२		कृतिः कथञ्चल्लभ्यम् २०	
उपाधिसंनिधिप्राप्त- १५५		वेदादादीनि लिङ्गानि ८६	
ऊ.		को ह्यन्यः पुण्डरीकाक्षः १०४	
श्रवणजुःसामासको च ५९		क्रमेणोभयवाञ्छया ३४	
ए.		क्षणिका सर्वसत्काराः १९	
एकवारं प्रमाणेन ७५		क्षीणाष्टकर्मणो मुक्तिः ३६	
एकाक्षराकृतो जाते- १३४		ग.	
एकैकज्ञानस्तोत्रादेः १४०		गत्वा गत्वा निवर्तन्ते ३३	
एकोऽसौ रसराजः ८३		गम्भीरोत्तानभेदेन १९	
एको ह्यनेकशक्तिर्दृक् ७३		गर्भद्रुतिबाह्यद्रुति- ८२	
एतेऽन्ये बहवः सिद्धाः ८१		गालितान्स्वपनिकल्पः ८२	
एते यमाः सतिचमा- १३९		गुरुभक्तिः प्रसादश्च ६२	
		गुह्यज्ञो गुह्यदेश- ९१	

श्लोकायाः	पृष्ठाङ्काः	श्लोकायाः	पृष्ठाङ्काः
धुने द्रव्यव्यपेक्षे च १५९		तद्द्वारमपवर्णस्य ११९	
पोविन्दममवत्पाश- ८१		तद्रूपं पञ्चभिर्मन्त्रै- ६८	
महणम्यरणे चेद- १५८		तद्विधानविबधायाम् १४	
श्राद्ध वस्तुप्रमाण हि १८		तद्वर्णविभवव्युह- ४७	
घ.		तदर्थं लीळया स्वीया ४५	
पटोऽस्तीति न वस्तव्यम् २५		तदेव वासुदेनाख्यम् ४५	
प तथान्त हि राजानो ५३		तन्मात्रविधया वाऽपि १९०	
च.		तत्सविद्या वितताम् १६९	
वस्तुपुस्तविषय परतन्त्र बोधमनः ३		तर्पण दीपन गुप्ति- १३६	
विदविद्वद्द परे तत्त्वे २७		तस्माद्गुणैर्यो दोषाणाम् १०८	
चिन्ता प्रकृतसिद्ध्यर्थाम् १०२		तस्माच्छक्तिविभागेन ११८	
वेतनालक्षणी जीव- ३६		तस्मात्सद्बोधकत्वेन १०९	
वैतन्य इङ्गिकियारुम् ६९		तस्मिन्नाभाव मन- ८४	
ज.		तस्मिन्प्रसङ्गे किमिहास्त्यलभ्यम् ५६	
जनन जीवनं वैद्य १३६		तस्मिन्स्तरीदमस्तीति ७७	
जिहो देवो गुरु- सम्बद्ध- ३६		तस्य हि साधनविधौ ८१	
जीवाजीवौ पुण्यपापे ३६		तत्त्विक महानः सङ्घ- १६६	
जीव देवादिशब्दो ब्रह्मति १४७		ता प्रतिपदिकर्ष- च ११४	
ज्ञानहेयमिदं विद्धि ८३		तारम्यायारमावोगे १३४	
ज्ञानमात्रे यथाशास्त्रम् ६६		तारव्योमाभिपद्युक्त- १३६	
ज्ञानादिषो न नानिषो २८		तासामह वरा शक्तिः ७३	
ज्ञानेन्द्रियाणि धर्मेव १९		तृतीये कोपसतापी १४१	
ज्ञानं तपोऽथ निश्चय- ६१		तैन मायसहस्र तत्- ४१	
त.		तेनान्यस्यान्यथानास- १५६	
ततश्च जीवलोपाधौ ५		तेषां सततनुपगतानां ४८	
ततो भित्ते भुवुध्वा च १५८		तेषामुपयन्त्रार्थकत्वेन १३५	
ततः स्वाभाविका, पुष्पा- ४७		तैस्तैरप्युपयान्तेतैरुपनत- ७९	
तत्र ज्ञान दहतः सिद्धम् ७६		त्याज्य सुख विषयधर्मजन्मपुत्रा- ३	
तत्रायो मलमात्रेण ७१		त्रयो वेदस्य कर्तारो ५	
तत्राष्टौ मण्डलिनः श्लोका- ७२		त्रिगुणो द्विगुणो पाप- १४०	
तत्राभ्या भूजलाभ्या स्वात् १४१		त्रिपदार्थं चतुष्पादम् ६६	
तत्स्वादात्मविज्ञानम् १५		त्य पुरा सागरोत्पथो १५३	
तथा कृतन्यवस्थेयम् १४		द-	
तथाऽद्वैतधुतेस्तावत् १७१		दक्षिणे तु करे विधौ ५३	
तथाऽपि भिन्नेनामाले १५८		दर्शनात्स्पर्शनात्तस्य ८४	
तदेकत्वेन विना नास्ति ७७		दहन्ते ध्यायमानानाम् १४३	
तद्रूपव्यपेक्षाया- १४२		दाता भोगपरः समप्रविष्टो १७३	
		दिन्योदरिकायानाम् २७	

श्लोकाः	पृष्ठाङ्काः	श्लोकाः	पृष्ठाङ्काः
दुःखमायतनं चैव	१६	निष्ठपादानसमार-	७८
दुःखं सत्सारेण स्वग्धाः	१६	निष्ठालक्षणाः कश्चित्	१३८
दृष्टवैयमुक्षोःपतेः	१५४	नीचानां वसती तदीयवत्तरीः	१७३
दृष्टमनुपानमातृवचनं च	१२१	नैलमेव विश्लेषा	१५६
देवाः केचिन्मोक्षपादाः	८१	न्यस्यान्तर्भूतविध्वादि	१४१
देवो मनुष्यो यक्षो वा	४२	न्यायानामेकनिष्ठानां	१५
देशना लोडनाथानाम्	१९		
देशतमसुयो यद्वत्	१५१	प.	
दोषेण कर्मणा वाऽपि	१५५	पञ्चकास्तवशब्देना	६१
द्रव्यं वासः कियत् सृतिः	६२	पञ्चविधं वस्तुत्वं कृष्टि	६९
द्रव्यं चानावशापरप्रकृतिरिह	४४	पञ्चैत्र्याणि दम्भापादा	१९
द्रव्यबुद्धिर्द्रव्यबुद्ध्या	८८	पक्षिषिषे तथाविद्या	७१
द्रव्याद्रव्यप्रभेदाधितुमुपविधम्	४४	परमानन्दैकरत्नं रत्नं	८४
द्राविमो पुष्पी लोके	५५	परत्परविरोधे हि	७
द्विचत्वारिंशता मिश्रा	३२	परिच्छेदान्तराद्योऽवयव	१४
द्विःवाह्यगुणधीकाले	८८	परिपक्वमलमेतान्	७१
द्वित्रिंशं च पाकश्रोतसी	८८	परिमादकानुसृजनाम्	१२
द्वित्रिंशं कैथित्यद्विंश	११३	पर्यावाणं प्रयोगे हि	११६
		पञ्चवक्षिषिभाः श्रोक्ताः	७०
ध.		पशुधर्मिहतः स्वधर्म	५
धर्मस्य तत्पदम्	५८	पादाद्गुह्यो निर्वर्गीयः	१३६
न.		पारसो यदितो यस्मात्	८०
न वाऽऽगमविधिं कश्चित्	२३	पाशान्ते शिवता ध्रुवेः	६९
न वाग्यार्थप्रधानैस्तेः	२३	पीतशेखराधोये हि	१५९
न द्वयोस्ति तादात्म्य	१७३	पुण्यस्य संसरे पाप	३६
मन्त्रं रजताभास-	१५५	पुण्योत्पत्तिविधिः तन्मयो	१५४
न प्रकाश्य प्रमाणेन	१५३	पुरुषः सपरः पार्थ	४८
न सारप्रमादयोगेन	२६	पुरुषस्य स्वर्गवर्षे कैवल्यार्थ	१३४
न माति न च तत्राऽऽसत्	१०	पुण्योदितोपासित	४७
न सतः कारणपदा	११	पुण्यं जगत्सितस्याणो	७१
न स्वर्गैकता तस्य	५६	पुण्यं जगत्सितस्याणो	१४१
न स्वर्गो नापवर्गो वा	४	पुण्यं जगत्सितस्याणो	१४०
नारकनिष्ठसुखं यान्ति	११३	प्रकृतेः प्रकृत्युत्पत्तिः	५४
नादिराहितर्षाजानाम्	११६	प्रकृतेर्महास्ततोऽद्वैतारस्तस्यावयव	१४०
नानावर्णो जनेत्युक्तो	८१	प्रपञ्चान्तरिनः कुर्यात्	१२६
नान्योऽनुभाव्यो बुद्ध्याऽस्ति	१३	प्रत्यक्षमनुमानं च	१६
नामधेयत्वयोगे तु	१३३	प्रत्यभिज्ञा यदा दान्ते	१०६
नामतो विपत्रे मासो	१२२	प्रत्येकं पञ्चतन्त्राणि	१४०
निपाताद्योपसर्गार्थ	१२९	प्रत्येकं सप्ततन्त्राणाम्	१६६

श्लोकाः	पृष्ठाङ्काः	श्लोकाः	पृष्ठाङ्काः
प्रथमस्तु इन्द्रमन्त्रात् ...	६०	मावो यथा तमा भावः ...	१०८
प्रथम परतः प्राहुः ...	१०७	भित्तानि कथं प्र ह्यम् ...	१५
प्रदीपः सर्वविद्यानाम् ...	९८	मुक्ते न केवल न ह्यो ...	२६
प्रपथो यदि वर्तेत ...	५४	भेदाविमो च सादृश्यात् ...	१३८
प्रमाणत्वाप्रमाणत्वे ...	१०६	भूयुगमध्यगत यत् ...	८४
प्रमाणदोषसंस्कार- ...	१५५	म.	
प्रमाणान्तरसामान्य- ...	७	मन्त्रवर्णान्धमालिख्य ...	१३६
प्रमादादसन्निन्दायाः ...	८४	यक्षाणां दश कथ्यन्ते ...	१३६
प्रयोजनमनुविरच्य ...	९८	मलमायाकर्मयुतः सकलः ...	७०
प्रयोजनं तु यजातेः ...	१०६	मलप्रचसन्वाच्छाकम् ...	६८
प्रलयाकालेषु येषां ...	७१	सहामायेत्यविद्येति ...	५४
प्रवाहकालसमयेयम् ...	१४०	ममुपेत्य पुनर्जन्म ...	४६
प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा ...	१५४	न या विक्षिपदत्तानम् ...	१६६
प्रयत्नात्वा हृदिर्भक्त्या ...	४७	मायेत्युक्ता प्रकृष्टत्वात् ...	५४
प्रसुप्तास्त्वनृत्तीनानाम् ...	१३३	मितिः सम्पक्परिच्छितिः ...	९२
प्राणायामेन पवनम् ...	१४२	मिथ्याज्ञानमधर्मश्च ...	६१
प्राप्यते येन तस्मिन् ...	८४	मिथ्याभावोऽपि तत्तुल्य- ...	१५९
प्रावृत्ती शौचल कर्म ...	७३	मुक्तात्मानोऽपि शिवा. ...	७०
प्रिय पथ्य वचस्तथ्यम् ...	२७	मुक्तास्तु शोपिणि ब्रह्म ...	४७
व.		मुह्यार्थबाधे तथोपे ...	११७
यद्वाञ्छोपानपरान्विनिर्मुह्ये ...	७२	मूर्छितो हति व्याधीन् ...	८१
यलमोगोपयोगानाम् ...	३५	मूलप्रकृतिरविकृतिः ...	११९
यत्किंवातहृदये भाषि ...	६०	मृतानामपि जन्तूनाम् ...	५
युद्धेन्द्रियाणि क्षुब्धश्रोत्रप्राण- ...	१२०	मृत्योः स मृत्युमाप्नोति ...	३८
युद्धा विविच्यमानानाम् ...	१२	मेयं साधारण मुक्तः ...	७८
यौद्धानां सुगतो देवो ...	१९	य.	
यद्वाच्यमहिंसा च ...	१३८	य आत्मनीति वेदान्त- ...	४५
यद्वाहत्या प्रसूयेत ...	१७२	यच्चानुकूलमेतस्य ...	५९
योधकप्रत्ययस्यापि ...	१५९	यत्नेनानुमितोऽप्यर्थ- ...	१७०
योधिकैव धातिर्नित्यं ...	१२८	यन् ब्रह्म च दर्शय च ...	११८
यत्नः षोडशवर्षो विषयवसः ...	८२	यत्राप्यतिशयो दृष्टः ...	१०५
य.		यत्रास्ती वर्तेते भाव- ...	१०
यत्तिलक्ष्मीसमृद्धानाम् ...	७५	यत्सत्तत्सायेक यथाजलधरः ...	१०
यस्मिन्नादिषु कार्यस्य ...	१५७	यथाऽनादिर्मलस्तद्व- ...	७३
यस्मिन्ना त्रिदशं सायी ...	६४	यथा लोहे तथा देहे ...	८२
भारताध्ययन सर्वम् ...	१०४	यथावस्थिततत्त्वानाम् ...	२६
भावनाभिर्भावितानि ...	२७	यथा स्वप्नप्रपञ्चेऽयम् ...	११५
भावान्तरमभावो हि ...	३९	यदन्तर्ह्येतत्त्वं तत् ...	१४

श्लोकाः	पृष्ठाङ्काः	श्लोकाः	पृष्ठाङ्काः
श्रुतिस्मृतिसहाय यत् ५९		साक्षात्कारिणि नित्ययोगिनि परद्वारानपेक्ष-	
श्रुत्योरङ्गुष्ठौ मध्या १४१		स्थितौ ९२	
प.		सात्त्विक एकादशक प्रवर्तते १२०	
पद्मेन पुण्यबोगात् १३		साधकस्य तु रक्षार्थम् ६८	
यद्वाशत्रुणवर्णानाम् १४०		साधनासाधनावास्या १७१	
यद्दशतानि गणेशाय १३९		सामान्यलक्षणं त्यक्त्वा १३४	
यद्दर्शनेऽपि मुक्तिस्तु ८०		सत्त्वोपाशङ्क्या तु यत्रोक्ती	१३८
स.		सार्धं षोडशय नाडी १४०	
स एव करणादिभ्यः ४७		सुदर्शनमहा ज्वाल ५३	
स एव चोभयात्मा यो १६२		सूत्रं वृत्तिविवृतिर्लक्ष्मी ७४	
स एवार्थभूतात्वेन ७७		सेतु दृष्ट्वा विमुच्येत १७७	
सच्चिदित्यानेजानित्य-	८३	सोऽयं परमो न्यायो विप्रतिपन्नः ९४	
सजातीयाः क्रमोत्तमाः २१		स्त्रीपुनपुसकत्वेन १३६	
सत्यपितामहासेन १५९		स्नानाद्द्विजादवष्टम्भात् १३३	
सत्यमिष्यात्मनोरिष्यात् १६५		स्फटिक विमल इव्यम् ११६	
सत्यं वस्तु तदाकारैः ११७		स्मृत्वातो रजताभात- १५८	
सत्त्व सत्यं बुद्धिभावेन वृत्तम् १२५		स्वात्पुरुषैकमन्तं वारण ७१	
सदागमैकविज्ञेयम् ६०		स्वाद्वादस्य प्रमाणे द्वे ३६	
रावा शिवात्मना वेति ७७		स्याद्वादः सर्ववैकान्त- ३४	
समाधिः समतावस्था १२९		स्वतन्त्रमस्वतन्त्रं च ५०	
सरजोहरणामैक- ३६		स्वतन्त्रस्याप्रयोज्यत्वम् ६७	
सर्वशसदृश किञ्चित् २३		स्वतन्त्रोऽपि पादेन १३६	
सर्वज्ञः सर्वकर्तृत्वात् ६८		स्वतः प्रामाण्यवादिन १०५	
सर्वश्रेष्ठतया वारणम् २३		स्वमक्तं वासुदेवोऽपि ४६	
सर्वश्रेष्ठ अितरागादि २३		स्वरसवाही विदुषोऽपि १३४	
सर्वज्ञो दृश्यते तावत् २३		स्वरूपपरस्परान्याम् ३८	
सर्वथाऽवयवयोगानाम् २६		स्वर्गस्थिता यदा तस्मिन् ५	
सर्वाभावेपु मूर्छायाः २७		स्वसिद्धये पराक्षेपः १३८	
सर्वपाणिह भूतानाम् ७६		स्वाध्यायशौचस्तोप- १३९	
राहस्येकं गुह्यं १४०		स्वेदनमर्दनमूर्जन्स्याप्त- ८२	
सहोपलम्भनियमात् १३		ह.	
सकर्षणो वासुदेवः ४५		हास्यलोभमयक्रोध- २७	
संचिन्त्य मनसा मन्त्रम् १३६		हिरण्यगर्भो योगस्य १२७	
संयन्धिभेदात्सत्तैव ११७		हिसारस्वरती राग- ३६	
सयोगे योग इत्युक्तौ १२९		हेय हि वर्तारयादि २७	
ससारबीजभूतानो ३३			
ससारस्य परं पारं दत्ते ८०		सूत्राणि	
संस्कारा दश मन्त्राणाम् १३४		अ.	
		अथ योगानुशासनम् १२४	

सूत्रानि	पृष्ठाङ्कः	सूत्राणि	पृष्ठाङ्कः
अथातः पशुपतेः पशुपतयोगविधिम् ...	६१	य.	
अथातो धर्मनिष्ठाया ...	१९	यमर्धमधिकृत्य प्रवर्तते ...	७५
अथातो धर्म व्याख्यास्यामः ...	८५	योगः सप्ताभिः ...	१२९
अथातो ब्रह्मनिष्ठाया ...	४६	म.	
अथातो ब्रह्मनिष्ठाया ...	१८	विराजप्रत्ययान्यासपूर्वम् ...	१४३
अनुष्ठाननिर्मात्यलित्प्रकारैः ...	६४	व्याधिस्थानसंलग्नप्रमादात्मस्य ...	१३१
अधियास्मितारागद्वेषाभिविषया ...	१३२	शु.	
अष्टवर्षे ब्राह्मणमुपनीयते ...	१०३	शास्त्रपूर्वके प्रयोगेऽभ्युदयः ...	११२
अहिंसासत्यास्तेयनक्रमार्थैः ...	१३८	शास्त्रबोधित्वात् ...	४६
इ.		शास्त्रबोधित्वात् ...	५९
इदं कार्यं ये अन्येहेतवः प्रावृण्वन्ति ...	१७	शीवर्ततोपतपःस्वाध्यायेश्वर- ...	१३८
ज.		श्रुतिस्मिन्नुपनयनकरणस्थानसमाह्वयानाम् ...	१२८
कर्तव्यं तत्र प्रज्ञा ...	१४२	स.	
च.		सत्त्वगुरुपान्ययाह्वयतिमात्रप्रतिष्ठस्य ...	१४३
विद्विषदीश्वरभेदेन ...	४८	इ.	
वित्तन्यमात्माविशुद्धं ...	५४	हमितभित्तुत्तुदुस्कार- ...	६४
ज.			
जन्माद्यस्य यत् ...	४९	आचार्याः	
जन्माद्यस्य यत् ...	५९	अ.	
त.		अहंपाद ...	७५
तत्तु समन्वयात् ...	४९	अथोरासत्ताचार्याः ...	७१
तत्तु समन्वयात् ...	६०	अनन्तवीर्ये ...	३४
तान् प्रत्ययकृतानता ध्यायन् ...	१४३	अभिनवगुप्तायाः ...	७७
तप स्वाध्यायेष्वरप्रतिधावन्ति ...	१३५	अभियुक्ता ...	१४३
तैव श्रोणम् ...	१०४	अर्हन् ...	२६
द.		आ.	
दुःखजन्मप्रवृत्तिदौषमिच्छाज्ञानाकम् ...	९५	आचार्यः ...	३५
दृष्टान्प्रवृत्तिरूपिणोवृत्त्यास्य ...	१३५	आचार्यः ...	१६३
देशवन्धिदत्तस्य पारण्य ...	१४२	आचार्यः ...	६५
न.		आचार्यः ...	८१
नैकस्मिन्नसंभवात् ...	३८	आचार्यः ...	८८
प.		आचार्यः ...	१०६
पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः ...	१४३	आचार्यः ...	१२५
प्रमाणप्रमेय- ...	१३	आचार्यः ...	१४५
म.		आचार्यः ...	१२७
मन्त्रापूर्वेदप्रमाणवच ...	९२	आचार्यः ...	१४४

आचार्याः	पृष्ठाङ्काः	आचार्याः	पृष्ठाङ्काः
भानन्दतीर्थः	५०	ध.	
आभाषकः	२	धर्मकीर्तिः	१२
ईश्वरकृष्णः	१२०	न.	
स.		नकुलीशः	६४
सत्पलाचार्याः	७५	नरेन्द्रगिरिश्चरणाः	१६९
सदयचरसूनुः	७६	नीलकण्ठभारतीचरणाः	११७
सद्यनः	९८	न्यायनिर्वाणवेधाः	५८
सद्यनः	१०६	प.	
सद्यनः	१०८	पक्षिलस्वामी	९४
सद्यमाचार्यः	९९	पतञ्जलिः	११४
उमास्वातिवाचकाचार्यः	३१	पतञ्जलिः	१२५
क.		पतञ्जलिः	१३५
कल्पतरुकाराः	१६९	पतञ्जलिः	१३८
कात्यायनः	११२	पद्मनन्दः	२७
कैयटः	११४	पद्मशिखाचार्याः	१३०
कैयटाः	१३८	परीक्षकाः	७४
ग.		पौराणिकाः	१४२
गुहमतानुसारिणः	१५८	प्रतापचन्द्रः	२२
गोविन्दभगवत्पादाचार्याः	८०	प्रभाकरः	१५६
च.		प्रशस्तपादः	१०
चन्द्रसूरीः	२२	व.	
चार्वाकः	१	वृहस्पतिः	४
चित्सुखाचार्यः	१५४	वृहस्पतयः	६७
चित्सुखाचार्यः	१६६	भ.	
ज.		भट्टाचार्याः	९८
जिनदत्तसूरीः	३५	भट्टाचार्याः	११५
जैमिनिः	९९	भट्टाचार्याः	१३३
जैमिनिः	१३५	भट्टाचार्याः	१५४
ज्ञानश्रीः	१०	भामतीकाराः	१५१
त.		भाष्यकारः	१५१
तथागताः	७	भोजराजः	६९
तत्त्वतत्त्वज्ञाः	६६	म.	
तौतातिकाः	२३	मध्यमन्दिरः	५२
तौताविताः	११५	मनुः	१०२
त्रैविद्यवृद्धाः	१७३	महोपाध्यायपर्यमानः	११०

भाषाया	पृष्ठाङ्क	भाषाया	पृष्ठाङ्क
य		स्वप्नार	६४
याज्ञवल्क्य	१२९	सूत्रवङ्ग	६२
याज्ञवल्क्य	१३५	सामगुप्त	७०
याज्ञिका	१११	सामान-दनायपादा	७
यामुन	४९	सामान-दनायपादा	७०
योगदेव	२७	सौमता	१११
र		ह	
रामानुज	३८	हरदत्ताच य	६१
रामानुज	४३	हार	११०
घ		हरि	११७
वसुगुप्ताचार्या	७८	हमव-द्रागया	३१
वाक्यकार	४८	हलाराच	११३
वागीश्वर	१०६		
वाचदाचार्य	२८	ध्रुतयः	
वाचकाचार्य	२०	अ	
वाचस्पति	१२७	अज्ञमेका लक्षित-गुरुपणा	१२३
वाचस्पतिमिश्र	१२२	अतस्तनूनं तदामो	७३
वाचस्पतिमिश्र	१२०	अनाय पुरय स्वयंजगतिभवति	४०
व्यास-दास्य	२९	अथ या वेन्द निघाणाति	४०
वृत्तिकार	४६	अध्या मयागा धर्मन च मचा	१०६
वृत्तिकार	१२४	अनवेद्य निज्ञानाति	४७
वङ्कटनाथ	४४	अनूतन ह प्रयुक्ता	४०
व्याकरणभाष्यकार	११	अथ सम प्रणिगति	४६
व्यास	३८	अधा मणिमवि-दत्	१२३
व्यास	१२९	आ	
प्र		आमनस्तु कामाय सर्वे प्रिय भवति	६७
द्रावररामिन	१६२	आमा वा अर द्रष्टव्य	४७
शकरकिशोर	९८	आमा वा अरे द्रष्टव्य	४८
शारिकानाथ	१५६	आमेयवापसात	४७
शारिकभाष्यकार	४९	आराप्रमान पुरय	४१
श्रीम-मृगद्रा	६८		
श्रीम-मृगद्रा	६९	इ	
स		इह नानव पश्यति	३८
सबल	९३	क्र	
सबतीर्थकार	११	कच स्वामिनि जशिरे	१०४
साह्याचार्या	१२१	ए	
सद्गुरुव	६७	एकमेवाद्वितीयम्	८
सिद्धसेतवाक्यकार	२१	एय हि द्रष्टा स्वप्ना आता	४०

श्रुतय	पृष्ठाङ्का	श्रुतय	पृष्ठाङ्का
क.		मृताना चाऽऽथ्यो विष्णु	७७
काम सक्त्वो विचिक्ष्वा	१३०	य.	
च.		य आत्मनि तिष्ठन्	४
च वात्त शब्दा त्रयो अस्थ पादा	११३	य आत्मनि तिष्ठन्नामनाऽतर	४२
चौरापहार्यो च यथा	७७	यतो वा इमा न भूतानि	४९
ज.		यदग्ने रोदिति रूपम्	१४
जीवस्य परमैश्वर्य च	५६	यथा पक्षी च सूत्र च	७७
नावेश्वरभिदा नैव	७५	यस्य प्रसादात्परमाण्वस्वरूपात्तस्मात्	५६
यथानिष्ठोमेन स्वगन्धमो यन्न	१०९	योऽय निश्चानन्दय प्राणेषु	४०
त.		र.	
तत्त्वमसि	५६	रसो वे स । रस लेबाय	८४
तथाऽपि सूक्ष्मरूपरात्	५७	व.	
तद्वैतत बहू स्या प्रजायेय	४१	विराजन्वन एतेभ्यः भतेभ्य	२
तद्विष्णो परम पदम्	५३	विष्णु सर्वगणे गूणम्	७७
तमेव भातमनुमाति	७७	स.	
तरति शोकमामवित्	३८	त आत्मा तत्त्वमसि	७०
तस्मान्निय तदध य धत्तेत मतिमानर	५६	सय अ मा सखो जाव सय निदा	७४
द		सत्यनगनु त्वमे मदति	५४
द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया	४४	सत्यासा अस्व माहमा गूणे	७४
द्वैत न विद्यत इति	७७	सदेव साम्येदमप्र आसात्	१५०
न		सदेव साम्येदमप्र अ सीत्	४०
न च नाश प्रयात्यप	५७	त यथा सैधवधनाऽनतगऽवाय	४
न जायने न्रियते वा	४४	साऽपहतपाप्मा विजय	७७
न हि । वज्ञातः । विपारलापी विद्यत	४०	स्वात यथाऽविवा न	
नायमाना प्रवचनेन लब्ध	४८		
नावेदधि मनुते त वृहताम्	५९	भाष्याणि	
निष्कल निष्किय शात	१६९	अ.	
प.		अथ गैरित्यत्र क शब्द	११४
परीक्ष्य लोकान् नर्मचितान्	४६	अथ शब्दानुशासनम्	११०
व		आ.	
भागाप्रशतभागस्य	४४	आदिताभिरपशब्द प्रयुज्य प्रायश्चित्तीया	११४
ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति	७७	इ.	
ब्रह्मा शिवः पुरावाच		इति करणा विनयार्थ सर्वनाभिसव्यते	१०४
म.		ए.	
मिथय हृदयप्रधि		एक एव हरो न द्वितीयाय तस्ये	९८
म			
मिथय जडवेदा य			

भाष्याणि	पृष्ठाङ्काः	ग्रन्थनामानि	पृष्ठाङ्काः
च.		य.	
चक्रं विमर्ति पुरयोऽभितस्य ५३		याज्ञवल्क्यस्मृतिः १२४	
चत्वारि शृङ्गाणि चत्वारि पदभाजानि ... ११३			
द.		ग्रन्थनामानि	
देवाद्यो येन विष्टेन बाहुना ५३		अ.	
न.		अग्रयामश्रवणः १३९	
निर्दिश्यमानप्रतिनिर्दिश्यमानयोः ... १२८		अमृतकला १६०	
निष्कारणो धर्मः पश्यो वेदोऽभ्येतव्यः ... १११		आ.	
प.		आयमाधिकारः ४८	
पञ्चादिभिश्चापिशेषात् १५१		आप्तनिश्चयालङ्कारः २९	
पुर्यष्टकं नाम प्रतिपुर्यष्ट ४१		क.	
य.		कान्यप्रकाशः १३४	
यद्योमयोः समो दोषः १६३		कुसुमाञ्जलि ९२	
र.		क्रियाधिकारः ४७	
रक्षोहागमलः रक्षदहाः प्रयोजनम् ... ११२		ग.	
पुराणानि		गणकारिका ६१	
अ.		गीता १३४	
अग्निपुराणम् ५३		च.	
क.		चतुर्थविमर्शः ४९	
भूर्गपुराणम् ५१		ज.	
ग.		जातिधर्मेशः ११६	
भारतम् ५८		स.	
ब.		तारवदीमुदी १२०	
विष्णुपुराणम् ५६		तारवप्रकाशः ४०	
विष्णुपुराणम् १३८		तत्त्वमुपाश्रितः ४२	
विष्णुपुराणम् १४१		तत्त्वविनेष्ट ५०	
स		तत्त्वसंग्रहः ४१	
स्कन्दपुराणम् ५९		तत्त्वार्थसंग्रहाधिकारः ४८	
स्कन्दम् ५९		तात्त्विकरक्षा ५८	
स्मृतयः		द.	
आ.		द्वयसमुद्देशः १३८	
भाष्यस्त्वामृतः १४९		न.	
		न्यायवीथी १५६	
		प.	
		पश्चिमाप्रकरणम् १५९	

ग्रन्थनामानि	पृष्ठाङ्काः	ग्रन्थनामानि	पृष्ठाङ्काः
पाश्चात्तरहस्यम्	४७	विवेकविग्रहः	१९
प्रकीर्णकः	११३	विष्णुतत्त्वनिर्णयः	५३
प्रबोधसिद्धिः	५८	वीतरामस्तुतिः	२५
ब.		वेदार्थसंग्रहः	४३
बहुदैवत्वः	७०	न्यासभाष्यव्याख्या	१३२
बृहत्संहिता	६०	श.	
बोधविशयविवरणम्	१८	शाक्यन्यसंहितापरिशिष्टम्	५३
ब्रह्मकाण्डम्	११३	शारदातिलकः	११६
भ.		शिवदृष्टिः	७५
भगवद्गीता	५५	शिवमूर्त्तानि	७७
भगवद्गीता	१२२	श्रीपञ्चरात्रम्	४६
भाष्यम्	१६३	श्रीम कालोत्तरः	७१
म.		श्रीमत्किरणः	७३
ब्रह्माभारततात्पर्यनिर्णयः	५३	श्रीमत्त्वौत्तरः	६८
महाबाराहः	५६	श्रीमत्करणः	६९
मीमांसाश्लोकातिशयम्	११५	श्रीमत्तौरभेयः	७३
र.		श्रीमन्मुनिन्द्रः	७२
रसहृदयः	८७	श्वेताश्वतरोपनिषत्	१२२
रसहृदयः	८२	स.	
रक्षणैवः	८०	समानतन्त्रः	६१
रक्षणैवः	८२	संयन्धसमुद्देशः	११७
रघुश्वरसिद्धान्तः	८१	संयन्धसमुद्देशः	११८
रघुश्वरसिद्धान्तः	८३	साकारविद्धिः	८३
व.		सिद्धान्तः	३५
वाक्यपदीयः	११०	स्याद्वादमन्तरी	३५
		स्वरूपसमाधेयम्	२८

इति सर्वदर्शनसंग्रहान्तर्गतश्रुतिस्मृतिविशेषवाक्या-
वर्णानुक्रमः समाप्तः ।

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ५१

श्रीमन्माधवाचार्यप्रणीतः

सर्वदर्शनसंग्रहः

मधुसूदनसरस्वतीकृतः प्रस्थानमेदश्च ।

एतदुक्तमङ्क ५१

आनन्दाश्रमव्यवस्थाश्रेष्ठेन

आपटे कुलोत्पन्नेन नारायणात्मजेन हरिणा,

आनन्दाश्रमस्थपण्डितानां साहाय्येन

संशोधितम् ।

तच्च

तेनैव

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८२८

सिंहाब्दा १९०१

(आय सर्वेऽधिकारा राजशामनानुसारेण स्वायत्तीकृता ।)

मूल्यं रूपकद्वयम् । (२)